

**T. C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI**

TÜRKÇEDE BAŞLANGIÇTAN BUGÜNE ÇIKMA HÂLİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Nurcan AKBAŞ**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Çetin PEKACAR**

Ankara 2007

ÖN SÖZ

Türk dil bilgisi çalışmalarında çekim eklerinden hâl ekleri her zaman önemli bir yer tutmuştur. Tarihî Türk lehçelerinde ve Çağdaş Türk lehçelerinde hâl ekleri üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada ise hâl eklerinden yalnız çıkma hâli üzerinde durulmuştur.

Türk Gramerinin Sorunları adlı eserde Prof. Dr. Hamza Zülfikar, *Yapım ve Çekim Eklerinin Tahlili* başlıklı makalesinde çıkma hâli eki üzerine çalışma yapılmasının gerekliliğini belirtmektedir. Yine Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması* adlı çalışmasında çıkma hâli eki ile ilgili etimoloji çalışmalarının olduğunu; ama ekin tarihî ve çağdaş lehçelerde şekilleri ve fonksiyonları arasındaki geçişlerin değerlendirilmediğini belirtmiştir. Bu dikkatten hareketle tez konumuzun kapsamı doğrultusunda Tarihî ve Çağdaş Türk lehçelerinde çıkma hâli birçok açıdan değerlendirilmiştir.

Tez; giriş, inceleme, sonuçtan oluşmaktadır.

Girişte ek kavramı ve eklerin tarihsel gelişimi genel başlığı altında çekim ekleri, hâl ekleri, çıkma hâli ekinin oluşum ve gelişimi ile ilgili görüşlere yer verilmiştir.

İnceleme iki bölümden meydana gelmiştir.

Birinci bölümde Tarihî Türk lehçelerinden Köktürkçe, Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Eski Oğuz Türkçesi ve Osmanlı Türkçesinde çıkma hâli incelenmiştir.

İkinci bölümde Çağdaş Türk lehçelerinden Oğuz grubuna dahil Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesinde; Karluk grubundan Özbek Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesinde; Kıpçak grubundan ise Kırgız

Türkçesi, Kazak Türkçesi, Tatar Türkçesinde çıkma hâli incelenmiştir.

Tez hazırlanırken yöntemin oluşturulmasında Gürer Gülsevin'in, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*; Kevser Acarlar'ın, *Çıkma Durumunda Sözcüklerin Tümcede Türlü Kullanılışları*; Osman Bolulu'nun, *Türkçede Eklerin Önemi ve +den Eki*; Suzan Duran'ın, *Cihet ve Mekan Bildiren Sözcükler*; Enver Naci Gökşen'in, *Çıkma Durumu +den ve Kapsamı*; Zeynep Korkmaz'ın, *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları* çalışmalarından faydalanılmıştır.

İnceleme bölümünde her lehçede çıkma hâli eki aşağıdaki başlıklara göre incelenmiştir: 1. Ekin fonetik özellikleri (ünlü ile biten, tonlu ünsüz ile biten ve tonsuz ünsüz ile biten kelimelerden sonra ekin kullanım şekillerinin yanı sıra ekin ünlü uyumlarına göre durumu); 2. Ekin kullanımı (zamirlerde, zarf fiillerde kullanımı; mastar eki, aitlek ekleri ve edatlar ile kullanımının yanı sıra yapım eki olarak kullanımı); 3. Ekin fonksiyonları (ayrılma, uzaklaşma, çıkma gibi temel fonksiyonları yanı sıra diğer fonksiyonları üzerinde durulmuştur.); 4. Çıkma hâli ekinin diğer hâl eklerinin yerine kullanımı; 5. Diğer hâl eklerinin çıkma hâli eki yerine kullanımı.

Sonuç kısmında çıkma hâlinin tüm dönemlere ait şekilleri, fonetik özellikleri, ses uyumları karşısında durumu, yapım eki olarak kullanımı, fonksiyonları, diğer hâl ekleri ile birbirlerinin yerlerine kullanımlarının tespiti; dönemler arasındaki değişiklikler değerlendirilmiş ve bunlara ait özelliklerin daha somut görülebilmesi için tablolar oluşturulmuştur. Hazırlanan tablolar ile Türk dili tarihi içerisinde çıkma hâlinin fonksiyon ve şekil değişiklikleri sırası ile ortaya konmuştur.

Konunun işlenişi, belirtilen içeriklerin oluşturulabilmesi için gerek tarihî gerekse çağdaş lehçelere ait gramer kitaplarının yanı sıra, konu ile ilgili yüksek lisans ve doktora tezlerinden; yine konu ile ilgili yazılmış makalelerden yararlanılmıştır. Çıkma hâlinin özellikle fonksiyonlarını ve diğer

hâller ile birbirlerinin yerine kullanımlarını ifade edecek örnek cümlelere ulaşmak için eser taraması yapılırken her lehçenin, her dönemin sözlükleri; önemli eserleri tercih edilmiş olmakla birlikte eser sayısı sınırlandırılmamış ve mümkün olduğu kadar çok tarama yapıp her inceleme maddemizin örnek cümlesine ulaşılmaya çalışılmıştır. Dönemlere ait eserler, sözlükler ve diğer kaynaklardan taranan cümlelerin yanında eser kısaltmalarına ve sayfa numaralarına yer verilmiştir. Tüm cümlelerin Türkiye Türkçesine aktarımları yapılmıştır.

Tezin hazırlanması sırasında sabrı, güveni ve desteği için eski danışmanım rahmetli Yrd. Doç. Dr. Güzin Tural'a; çalışma ile ilgili düzeltmeleri yapmam için kendime güvenimi yeniden kazandıran yeni danışmanım Prof. Dr. Çetin Pekacar'a; değerli fikirlerine başvurduğum Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'a; yine çalışma ile ilgili düzeltmelerde desteği için Dr. Seyfullah Türkmen'e ve Yrd. Doç. Dr. Ali Tan'a teşekkürlerimi sunarım.

Nurcan AKBAŞ
KIRIKKALE

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR.....	viii
TRANSKRİPSİYON VE İŞARETLER.....	xv
TABLolar LİSTESİ.....	xvi

GİRİŞ

EK KAVRAMI VE EKLERİN TARİHSEL GELİŞİMİ.....	1
--	---

İNCELEME

BİRİNCİ BÖLÜM

1.TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİNDE ÇIKMA HÂLİ EKİ	21
1.1. KÖKTÜRKÇEDE ÇIKMA HÂLİ EKİ	21
1.1.1. Ekin Fonetik Özellikleri.....	21
1.1.2. Ekin Kullanımı.....	24
1.1.3. Ekin Fonksiyonları.....	27
1.1.4. Çıkma Hâli Eki Yerine Kullanılan Diğer Ekler.....	28
1.1.2. ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE ÇIKMA HÂLİ EKİ	29
1.2.1. Ekin Fonetik Özellikleri.....	29
1.2.2. Ekin Kullanımı.....	32
1.2.3. Ekin Fonksiyonları.....	38
1.2.4. Çıkma Hâli Ekinin Diğer Hâl Eklerinin Yerine Kullanımı	40
1.2.5. Çıkma Hâli Eki Yerine Kullanılan Diğer Ekler.....	40
1.1.3.KARAHANLI TÜRKÇESİNDE ÇIKMA HÂLİ EKİ	42
1.3.1. Ekin Fonetik Özellikleri.....	42
1.3.2. Ekin Kullanımı.....	44
1.3.3. Ekin Fonksiyonları.....	47
1.3.4. Çıkma Hâil Ekinin Diğer Hâl Eklerinin Yerine Kullanımı.....	49
1.3.5. Çıkma Hâli Eki Yerine Kullanılan Diğer Ekler.....	49

1.4.HAREZM TÜRKÇESİNDE ÇIKMA HÂLİ EKİ	51
1.4.1. Ekin Fonetik Özellikleri.....	51
1.4.2. Ekin Kullanımı	53
1.4.3.Ekin Fonksiyonları.....	57
1.4.4. Çıkma Hâli Ekinin Diğer Hâl Eklerinin Yerine Kullanımı	59
1.4.5. Çıkma Hâli Eki Yerine Kullanılan Diğer Ekler	59
1.5.KIPÇAK TÜRKÇESİNDE ÇIKMA HÂLİ EKİ	60
1.5.1. Ekin Fonetik Özellikleri.....	60
1.5.2. Ekin Kullanımı.....	62
1.5.3. Ekin Fonksiyonları.....	67
1.5.4. Çıkma Hâli Ekinin Diğer Hâl Eklerinin Yerine Kullanımı.....	69
1.5.5. Çıkma Hâli Eki Yerine Kullanılan Diğer Ekler.....	69
1.6.ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE ÇIKMA HÂLİ EKİ	71
1.6.1. Ekin Fonetik Özellikleri.....	71
1.6.2. Ekin Kullanımı	72
1.6.3. Ekin Fonksiyonları.....	76
1.6.4. Çıkma Hâli Ekinin Diğer Hâl Eklerinin Yerine Kullanımı.....	78
1.6.5. Çıkma Hâli Eki Yerine Kullanılan Diğer Ekler.....	79
1.7.ESKİ OĞUZ TÜRKÇESİNDE ÇIKMA HÂLİ EKİ	80
1.7.1. Ekin Fonetik Özellikleri.....	80
1.7.2. Ekin Kullanımı.....	81
1.7.3. Ekin Fonksiyonları.....	85
1.7.4. Çıkma Hâli Ekinin Diğer Hâl Eklerinin Yerine Kullanımı.....	87
1.7.5. Çıkma Hâli Eki Yerine Kullanılan Diğer Ekler	87
1.8.OSMANLICADA ÇIKMA HÂLİ EKİ	89
1.8.1. Ekin Fonetik Özellikleri.....	89
1.8.2. Ekin Kullanımı.....	90
1.8.3. Ekin Fonksiyonları.....	93
1.8.4. Çıkma Hâli Ekinin Diğer Hâl Eklerinin Yerine Kullanımı.....	95
1.8.5. Çıkma Hâli Eki Yerine Kullanılan Diğer Ekler.....	96

İKİNCİ BÖLÜM

2. ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNDE ÇIKMA HÂLİ EKİ	97
2.1. OĞUZ GRUBU LEHÇELERİ	97
2.1.1. TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ÇIKMA HÂLİ EKİ	97
2.1.1.1. Ekin Fonetik Özellikleri	98
2.1.1.2. Ekin Kullanımı	99
2.1.1.3. Ekin Fonksiyonları	102
2.1.1.4. Çıkma Hâli Ekinin Diğer Hâl Eklerinin Yerine Kullanımı	105
2.1.1.5. Çıkma Hâli Eki Yerine Kullanılan Diğer Ekler	105
2.1.2. AZEBAYCAN TÜRKÇESİNDE ÇIKMA HÂLİ EKİ	107
2.1.2.1. Ekin Fonetik Özellikleri	107
2.1.2.2. Ekin Kullanımı	108
2.1.2.3. Ekin Fonksiyonları	109
2.1.2.4. Çıkma Hâli Ekinin Diğer Hâl Eklerinin Yerine Kullanımı	111
2.1.3. TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE ÇIKMA HÂLİ EKİ	112
2.1.3.1. Ekin Fonetik Özellikleri	112
2.1.3.2. Ekin Kullanımı	113
2.1.3.3. Ekin Fonksiyonları	115
2.1.3.4. Çıkma Hâli Ekinin Diğer Hâl Eklerinin Yerine Kullanımı	117
2.1.3.5. Çıkma Hâli Eki Yerine Kullanılan Diğer Ekler	118
2.2. KARLUK GRUBU LEHÇELERİ	119
2.2.1. ÖZBEK TÜRKÇESİNDE ÇIKMA HÂLİ EKİ	119
2.2.1.1. Ekin Fonetik Özellikleri	119
2.2.1.2. Ekin Kullanımı	120
2.2.1.3. Ekin Fonksiyonları	123
2.2.1.4. Çıkma Hâli Ekinin Diğer Hâl Eklerinin Yerine Kullanımı	124
2.2.1.5. Çıkma Hâli Eki Yerine Kullanılan Diğer Ekler	125
2.2.2. YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE ÇIKMA HÂLİ EKİ	126
2.2.2.1. Ekin Fonetik Özellikleri	126
2.2.2.2. Ekin Kullanımı	127
2.2.2.3. Ekin Fonksiyonları	130
2.2.2.4. Çıkma Hâl Ekinin Diğer Hâli Eklerinin Yerine Kullanımı	132

2.2.2.5. Çıkma Hâli Eki Yerine Kullanılan Diğer Ekler.....	133
2.3. KIPÇAK GRUBU LEHÇELERİ.....	135
2.3.1. KIRGIZ TÜRKÇESİNDE ÇIKMA HÂLİ EKİ	135
2.3.1.1. Ekin Fonetik Özellikleri	135
2.3.1.2. Ekin Kullanımı	136
2.3.1.3. Ekin Fonksiyonları.....	139
2.3.1.4. Çıkma Hâli Ekinin Diğer Hâl Eklerinin Yerine Kullanımı.....	142
2.3.1.5. Çıkma Hâli Eki Yerine Kullanılan Diğer Ekler	143
2.3.2. KAZAK TÜRKÇESİNDE ÇIKMA HÂLİ EKİ	144
2.3.2.1. Ekin Fonetik Özellikleri.....	144
2.3.2.2. Ekin Kullanımı	145
2.3.2.3. Ekin Fonksiyonları	149
2.3.2.4. Çıkma Hâli Ekinin Diğer Hâl Eklerinin Yerine Kullanımı	150
2.3.2.5. Çıkma Hâli Eki Yerine Kullanılan Diğer Ekler.....	151
2.3.3. TATAR TÜRKÇESİNDE ÇIKMA HÂLİ EKİ	152
2.3.3.1. Ekin Fonetik Özellikleri	152
2.3.3.2. Ekin Kullanımı	153
2.3.3.3. Ekin Fonksiyonları	154
2.3.3.4. Çıkma Hâli Ekinin Diğer Hâl Eklerinin Yerine Kullanımı	156
SONUÇ.....	157
KAYNAKÇA.....	177
ÖZET	192
ABSTRACT.....	193

KISALTMALAR

1.GENEL KISALTMALAR

a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
bkz.	Bakınız
C.	Cilt
S.	Sayı
Yy	Yüzyıl
TDAY	Türk Dili Araştırmaları Yıllığı
TDK	Türk Dil Kurumu
TKA	Türk Kültürü Araştırmaları
TKAE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TTK	Türk Tarih Kurumu

2.TARANANAN ESERLERİN KISALTMALARI

A. ALFABETİK ESER KISALTMALARI

AH	Atebetü'l Hakayık
A1Y	Altun Yaruk
AT	Azeri Türkçesi
AY	Altun Yarıktan İki Parça
B (k g b d)	Bilge Kağan Yazıtı (kuzey,güney,batı,doğu)
BD	Babür Divanı
CC	Codex Cumanicus
ÇEK	Çağatayca El Kitabı
DK	Dede Korkut
DLT	Divânü Lûgati-t-Türk
EOT	Eski Oğuz Türkçesi
ETG	Eski Türkçenin Grameri
ETŞ	Eski Türk Şiiri
ETT	Eski Türkiye Türkçesi

ETY	Eski Türk Yazıtları
EUS	Eski Uygur Sözlüğü
FŞ	Ferhad ü Şirin
GGE	Gafur Gulam Eserler
GT	Gülistan Tercümesi
H	Harnâme
HBS	Heyder Babaya Selam
HŞ	Hüsrev ü Şîrîn
İKPÖ	İyi Kötü Prens Öyküsü
İrşMs	İrşâdü'l – Mülûk ve's – Selâtîn
K	Kıyamât
K (k g b d)	Kültigin Yazıtı (kuzey,güney,batı,doğu)
Kaz. TG.	Kazak Tiliniñ Gramatikası
KB	Kutadgu Bilig
KE	Kısasü'l Enbiyâ
KEd.	Kardeş Edebiyatlar
KETSKK	Kazak Edebi Tili Sintaksiniñ Kıskaçı Kursı
Kit. N.	Kitabu fi'n-Nüşşâb
KTG	Kıpçak Türkçesi Grameri
Küll.S.	Nevâ'î Küllîyât
LM	Leylî vü Mecnûn
LT	Lisanü't-Tayr
M	Manichaica
MG	Münyetü'l-Guzât
ML	Muhâkemetü'l-Lügateyn
MN	Mecmuatü'n-Nezair
Mrzb	Marzubannâme
MTN	Mai Török Nyelvek
MUTG	Modern Uygur Türkçesi Grameri
NF	Nehcü'l-Ferâdis
OPRSSTY	Osnovniye Puti Razvitiya Sintaksiçeskoy Strukturi Tyurskih Yazıkov

Ost.Gr.	Osttürkische Grammatik Der Islamischer Literatur Sprachen
OsTG	Osmanlı Türkçesi Grameri
OSYMT	Oçerki po Sravnitelnoy Morfologii Thyurkskih Yazıkov
OTG	Orhun Türkçesi Grameri
OY	Orhon Yazıtları
Sek	Sekkâkî Divanı
SK	Singan Kılıç
SN	Süheyl ü Nevbahar
SPH	Süleymen Padişah'ning Hükmi
SS	Sab'a-i Sayyâre
T (k g b d)	Tonyukuk Yazıtı (kuzey,güney,batı,doğu)
Tar. Söz.	Tarama Sözlüğü
TDG	Türk Dili Grameri
TF	Türkmen Folklorı
TE	Türkmen Halk Ertegileri
TLÖ	Türk Lehçeleri Örnekleri
TN	Tıbb-ı Nebevî
TS	Türkçe Sözlük
TTG	Türkiye Türkçesi Grameri
TTS	Türkmen Türkçesi Sözlüğü
TTT	Türkische Turfan Texte
U	Uigurica
UÜH	Uygurca Üç Hikaye
Üİ	Üç İtigsizler
YD	Yaprak Dökümü
YKTC	Yurt Konulu Tatar Cırları
YUTS	Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü
YZ	Yusuf u Zeliha
Z	Zafernâme

B. DÖNEMLERE GÖRE TARANAN ESER KISALTMALARI

TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİ

KÖKTÜRKÇE

ETY	Eski Türk Yazıtları
K (k g b d)	Kültigin Yazıtı (kuzey,güney,batı,doğu)
B (k g b d)	Bilge Kağan Yazıtı (kuzey,güney,batı,doğu)
T (k g b d)	Tonyukuk Yazıtı (kuzey,güney,batı,doğu)
ETG	Eski Türkçenin Grameri
OTG	Orhun Türkçesi Grameri
OY	Orhon Yazıtları

UYGURCA

A1Y	Altun Yaruk
AY	Altun Yaruktan İki Parça
Üİ	Üç İtigsizler
ETŞ	Eski Türk Şiiri
İKPÖ	İyi Kötü Prens Öyküsü
EUS	Eski Uygur Sözlüğü
UÜH	Uygurca Üç Hikaye
TTT	Türkische Turfan Texte
U	Uigurica
M	Manichaica

KARAHANLI TÜRKÇESİ

KB	Kutadgu Bilig
DLT	Divânü Lügati-t-Türk
AH	Atebetü'l Hakayık

HAREZM TÜRKÇESİ

NF	Nehcü'l-Ferâdis
KE	Kısasü'l- Enbiyâ
HŞ	Hüsrev ü Şîrîn

KIPÇAK TÜRKÇESİ

GT	Gülistan Tercümesi
MG	Münyetü'l-Guzât
İrşMs	İrşâdü'l – Mülûk ve's – Selâtîn
CC	Codex Cumanicus
KTG	Kıpçak Türkçesi Grameri
Kit. N.	Kitabu fi'n-Nüşşâb

ÇAĞATAYCA

ÇEK	Çağatayca El Kitabı
LM	Leylî vü Mecnûn
Sek	Sekkâkî Divânı
LT	Lisanü't-Tayr
FŞ	Ferhad ü Şirin
TLÖ	Türk Lehçeleri Örnekleri
Ost.Gr.	Osttürkische Grammatik Der Islamischer Literatur Sprachen
Küll.S.	Nevâ'î Küllîyât
SS	Sab'a-i Sayyâre
Z	Zafernâme
ML	Muhâkemetü'l-Lügateyn

ESKİ OĞUZ TÜRKÇESİ

EOT	Eski Oğuz Türkçesi
ETT	Eski Türkiye Türkçesi
SN	Süheyl ü Nevbahar
DK	Dede Korkut
MN	Mecmuatü'n-Nezair

Mrzb	Marzubannâme
H	Harnâme
TLÖ	Türk Lehçeleri Örnekleri
TN	Tıbb-ı Nebevî

OSMANLICA

YZ	Yusuf u Zeliha
OsTG	Osmanlı Türkçesi Grameri
BD	Babür Divanı
Tar. Söz.	Tarama Sözlüğü
TDG	Türk Dili Grameri

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ

TÜRKİYE TÜRKÇESİ

TTG	Türkiye Türkçesi Grameri
TS	Türkçe Sözlük
YD	Yaprak Dökümü

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ

AT	Azeri Türkçesi
HBS	Heyder Babaya Selam
MTN	Mai Török Nyelvek
KEd.	Kardeş Edebiyatlar

TÜRKMEN TÜRKÇESİ

TTS	Türkmen Türkçesi Sözlüğü
TE	Türkmen Halk Erteğileri
TF	Türkmen Folklorı
KEd.	Kardeş Edebiyatlar

ÖZBEKÇE

SPH	Süleymen Padişah'ning Hükmi
GGE	Gafur Gulam Eserler
MTN	Mai Török Nyelvek
OSMTY	Oçerki po Sravnitelnoy Morfologii Tyurkskih Yazıkov
KEd.	Kardeş Edebiyatlar

YENİ UYGUR TÜRKÇESİ

YUTS	Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü
OPRSSTY	Osnovniye Puti Razvitiya Sintaksiçeskoy Strukturi Tyurkskih Yazıkov
MUTG	Modern Uygur Türkçesi Grameri
KEd.	Kardeş Edebiyatlar

KIRGIZCA

SK	Sıngan Kılıç
K	Kıyamat

KAZAKÇA

KETSKK	Kazak Edebi Tili Sintaksiniñ Kısaşa Kursı
Kaz. TG.	Kazak Tiliniñ Gramatikası
KEd.	Kardeş Edebiyatlar

TATARCA

YKTC	Yurt Konulu Tatar Cırları
KEd.	Kardeş Edebiyatlar

TRANSKRİPSİYON VE İŞARETLER

Â â	Uzun veya inceltme işaretli a
Ă ă	Açık e
Î î	Uzun i
Ñ ñ	Geniz (art damak, nazal) n
Ġ ġ	Art damaklı g
Q q	K k Art damak sesi
X x	H h Sızıcı h
<	Kelimenin nereden geldiğini gösterir.
+	İsim tabanlarının sonu
-	Fiil tabanlarının sonu
°	Bağlayıcı ünlü
*	Belgelenmemiş, fakat örneklerden hareket ederek bulunması gereken şekil.

TABLÖLAR LİSTESİ

1. Ekin Şekilleri
2. Ekin Fonetik Özellikleri
3. Ekin Ses Uyumları Karşısında Durumu
4. Ekin Yapım Eki Olarak Kullanımı
5. Ekin Fonksiyonları
6. Çıkma Hâli Ekinin Diğer Hâl Ekleri Yerine Kullanımı
7. Diğer Hâl Eklerinin Çıkma Hâli Eki Yerine Kullanımı

GİRİŞ

EK KAVRAMI VE EKLERİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Çıkma hâli ekinin etimolojisi ile ilgili görüşlerin açıklık kazanması açısından, eklerin gelişme süreçleri ile ilgili farklı ifadelerle yer vermek; Türkçedeki eklerin, yapı ve oluşum bakımından özelliklerini belirtmek yerinde olacaktır.

Eklemeli dillerin yanı sıra diğer dillerin ek oluşumları ile ilgili görüşlerin ana hatları ile belirtilmesi, etimoloji ile ilgili görüşleri desteklemeleri açısından gerekli görülmüştür.

Eklerin Oluşumu

Eklemeli dillerin kelime bünyesinde, kökleri gibi ekleri de değişim ve gelişim sürecinden geçmiştir ve bu süreç halen devam etmektedir.

“Dillerin yüzyıllar boyunca kolay kök veya ek yaratamadıkları bilindiğine göre, pek çok dilin kök ve ek bakımından ortak bir kaynaktan geldikleri ya da birbirlerinden yararlandıkları daima söz konusudur.”¹

“Sözcükler gibi ekler de diller arasında alınıp verilmekte, anlam ve görevi her dilde az çok aynı kalmaktadır. Bu bakımdan tarihsel dönemlerde de eklerin sözcükler gibi dilden dile geçtiği bilimsel görüşlere aykırı düşmediği gibi, bu durum, dillerin karanlık dönemlerini aydınlatmada öncü de olmaktadır.”²

Bazı araştırmacılar başlangıçta ek olan yapıların mevcut olmadığını;

¹ Vecihe HATİPOĞLU: “Türkçede Eklerin Kökeni”, *Türk Dili*, C.XXIX, 278-331

² Vecihe HATİPOĞLU: a.g.m., 278-331

yardımcı kelimelerin asıl kelimelerden, eklerin de yardımcı kelimelerden türediklerini savunurlar.

“Radloff ve O. Böhtling, eklerin tek başlarına müstakil olarak kullanılan kelimelerden türemesi gibi tek taraflı bu varsayımı Türk ve Fin dillerinden örneklerle çürütmeye çalışmışlardır.”³

“Geçen yüzyılda dil bilimciler oy birliği ile eklemeli belirtilerin başlangıç noktası olarak tek başlarına müstakil olarak kullanılan kelimeleri tanımışlardır. K. E. Maytinskaya, Çukçen dili uzmanı P. Ya. Skorik, K. Jubanov , N. K. Dmitriyev, V. D. Arakin, L. B. Nikol'skiy , B. M. Yunusaliyev bu ve buna yakın fikirleri paylaşan dilcilerdir.”⁴

“Meşhur Türkolog Şçerbak, 1957 yılında yazdığı makalesinde bu görüşe katılırken; 1974 yılındaki başka bir makalesinde bu meseleye başka bir açıdan bakmış ve ‘İç yapısı iki şekilden oluşan morfemler etimoloji bakımından inceleme için uygundur ve onlar çoğunlukla müstakil kelimelere yakındır.’ ifadesini kullanmıştır.”⁵

“W. Kotwicz'in ifadesine göre, Altay dillerinde kök kelimelerden oluşan tek heceli son ekler de, belirli bir manalı müstakil kelimelerden oluşan türemiş son ekler de mevcuttur. O, türemiş son eklerin oluşma yolunu: “Müstakil kelimeler başlangıçta ünlü seslerin vokal uyumuna uymamışlar. Fakat zamanla bu özelliklerini kaybedip enklitikaya dönmüş. Bu yolla ek halini alanlar: 1. Yardımcı kelimeler, 2. Yer tamlayıcıları ve zarflar, 3. Bazı müstakil kelimeler” diye anlatmaktadır.”⁶

³ Janna Orınbasarkızı TEKTİGÜL: “Türk Eklerinin Etimolojisi Hakkında” *Türk Dili* 611, 936-939

⁴ Janna Orınbasarkızı TEKTİGÜL: a.g.m.

⁵ Janna Orınbasarkızı TEKTİGÜL: a.g.m.

⁶ Janna Orınbasarkızı TEKTİGÜL: a.g.m.

“Görüşleri özetlersek; Eklerin oluşmasının birinci safhasında kelimelerin manalı ve gramer vazifeli şekilleri aynı zamanda gelişmiştir. İkinci safhada esas manalı şekil ile konuşma sisteminde belirli bir fonksiyona sahip olan gramer vazifeli şekiller yüksek verim sağlayarak gelişmiştir. Böyle durumlarda çok manalı kelimeler müstakil iki sesteşe bölünür. Onlardan biri manalı, ikinci ise, gramer vazifeli şekil alır.”⁷

Türkçede Eklerin Oluşumu

Eklerin oluşumunu sağlıklı değerlendirebilmek için öncelikle Türkçedeki eklerin mevcut yapısını belirtmek gerekir.

“Ekler daima kelimenin sonunda bulunduğundan, eklerin yapısına giren sesler baş ve orta durum kayıtlarına bağlı olmadığından, köklere nispetle, daha geniş bir teşekkül imkânına sahip bulunmaktadır.”⁸

“Ekler yapı bakımından şöyle bir şekil arz eder:

1. Ünlü, yani yalnız bir tek ünlüden ibaret olan ekler.
(“-ı, -i, -u, -ü “ 3. şahıs iyelik ekleri <kaş-ı)
2. Ünsüz, yani yalnız tek ünsüzden ibaret olan ekler.
(“-d- “ mazi kipi eki <gel-d-i-m)
3. Ünlü+ünsüz seslerinden ibaret olan ekler.
(“-ıı, -iı” ilgi hâli ekleri <sen-iı)
4. Ünsüz+ünlü seslerinden ibaret olan ekler.
(“-da, -de ; -ta, -te” bulunma hâli ekleri <ev-de)
5. Ünsüz+ünlü+ünsüz seslerinden ibaret olan ekler.
(“-lar” çokluk eki <ev-ler)”⁹

⁷ Janna Orınbasarkızı TEKTİGÜL: a.g.m.

⁸ Reşit Rahmeti ARAT: “Türkçede Kelime ve Eklerin Yapısı”, *Türk Dili Dergisi*, (Nisan 1995), 396-401

⁹ Reşit Rahmeti ARAT: a.g.m.

“Bunlardan üçüncü ve beşinci biçimlerin, iki ekin birleşmesi suretiyle, genişlemiş veya daralmış biçimleri temsil etmesi mümkündür. Bir de iki veya daha fazla ekin birleşmesi veya kıyas yolu ile meydana gelmiş olması muhtemel ekler de göz önünde tutulmalıdır.(“on-lar” <ol-ar, “sız” <sı-z, “yat-kır-“ <yat-ğu-r-)”¹⁰

Ekler tarihsel gelişim içinde bu yapılar arasında geçişler yaşamışlardır. Türkçede eklerin oluşumu ve gelişimi ile ilgili çalışmalar neticesinde hem eklerin yapısal değişiklikleri hem de fonksiyon değişiklikleri ile ilgili genellemeler ortaya konulmuştur.

“Bazı eklerin Türkçenin bilinmeyen devirlerinde mevcut olduğu, bazı eklerin ise sonraki devirlerde ortaya çıktığı bilinmektedir. Ancak bu ortaya çıkış, ekin yoktan varolması şeklinde değil de, mevcut yapıların şekil ve fonksiyon değişikliğine uğraması tarzında olmaktadır. Hatta bazı kelimelerin anlam zorunluluğu ve kullanılış şekillerinden dolayı ek durumuna geçtikleri” Vecihe Hatipoğlu tarafından belirtilmiştir.¹¹

- “a) Bazı ekler zaman içinde mevcut fonksiyonları içinde yeni fonksiyonlar kazanır.
- b) Bazı ekler ses değişikliği yanında fonksiyon değişikliğine de uğrar.
- c) Bazı ayrı ayrı ses ve fonksiyon yapısına sahip iki ek birleşerek yeni bir yapı ve fonksiyonda yeni bir ek halini alırlar.”¹²

“Eklerdeki ses değişiklikleri sebepleri şunlardır:

1. Ses uyumlarının gelişmesi.
2. Analoji (Başka şekillere benzetme).
3. Sebebi anlaşılamayan ses değişiklikleri.
4. Büsbütün değiştirme.

¹⁰ Reşit Rahmeti ARAT: a.g.m.

¹¹ Vecihe HATİPOĞLU: a.g.m., 278-331

¹² Kemal ERASLAN: “Çıkma Hâli (Ablativ) Ekinin Oluşumu” 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı* 1996, TDK 678, 381-385

5. Kullanıştan düşen ekin yerine, kullanılan fonksiyona yakın fonksiyonu olan başka bir ekin getirilmesi.”¹³

Türkçede Ekler

Türkçede “Hâl” kavramından ve özelliklerinden bahsedebilmek için var olan diğer ekler içindeki yerini belirlemek yerinde olacaktır.

Dillerde üç türlü ek vardır: ön ek, iç ek, son ek. Türkçede son ek vardır.

Sondan eklemeli olan Türkçede yapım ve çekim eki olmak üzere iki tür ek vardır. Çekim ekleri kök ve gövdelere gelerek anlamlarını değiştirmeden onlara işleklik kazandırır.Yapım ekleri ise kökten, yine kökle ilgili anlamı olan yeni kelimeler türetir.

Tezimizde her ne kadar çıkma hâl ekinin yapım eki olarak kullanımlarına yer verilecek olsa da hâl eklerinin çekim eklerine dahil olması nedeniyle çekim eklerinden yola çıkılarak konu incelenecektir.

“Ekin Etimolojisi” ile ilgili bölümün yanı sıra “Çıkma Hâlinin Yapım Eki Olarak Kullanılması” bölümlerinde ayrıntılı bilgilere yer verilecektir.

Çekim Ekleri

“Çekim eklerine işletme ekleri de denir. K. Lubimov, Türkçe gramerlerdeki terim kargaşasını eleştirdikten sonra, Kemal Demiray’ın Temel Dilbilgisi adlı kitabını esas alarak çekim teriminin en az dört farklı anlamda kullanıldığını belirtmektedir. Bunlar:

1. İsimlerin şekil yapılışı(Morfoloji-Şekil Bilgisi).
2. İsimlerin hâl ekleri yardımıyla değiştirilmesi.

¹³ Muharrem ERGİN: *Türk Dil Bilgisi*, (İstanbul 1989), Bayrak Basım,113

3. İsimlerin yüklem ekleri yardımıyla değiştirilmesi.

4. Fiillerin yüklem ekleri yardımıyla değiştirilmesidir.”¹⁴

“Çekim ekleri yapım eklerinden sonra gelirler. Kullanılış sahaları çok geniştir. Ayrıca aynı cinsten iki çekim eki üst üste gelmez. Bazı çekim ekleri zamanla yapım ekliğine geçebilir.”¹⁵

“İsim kök ve gövdeleri ile fiil kök ve gövdelerine getirilen çekim ekleri birbirlerinden farklıdır. Bunların menşe olarak tamamen farklı olduğu görüşünün yanı sıra birinin diğerinden çıkmış olabileceği görüşünde olanlar da vardır. Muharrem Ergin nazari de olsa bir cinsin diğer cinsten çıkmış olduğu ihtimalini kabul etmez.”¹⁶

İsim Çekim Ekleri şunlardır:

- a. Çokluk ekleri
- b. İyelik Ekleri
- c. Hâl Ekleri
- d. Soru Eki

Bunların içinde tam manasıyla çekim eki olanlar hâl ekleridir. Hâl ekleri isimlerin çeşitli münasebetlerini ifade eder. Kelimede kendisinden sonra ancak soru eki bulunabilir. Hâl ekleri;

- 1. İsimleri isimlere bağlar,
- 2. İsimleri fiillere bağlar,
- 3. Kelime grupları yapar,
- 4. Cümle örgüsünün başlıca unsurlarını oluşturur.

Çekim edatlarının fonksiyonlarının hâl eklerinin fonksiyonlarına benzediği unutulmamalıdır. Bu konuda A. Von Gabain *Eski Türkçenin*

¹⁴ Ahmet BURAN: “Türkçede İsim Çekimi Ekleri”, *Türk Gramerinin Sorunları 2* (Ankara 1999), 263

¹⁵ Muharrem ERGİN:a.g.e., (166-167-168) 118

¹⁶ Muharrem ERGİN:a.g.e., (169) 118

Gramerî adlı eserinde şöyle der: “ Mantıkî ve gramatik kullanışa göre hâl ekleri ile son çekim edatları arasında kesin bir fark yoktur.”¹⁷

Ahmet Buran, konuyla ilgili olarak “Hâl eklerinin köken itibarı ile edatlardan ekleşen kelimeler olduklarını söyleyebiliriz.”¹⁸ İfadesini kullanmıştır.

Bu verilen bilgiler genel çerçevenin belirlenmesi açısından ifade edilmiş olup tezin ilgili bölümlerinde ilgili konular detaylarıyla işlenecektir. Çıkış noktamız, hâl kavramı olacaktır.

Hâl Ekleri

“Hâl; ismin kendi dışında kalan kelimelerle münasebetini ifade eden gramer kategorisidir.”¹⁹

Doğan Aksan yönetiminde hazırlanan *Sözcük Türleri* isimli eserde, dilbilim ve dil bilgisinde hâl kavramı için “casus” (Fr. cas., İng. case, Alm. kasus, Osm. Ahval-i isim, Türk. hâl, durum, tüştü, düşüm) terimlerinin kullanıldığı belirtilmiştir. Eserde hâl kavramı, cümlelerin dil bilgisi yönünden düzenlenmesine, özellikle cümle içindeki adların görevinin belirlenmesine yarayan dil bilgisi öbeği olarak tanımlanmaktadır.

Sema Rıfat Güzelşen, işlevsel anlam birim ya da işlev belirteci olarak nitelendirdiği hâl ekleri için: “Bu tür öğeler kendileri işlev yüklenmemekle birlikte bir başka anlam birimin işlevini belirtmeye yararlar.”²⁰ ifadesini kullanır.

¹⁷ A. Von GABAİN: *Eski Türkçenin Grameri*, (Ankara 2000) 63

¹⁸ Ahmet BURAN : Türkçede “İsim Çekim Ekleri”, *Türk Gramerinin Sorunları 2* (Ankara 1999), 263

¹⁹ Muharrem ERGİN:a.g.e., 121

²⁰ Sema Rıfat GÜZELŞEN: “İşlevsel Dilbilimde Sözdizim Sorunları”, *Dilbilim Dergisi* 1981,11-117

Zeynep Korkmaz, hâl kavramını “İsmin cümle içinde bulunduğu dil bilgisi şekli; yalın veya eklerle genişletilmiş olarak aldığı geçici durum.”²¹ olarak tanımlamaktadır.

“Türkçede hâller isimlerin daima kendisinden sonra gelen kelimelerle münasebetini gösterir.”²²

Hâl eklerinin benzer tanımları bir çok türkolog tarafından yapılmıştır. Asıl konumuz olan “Çıkma Hâlini” esas almak açısından hâl tanımıyla ilgili daha fazla ayrıntıya girilmemesi uygun olacaktır.

Hâl eklerinin sayısıyla da ilgili farklı görüşler mevcuttur. Ancak burada farklı görüşleri sıralamak yerine ismin hâllerini belirtmekle yetiniyoruz.

1. Yalın hâl (nominatif)
2. Belirtme hâli (akuzatif)
3. Yönelme hâli (datif)
4. Bulunma hâli (lokatif)
5. Çıkma hâli (ablatif)
6. Eşitlik hâli (ekvatif)
7. İlgi hâli (genitif)
8. Vasıta hâli (instrumental)
9. Yön hâli (direktif)

Tüm araştırmacıların görüşleri içinde mutlaka çıkma hâli bulunmakta ve en çok kullanılan ek olmasının yanı sıra en geniş fonksiyonlara sahip ek olarak da belirtilmektedir.

²¹ Zeynep KORKMAZ: *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları ,(Ankara 1992), 77

²² Muharrem ERGİN: a.g.e., 121

Hâl eklerine verilen adlarla ilgili de farklı görüşler ortaya konulmuştur. Burada yalnız çıkma hâli ile ilgili olanlara yer verilecektir.

Çıkma Hâli Eki

“A. Dilaçar çıkma hâli denmesinin doğru olmayacağını belirterek, bu terimin ‘kapıdan girdi, pencereden çıktı’ cümlesindeki ‘kapıdan girdi’ ifadesini kapsamadığını belirtir. Ona göre, bu hâle “+den hâli” demek ve türlü görevlerini göstermek gerekir.”(Agop DİLAÇAR:”Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yönetimi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi” ,TDAY Belleten 71,.83-145)²³

“Diğer bir grup araştırmacı ise uluslar arası terminolojiyi benimserler. Bunların da bazıları Türkçeleşmiş şekilleri (ablatif), bazıları yabancı yazılışları kullanırlar (ablative). Bir grup ise uluslar arası terminolojiye karşılık gelecek şekilde Türkçe terminolojiyi kullanırlar (çıkma, ayrılma, uzaklaşma, kopma, kopumluk).”²⁴

Konumuzla ilgili olarak Enver Naci Gökşen “Çıkma Durumu –den ve Kapsamı” adlı makalesinde “Osmanlıcada eke ‘mef’ulün anı’ denildiğini, Türkçe dilbilgisi kitaplarında “isim hâl takıları”ndan sayılıp incelenirken,daha sonra "durum takıları” başlığı altında incelenmesinden dolayı “çıkma durumu” olarak ekimizi adlandırmıştır.

En yaygın kullanım olarak bugün ek “Çıkma Hâli” olarak adlandırılmaktadır. Tezimizde eki karşılamak üzere terim olarak “Çıkma Hâli Eki” kullanılacaktır.

²³ Gülsel SEV: Tarihi Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri, (Dan: Mustafa CANPOLAT), Ankara Üniversitesi, Eski Türk Dili ABD, Basılmamış Doktora Tezi, (Ankara 2002)

²⁴ Gülsel SEV: a.g.e. 17

“Çıkma Hâli Eki” teriminin farklı tanımlarından önce, “çık-“ kelimesinin sözlük anlamını belirtmek, tanımlarla ilişki kurmak açısından yerinde olacaktır.

Çık-: fiilin temel anlamı “içeriden dışarıya gitmek”tir. İkinci derecede anlamı ise “aşağıdan yukarıya gitmek, yükselmek”tir. Üçüncü derecede önemli anlamı ise “oluşmak, gerçekleşmek”tir. Çıkma durumunun yapısındaki “çık-“ fiilinin, büyük çoğunlukla, temel anlamında kullanıldığı belirtilmelidir.

Çıkma hâli eki teriminin dilbilgisi uzmanları tarafından yapılan tanımlamaları şöyledir:

1. Muharrem Ergin:“(uzaklaşma Hâli) Bu hâl ismin kendisinden uzaklaşma ifade eden fiillerle münasebetini gösteren hâldir. Bu hâl de daima eklidir ve eki ablatif eklidir. Demek ki ablatif eki de ismi fiile bağlayan bir hâl ekidir.”²⁵
2. Haydar Ediskun:“İsmi fiile bağlayan ve genel olarak fiilin kendisinden uzaklaştığını, ayrıldığını belirtmek üzere ismin girdiği hâldir.”²⁶
3. Vecihe Hatipoğlu:“Ad soylu kelimenin kavramından çıkışı gösteren durum.”²⁷

Türkiye Türkçesinde Çıkma hâli ile ilgili olarak birbirine benzer de olsa araştırmacıların konuyla ilgili verdikleri bilgiler sırasıyla verilecektir. Kelime anlamı, eki ifade için kullanılan farklı ifadeler, ekin fonksiyonları, farklı kullanımları, eklerin birbirlerinin yerine kullanımı sırasıyla işlenecektir.

“Çıkma hâlini karşılayan diğer terimler şunlardır: ÇIKMA HÂLİ (osm.mef’ulün anh, mef’ulün minh; Fr. Ablatif) Cümlede isim soylu kelimelerin, yüklem belirtiği işin nereden kaynaklandığını gösteren ve

²⁵ Muharrem ERGİN:a.g.e., 217

²⁶ Haydar EDİSKUN: *Yeni Türk Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi,(İstanbul 1992),116

²⁷ Vecihe HATİPOĞLU:*Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, AÜ, DTCF,(Ankara 1982), 25

genellikle uzaklaşma, ayrılma ve sebep ifade eden hali. Türkçede bu hal +dan ekiyle yapılır. Kopumluk: Gram. İst. 1934// -den hali (durumu): gram.ter.1940; fel.ve Gram.ter. 1942; TS 1945, 1955, 1959, 1966, 1969; Üçok 1947,97; Dilb. Ter. 1949; ML 1970, III,534-1; Saraç 1976, 5; Gencan 1979,155; Bilgegil 1982,175// ablatif (hali): Banguoğlu 1940; Arat 1951,131; Ergin 1958,352; ML 1969,I,44-3// Kopmalık Düşüm: Emre 1945,334// Çıkma hali (durumu): Mansuroğlu 1949, 505; Hatipoğlu 1969,1982; TS 1974,1983; Banguoğlu 1974,328; saraç 1976,5; Vardar 1980,1988; Eraslan 1980; Aksan 1980,II,93// ayrılma hali (durumu): Mansuroğlu 1958;1960; Timurtaş 1964,51; aksan 1980,II,80// uzaklaşma hali; Ergin 1958,352; Banguoğlu 1974,328// kimden hali: Banguoğlu 1974,328.”²⁸

“Kelime gruplarında ve cümlede fiilin gösterdiği hareketin kendisinden uzaklaştığını ifade etmek için isim ablatif halinde bulunur. Ablatif hâli için isim daima ek alır. Bu ek ablatif ekidir. Demek ki ablatif eki umumiyetle uzaklaşma ifade eden bir ektir. Bulunduğu yerde fiil yerine isim ve edat da bulunsa umumiyetle bir uzaklaşma ifade eder. Ablatif eki datif ve lokatif ekleri ile birlikte zaman ve mekân içinde işin yer ve istikametini bildirir; bunu bulunma, yaklaşma, uzaklaşma ifade etmek suretiyle yaparlar.”²⁹

“Ablatifin bu geniş manasıyla uzaklaşma ana fonksiyonu beraber kullanıldığı fiilin manasına uygun olarak tabii çeşitli hususi ifadeler görünür. Bu hususi, bu çeşitli kullanım fonksiyonları şu gibi ifadeler etrafında toplanır: Uzaklaşma, Çıkma, Yer, Ayrılma, Menşe, Cins, Terkip, Başlama, Mahrumiyet, Yokluk, Vasıta, Zaman, Sebep, Tarz, Ölçü, Değer, Kıymet, Bedel, Parça, Kısım, Karşılaştırma, Korku, Ürküntü, Hoşlanma, Vazgeçme, Aitlik, Çeşit, Vasıf, Tercih, Görüş, Noktainazar vb.”³⁰

²⁸ Ahmet TOPALOĞLU: *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ötüken Yayınları, (İstanbul 1989)

²⁹ Muharrem ERGİN: a.g.e., 223

³⁰ Muharrem ERGİN: a.g.e. 223

“Bütün bu ve bunlara katılabilecek daha bir çok ifadeleri “Ablatif”in uzaklaşma ana fonksiyonu etrafında toplanan, kesin olarak sınırlandırmaları mümkün olmayan, gramer bakımından tam bir kaide ve ölçü taşımayan, belirli bulunmayan, yanındaki fiile bağlı çok hususi fonksiyonlarıdır.”³¹

“Ablatif eki umumiyetle bir uzaklaşma, ayrılma, çıkma, kopma ifade etmekle beraber bazen de bir yaklaşma gösterir. “kolun-dan (tuttu), çocuk-tan (sor)” misallerinde olduğu gibi.”³²

“‘Oyun-dan bıktı, açlık-tan öldü’ gibi sebep gösterdiği de vardır. Fakat bu yaklaşma ve sebep fonksiyonları aslında uzaklaşma fonksiyonuna dayanır. ‘Açlıktan öldüm’ misalinde sebebin altında bir uzaklaşma ifadesi vardır. İkincisi aynı zamanda açlık-tan (dolayı öldüm) gibi açıkça bir uzaklaşmaya dayanan bir şeklin kısaltılmışı olarak da görülür. Zaten ablatifler yanlarındaki edatın zamanla düşmesi yüzünden bazen zarf durumunda da bulunurlar.”³³

“Ablatif eki de ismi umumiyetle fiile bağlayan bir hâl ekidir. Fakat bazen ismi isme veya edata bağladığı da görülür: günler-den (bir gün) onlardan (biri) misallerinde olduğu gibi. Bu edatların bir kısmı fiil menşeli olduğu için onlarda da ablatif eki yine ismi fiile bağlıyor sayılır. Bağladığı iki isim arasında ise ablatif adeta yanından bir fiil düşmüş hissini verir.”³⁴

“Ablatif eki Eski Türkçede konsanant uyumuna bağlı olmayarak –tın,/ tin, -dın/-din şeklinde dar vokalli idi. Batı Türkçesinde ise , datif ve lokatif eklerinin tesiri ile olacak, ek geniş vokalli olmuştur. Başındaki konsanant bakımından ise Batı Türkçesinde ekin uzun zaman d’li şekilleri mevcut olmuş t’ li şekilleri ancak son zamanlarda konsanant uyumuna bağlanınca ortaya

³¹ Muharrem ERGİN: a.g.e. 224

³² Muharrem ERGİN: a.g.e. 224

³³ Muharrem ERGİN: a.g.e. 224

³⁴ Muharrem ERGİN: a.g.e. 224

çıkıştır.Yani ablatif eki Eski Anadolu Türkçesi ile Osmanlıcanın ilk devrelerinde “+dan/+den” şeklinde idi. Osmanlıcanın sonlarında konsanant uyumuna bağlanarak bugünkü “+dan/+den, +tan/+ten” şekillerini almıştır. Eski Anadolu Türkçesinde bazı misallerde bir kısmı klişeleşmiş olarak, ekin eski dar şekli de görülür:(Öndin, aşağıdın, yanadın,”tarafıdan,yandan”; andın” ondan”)³⁵

“Eski Türkçede uzaklaşma ifadesi için bazen “+ta/+te, +da/+de” ekleri kullanılmıştır. Fakat bu ablatif eki olmayıp, lokatif ekinin ablatif fonksiyonu için kullanılmasından başka bir şey değildir. Lokatif ekinin uzaklaşma fonksiyonunun Eski Anadolu Türkçesinde de bazı misalleri ile karşılaşıyoruz; nire-de (bidün), günler-de (bir gün) gibi. Onun için lokatif eki ile ablatif eki birbirine karıştırılmamalı ve eskiden iki çeşit ablatif eki olduğu sanılmamalıdır.”³⁶

“Ablatif eki de bir hâl eki olarak şümûlüne isimlerin teklik, çokluk ve iyelik şekillerini alır. Kendisinden sonra ise ek olarak ancak soru eki ile bildirme ekleri gelir. “Oğlum-dan mı, demir-den-dir “ misallerinde olduğu gibi.”³⁷

“Ablatif eki diğer hâl ekleri gibi vurguludur. Son vurguyu daima üzerinde taşır. Bu vurgu ablatif belirtilmediği zaman kuvvetli olur. Kendisinden sonra soru ve bildirme ekleri gelince vurgu ablatif üzerinde kalır ve kuvvetli olur.”³⁸

ÇIKMA HÂLİ EKİNİN ETİMOLOJİSİ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLER

Eklerin oluşumu, yapısı, etkileşimleri ve değişim süreçleri ile ilgili araştırmalar yapılmış ve yapılmaya devam edilmektedir. Tez konumuz olan

³⁵ Muharrem ERGİN: a.g.e. 224

³⁶ Muharrem ERGİN: a.g.e. 225

³⁷ Muharrem ERGİN: a.g.e. 225

³⁸ Muharrem ERGİN:a.g.e., 223

çıkma hâli eki üzerine de çalışılmalar yapılmış ve farklı fikirler ortaya konulmuştur. Her açıdan konunun değerlendirilmesi ve yapılacak yeni çalışmaların sağlam temellere dayandırılabilmesi için ekimizin etimolojisi ile görüşler belirtmeye çalışılacaktır.

“1. Vecihe HATİPOĞLU: “+tan / +dan” çıkma durum eki (ablativus), “+ta / +da” kalma durumu ekiyle (lokativus), “+ın” araç durumu ekinin (instrumentalis) birleşmesiyle oluştuğu ileri sürülebilir. Çünkü eski kaynaklarda “-ta” kalma durumu eki, aynı zamanda çıkma durum eki görevini de yapmaktaydı. Sonradan “-tın / -dın” çıkma durum eki (ablativus) belirmiştir. Ekin aslında “-ın” (instrumentalis) eki gibi dar ünlüyle kurulmuş olması ve her iki ekin verdikleri kavramların birbirine yakın bulunması böyle bir düşünceye yol açmaktadır. Ayrıca “-ın” araç durum eki Anadolu ağızlarında “artık-ın” gibi sözcükler meydana getirmektedir. Daha sonra da “+tın / +dın” çıkma durum eki, “t” sesinin dar ünlüleri açma ve genişletme etkisiyle,”-dış taş” sözcüklerinde olduğu gibi, “-tan / -dan biçimine dönüşmüştür.”³⁹

“2. Şinasi TEKİN: Eski Türk yazı dilinin başlangıcında, iki hâl ekinin teşekkülünde (+de,+den) rol oynayan üç ek vardı:

1. +a: yer ve yön bildirir.
2. +n1: yer ve zaman bildiren bir yapım eki; işlek değildir.: al+ın “alın, or+un “orun”(yer) ,öd+ün “ödün”(zaman)
3. +n2: vasıta eki. İşlek olmayan bu ek belli kelimelere gelir ve zarf tümleci yapar. (yaz+ın, kış+ın)”⁴⁰

“Bu üç ek ilkin, yön bildiren ve ne olduklarını, fonksiyonlarını tam olarak bilemediğimiz +k, +t ile türetilmiş bazı yön kelimeleri ile birleşmiş, yer ve zaman zarfları teşkil etmiştir. (arka,üstün,ortun) Cümle içinde gramer

³⁹ Vecihe HATİPOĞLU: “Türkçede Eklerin Kökeni” *Türk Dili*, C.XXIX, 278-331

⁴⁰ Şinasi TEKİN: “Türkçedeki Bazı Çekim Eklerinin Tarihi Üzerine Düşünceler ve +Leyin Eki Hakkında”, *İştikakçinin Köşesi* , Simurg Yayınları, 229

ilişkilerini daha yakından belirlemek için bu ve benzeri kelimelerden, yanlış bölünme ile Eski Türkçe metinlerden bildiğimiz eski +ka, +ta, +tan ve +tin isim çekim ekleri türemiş ve buradan yaygınlaşmış olabilir. Türkiye Türkçesindeki ismin +den hâli eski devirlerdeki bir +tin ekinden, ses değişmesi sonucunda ortaya çıkmamıştır. Mani metinlerinde bu eke +tan şeklinde rastlıyoruz. O halde çıkma hâli için iki ayrı ek söz konusudur. Bugün kullanılan +den +tin değil, Maniheistlerin kullandığı +tan ekinin devamı olmalıdır.”⁴¹

“3. Zeynep KORKMAZ: Ayrılma hâli eki +tın / +tin v.b. ile yer yön zarfları yapan +tın / +tin başka başka ekler değildir; aynı ektir. Ancak, ekin yer ve yön zarfları meydana getirme özelliği daha sonradır. Bu da ekteki kullanılış şekillerinden ileri gelen bir kalıplaşma ile olmuş görünüyor. Ek zaman zarfları meydana getirecek şekilde de kaynaşmaya uğramıştır.(Türkiye Türkçesinde “önden git-:önce” anlamı verir. Böylece yer zarfları zaman ifade etmiş olur.)”⁴²

“4. Mustafa ÖNER: 3. Uluslar arası Türk Dil Kurultayında (1996) ablatif ekinin analogik baskısı ile gerindiyumlarla isim hâl eklerinin cümlede paralel fonksiyonlar gösterdiğini; Karakalpakça –mastan ekinin partisip ve ablatif kalıplaşması olduğunu belirtir. Bu bildiri de asıl konu –matı, -meti; --matın, -metin gerindiyumlarıdır. Ekin oluşumu: olumsuzluk eki –ma üzerine –tı belirli geçmiş zaman eki ve –n vasıta eki şeklindedir. Bu oluşum birleşik cümle yapısından ve 3. kişi ifadesinden kaynaklanmaktadır. –tı eki isim türetmiş ve bağlama fonksiyonu kazanmıştır.”⁴³

Kemal Eraslan 1996 yılında 3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı’nda “Çıkma Hâli (Ablativ) Ekinin Oluşumu” ile ilgili sunumunda ekin etimolojisiyle

⁴¹ Şinasi TEKİN: a.g.m.,229

⁴² Zeynep KORKMAZ: *Türkçede :Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, (Ankara 2000), 14

⁴³ Mustafa ÖNER: “matı/-meti Gerundiyumu Hakkında”, 3. *Uluslara Arası Türk Dil Kurultayı*, 1996, TDK yayınları..

ilgili görüşleri sıralamış ve kendi görüşünü de ifade etmiştir. Bu görüşlerden bazıları şunlardır:

“5. Gabain: Gabain y ağzında (Budist sahasında) +tın / tin, +dın / +din, n ağzında (Mani sahasında) ise +tan / +ten çıkma hâli ekini almış isimlerin "nereden" sorusuna cevap verdiklerini, ancak ontın yırak, küntün bulur, ördin sıyar gibi örneklerde görülen +dın / +din, +tın / tin, +dun / +dün, +tun / tün eklerinin "nereden" sorusuna cevap vermeyip üleştirme" veya "toplama" manasında vasıflık (Attributiv) bildiren bu ekin "yer" gösterdiğini ve her iki ekin aynı menşeden türemiş olabileceğini ileri sürmüştür . Burada şu hususu açıklığa kavuşturmak gerekmektedir: Başlangıçta iki ek de mevcut muydu, Yoksa tek ek olarak mevcuttu da, sonradan mı fonksiyonları farklı iki ek hâlini almış oldu?”⁴⁴

“Gabain, "Über Ortsbezeichnungen im Alttürkischen" adlı makalesinde ise +tın / tin, +dın / +din çıkma hâli ekinin +t+ın olabileceğini, t'nin Lokalen Wertbildungs element (= yer bildiren kelime teşkil eki), +ın'nın ise Instrumental (= vasıta hali) eki olabileceğini, işaret ettikten sonra, +ın unsurunun tempporal (= zaman) fonksiyonu olduğunu, lokal (= yer) fonksiyonunun olmadığı yolundaki tereddüdünü de belirtmiştir (bk. StO, XIV, 5, Helsinki, 1950, ss. 3-16).”⁴⁵

“6. Bang: Köktürkçe ve Uygurcada +da ,+de ekinin hem "çıkma", hem de "bulunma" ifade ettiğini, ancak her iki ekin aynı ek mi olduğunun yoksa ayrı ayrı ekler olup da en eski Türkçe devresinde bazı ses değişimleri ile aynı şekli göstermiş olduklarının bilinmediğini, bugün çıkma hâlinin +dın / +din ile ifade edildiğini, bazen ekin üst üste getirildiğini (+dından, +dandın gibi), +dın / din, +tın / +tin, +dun / +dün, +tun / +tün ekinin "yer" ve "istikamet" ifade edip cihetle ilgili yerlerde kullanıldığını belirttikten sonra, ekin adın "başka"

⁴⁴ Kemal ERASLAN: “Çıkma Hâli (Ablativ) Ekinin Oluşumu” 3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996 TDK 678 ,381-385

⁴⁵ Kemal ERASLAN: a.g.m. 381

kelimesinden türemiş olduğunu (mesela: taş adın > taşadın> taşdın gibi) ileri sürmüştür. Ona göre ekin "yer" ve "istikamet" ifade etmesi bu izahı kuvvetlendirmektedir.”⁴⁶

“7. Ramstedt: Ramstedt, +dın / +din, +tın / +tin çıkma hâli ekinin yapısını, +tı (Tunguzca: di) vasıta hali eki ile -n vasıta hâli ekinin birleşmesiyle izâh etmekte ve ekin Altay şivelerinde +dan / +den, +tan / +ten şekillerinin görüldüğünü ileri sürmektedir. Altay dillerinin genel yapısı dikkate alınır, Ramstedt’in görüşü makul karşılanabilir.”⁴⁷

“8. Benzing: Benzing, ekin Çuvaşçada +ren / +ron ve +den / +don şekillerinde görüldüğünü, her iki ekin üst üste de gelebileceğini (pirenden “bizden”, sirenden “sizden” gibi) belirttikten sonra, +dan / +den ekinin, +da / +de bulunma hâli (Lokativ) eki ile zamir n’sinin birleşmesinden oluştuğunu ileri sürmüştür.”⁴⁸

“9. Poppe: Çuvaşçada +daŋ / +deŋ, +raŋ / reŋ çıkma hâl ekinin yapısını +da / +de bulunma hâli ekinin +ŋ (<+n) vasıta hâli eki ile genişlemesi şeklinde izah etmiştir.+dan / +den ekinin ünlüsünün zamanla daralması sonucu +dın / +din şekli ortaya çıkmıştır.”⁴⁹

“10. Sinor: Çıkma hâli ekinin yapısını +tı zarf ekiyle +n vasıta hali ekinin birleşmesi şeklinde açıklamıştır: +dın / + din < +dı / +di, +tı / +ti + n. Eski Türkçe’de +tı/+ti ekinin zaman ve yer bildiren kelimelere getirilmesi bu görüşü kuvvetlendirir gözükmekte ise de +tı / +ti isimden isim yapma fonksiyonu ile hâl fonksiyonu birbirinden çok farklıdır.”⁵⁰

⁴⁶ Kemal ERASLAN: a.g.m. 382

⁴⁷ Kemal ERASLAN: a.g.m. 382

⁴⁸ Kemal ERASLAN: a.g.m. 382

⁴⁹ Kemal ERASLAN: a.g.m. 382

⁵⁰ Kemal ERASLAN: a.g.m. 382

“11. Kononov: Kononov, çıkma ve yönelme hâli ekinin l, r, n ünsüzleri haricinde, ünlü ve ünsüzle biten kelimelerden sonra +dan/+den, +dın /+din, “l, r ve n “ünsüzlerinden sonra +tan / +ten, +tın/+tin olduğunu ekin +ta/+da, +tı, +dı+n şeklinde birleşik bir ek yapısına sahip bulunduğunu, +n’in büyük bir ihtimalle yönelme hâli ekini oluşturduğunu ve mağın, sağın, ağın gibi zamirlerin çekimli şekillerinde de görüldüğünü ileri sürmüştür. Ayrıca ek ünlüsünün değişmesini izah etmenin her zaman mümkün olmadığını da kaydetmiştir. Kononov, bundan sonra +tın/+tin ekinin de yan - d'an,-n'an - "yan, taraf" kelimesinden getirmektedir: yan <*ya-n, yan< ya-n-.”⁵¹

“12.Talat TEKİN: Orhun gramerinde +dın / +din, +dan / +den ekinin hem bulunma, hem de çıkma hâli ifadesinde kullanıldığını belirtmiş ve kitabelerdeki örnekleri sıralamakla yetinmiştir: “taşdıntan (MÇ S 4) "dışardan", Oğuzduntan (T I SI) "Oğuz 'dan", *kurıdında "batıda", yirıdında "kuzeyde" gibi. Örneklerde dikkati çeken husus yer ve yön bildiren +dın / +din, +dun /+dün, +tın / +tin, +tun /+tün ekiyle +ta / +te bulunma hâli ekinin üst üste gelmiş olmasıdır.”⁵²

“13. Kemal ERASLAN: +dın / +din, +tın / +tin, n ağzında (Mani sahasında) +dan/+den, +tan/ ten çıkma hâli eki, "yer" ve "cihet" bildiren isimden isim yapma eki +dın / +din, +dun / +dün eki ile +da / +de, +ta /+te bulunma hâli ekinin karışmasından oluşmuştur. Bunun sebebi her iki ekin temel fonksiyonlarının "yer" bildirmesidir.

Görüşümüzü kuvvetlendiren hususlar şunlardır:

a) Eski Türkçede +da / +de, +ta /+te ekinin asıl fonksiyonu olan "bulunma" yanında "çıkma" fonksiyonunu da yüklenmektedir. Böylece ek, +dın /+din, +tın / +tin, +dan / +den, +tan /+ten ekine hem ses, hem de fonksiyon olarak katılmıştır.

⁵¹ Kemal ERASLAN: a.g.m. 383

⁵² Kemal ERASLAN: a.g.m. 383

b) n ağzında +dan /+den, +tan /+ten şeklinin bulunması, ı / i ünlüsünün a / e şeklinde genişlemesi değil, bulunma hâli ekinin geniş ünlüsünün varlığı ile ilgilidir.

c) +dan /+den,+tan /+ten şeklinin Eski Türkçe yanında Kıpçak Türkçesi ile Özbek Türkçesinde de görülmesi bu değişimin Eski Anadolu Türkçesinde ortaya çıkmadığını göstermektedir.

ç) Batı Türkçesinde kullanılan +dan /+den, +tan /+ten şekline mukabil, Doğu Türkçesinde +dın / +din, +tın / +tin şekli yaygınlaşmıştır. Eğer Oğuz Türkçesinin X. XI. ve XII. yüzyıllarına ait metinler elimizde bulunsaydı, +dan /+den, +tan /+ten şekline rastlamamız mümkün olacaktı.

d) Bilindiği gibi Uygurcada başlıca iki ağız bulunmaktadır: /y/ ağzı ve /n/ ağzı. /y/ ağzını Budist, /n/ ağzını Mani sahası devam ettirmiştir. Oğuz grubu /n/ ağzına dayandığı için +dan / +den, +tan/+ten şekli yeni ortaya çıkmış bir şekil değil, Mani ağzı özelliğinin devamıdır.⁵³

DEĞERLENDİRME

Etimoloji çalışmaları yapılırken art zamanlı ve eş zamanlı çalışmaların karşılaştırılmaları gerekliliğinin yanı sıra, dilin ait olduğu dil ailesinin diğer kolları hatta diğer dil aileleri ile etkileşimi göz önünde bulundurulmalıdır.

Türkçe ile ilgili olarak etimoloji çalışmaları yapılırken de Eski Türkçe dönemine ait ilk yazılı belgelerimiz eş zamanlı ve art zamanlı değerlendirilmeli bunun yanı sıra da öncelikle aynı dil ailesinin diğer kolları ve etkileşimi söz konusu olan diğer dillerle karşılaştırma yoluna gidilmelidir.

Altay kolu dillerinden bahsetmeden önce eklemeli dillerden olduğu düşünülen Hattilere ait dil, Mezopotamya'da yaşamış Sümerlere ait dil; Hint-Avrupa dil ailesinden olduğu düşünülen Orta Anadolu'da yaşamış Hititlere ait

⁵³ Kemal ERASLAN: Kemal ERASLAN: “Çıkma Hâli (Ablativ) Ekinin Oluşumu” 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996*, TDK 678 , 384-385

dil ve Doğu Anadolu'da yaşamış Hurilere (Urartu) ait dillerle ilgili son zamanlarda yapılmış olan çalışmaların dikkat çekici olduğu belirtilmelidir.

Bugün Kuzey Alaska'da yaşayan Taino Kızılderililerinin dillerinde yani, Eskimo dillerinde de Türkçe kelimelere rastlanmıştır.

Prof. Dr.Ahmet Bican Ercilasun *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi* adlı eserinde Sümercede çıkma fonksiyonunda bulunan +ta ekinin varlığını belirtmiştir.⁵⁴

Dillerin birbiriyle bu denli etkileşimi, kelime ve ek alışverişinin varlığını ifade eder. Dilin etkileşimi veya ortak kaynaktan çıkmış olması etimoloji ile ilgili çalışmaların ne kadar derinleştirilmesi gerekliliğini de ortaya koymaktadır.

⁵⁴ Ahmet Bican ERCİLASUN: *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, (Ankara 2004), 37

İNCELEME BİRİNCİ BÖLÜM

1.TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİNDE ÇIKMA HÂLİ EKİ

Bu bölümde Tarihî Türk lehçelerinden Köktürkçe, Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Eski Oğuz Türkçesi ve Osmanlı Türkçesinde çıkma hâli eki incelenecektir.

1.1.KÖKTÜRKÇEDE ÇIKMA HÂLİ EKİ

Köktürkçede ek “+ da, + de, + ta, + te” ; seyrek olarak da “+ dın” biçiminde karşımıza çıkar.

Köktürkçede aslında çıkma hâli, bulunma hâli ekiyle bildirilir. Ancak, birkaç yer zarfında daha sonra gelişecek olan çıkma hâli eki görülür.

Kağanta

“Kağandan” (Kg,11/OY,5)

1.1.1.EKİN FONETİK ÖZELLİKLERİ

Ünlü ile Biten Kelimelerden Sonra:

Ek ünlü ile biten kelimelerden sonra “+ dA, +tA” biçimindedir. Kök ve tabanlarda ek “+ dA” biçimindedir. Teklik işaret zamirlerinden sonra araya zamir n’si alır, “+ tA” biçiminde kullanılır.

Anta kisre kara Türgiş bodın yağı bolmış.

“Ondan” sonra Türgiş avam halkı düşman olmuş” (Kd,39/OY,18)

Teklik üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra araya zamir n’si alır, “+ tA” biçiminde kullanılır.

Yarikinta yalmasınta yüz artuk okun urtı .

"Zırhından kaftanından yüzden fazla okla vurdular" (Kd,33/OY,17)

Ekin Ünsüz Uyumları Karşısında Durumu

Tonlu Ünsüz ile Biten Kelimelerden Sonra:

Tonlu ünsüz ile biten kelimelerden sonra ek "+ da,+ ta, + dun" biçimlerinde karşımıza çıkar. Kök ve tabanlarda "+ dA" biçimindedir. "r, l, n" den sonra "+ tA" biçiminde gelir."¹

Tabğaç Kağanta bedizçi kelürtüm.

"Çin Hakanından ressam ve heykeltıraşlar getirttim."(Kg,11/OY,5)

Köktürk Türkçesinden sonraki dönemlerde görülecek olan "+ DIn" çıkma hâli bu dönemde de birkaç örnekte karşımıza çıkar.

Yaraklıg kantın kelip yanya iltı?

"Silahlı düşman nereden gelip seni bozguna uğrattı."(Bd,19/OY,43)

....kurya kurdınta yırya Oğızda iki üç biñ sümüz kelteçimiz bar mu ne?

"Batıda batılılardan, kuzeyde oğuzdan iki üç bin askerimiz geleceğimiz var mı acaba?"(Tg, 7-1.taş/OA,93)

Yukarıdaki örnekte görülen "+ dın + ta" ve "+ dın + dın" (+dun+tan) yapıları iki çıkma hâli ekinin üst üste gelmesi gibi görünüyorsa da "+ dın" (+dun) eklerini zarf yapan ek, "+t a"; "+ dın" (+tan) ekleri çıkma hâli eki olarak alınmalı. Zarf yapan ek, daha sonraki dönemlerde yerini çıkma hâline bırakacaktır.

" "+ dın + ta' biçiminde çekimleri O. F. Sertkaya katmerli çekim olarak değerlendirir."²

¹ Ahmet Bican ERCİLASUN: "L, N, R'den Sonra Niçin T?" *TDAY, Belleten* 2000

“...kurya kurdinta...” O. F. Sertkaya tarafından ‘kordan+da’ şeklinde transkripsiyonlanmış ve ‘Hoten’den’ manası verilmiştir.”³

Tonsuz Ünsüzle Biten Kelimelerden Sonra:

Ünsüz uyumu yoktur. Köktürkçede daha çok “+ dA” biçimi kullanılmaktadır.

Ötüken yışda yig idi yok ermiş.

“Ötüken ormanından daha iyi bir yer asla yok imiş.” (Kg,4/OY,2-3)

“r, l, n” den sonra ek “+ tA” biçimindedir.

Yarıkınta yalmasınta...

“Zırhından (ve) kaftanından”(Kd,33/OY,16-17)

Teklik ve çokluk şahıslardan sonra hâl eki geliyorsa araya “n” girer. Zamirlerle çekimlendiği için zamir n(pronominal n)’si adını alır.

Bulunma ve ayrılma hâli olan + de, + da “r, l, n” den sonra “+ te, + ta” olur. Fonksiyonu değişebilir.

Ögüm İlbilge Katununğ tengri töpisinde tutup yügerü kötürmiş erinç.

“...Annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup daha yukarı kaldırmış muhakkak ki.” (Kd,11/OY,10-11)

< töpü + si + n + de örneğindeki “+ de” bulunma hâli eki olup çıkma fonksiyonundadır.

² Osman Fikri SERTKAYA: *Uluslar Arası Türk Dili Kongresi 1992* , TDK Yayınları, (Ankara 1996),17-37

³ Osman Fikri SERTKAYA: “Göktürk Yazıtlarında İsim ve Ünvan Söyleme Geleneği”,*Göktürk Tarihinin Meseleleri*, TKAE Yayınları, (Ankara 1995), 209-216

Ekin Ünlü Uyumlarına Göre Durumu

Ek Köktürkçede kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumlarına uymaktadır.

Teklik üçüncü kişi iyelik eki düz ünlüdür, kök ve tabanlara bağlı olarak uyuma girmez. “+ DIN” çıkma hâli ekinin de uyuma girip girmemesi kök ünlüsüne bağlı olarak değişmektedir.

1.1.2.EKİN KULLANIMI

İsimlerde Kullanımı

Kök ve tabanlarda “+ da, + ta” ; kalıplaşmış olarak “+ dln,+ tln” biçiminde karşımıza çıkmaktadır:

Kıtañyda adrılı.

“Kıtaylardan ayrıldı.” (Bg,7/OY,52,53)

Öñdin kağanıgaru sü yorılım timiş.

“Doğuda kağana karşı ordu yürütelim demiş.” (Tk,5-1. taş/OA,95)

Teklik ikinci şahıs iyelik ekiyle kullanımı “+ ñ + da, +°ñ + da” biçimindedir.

Sadece Köktürkçede görülen “+ g + da, +°g + da” kullanımı da vardır.

Bu kağanıñda bu begleriğde subuñda adrılmasar ?

“Bu hakanından (ve) bu beylerinden bu vatanından ayrılmasan.”(Bk, 13/OTG,32-33)

Teklik üçüncü şahıs iyelik ekiyle kullanımı “+ ı+ n + ta; + sı+ n + ta” biçimindedir:

Yarıkınta yalmasınta...

“Zırhından (ve) kaftanından” (Kd,33)

Zamirlerde Kullanımı

Kişi Zamirleri

Çokluk birinci şahıs zahirinde “bizinte” biçiminde kullanılmaktadır:

Bizinte iki uçı sınarça artuk erti.

“Bizden, iki ucu, yarısı kadar fazla idi.”(Tb,5 -2.taş/OA,96).

İşaret Zamirleri

İşaret zahirinde “anta” biçimindedir:

Anta yamdurtumuz

“Ondan döndürdük.”(Tg,1-2. taş/OA,97)

Diğer İşaret Zamirleri

“Mundırtın, muntırdın” zahirleri kullanılmaktadır.

Munta yertin

“Bundan dolayı bunun için”

Bolardın

“Burada”

Antırdın, andırdın

“Oradan”⁴ biçiminde geçmektedir.

Soru Zamirleri

“ka” soru zahir Köktürkçede “*kantın?(nereden)*” biçiminde karşımıza çıkar.

⁴ A. V. GABAİN: “Eski Türkçe”, Tarihi Türk Şiveleri, (Çev: M. AKALIN), TKAE, (Ankara 1998), 22-69

Yaraklık kantın kelip yanya iltidi?/süñüglüg kantın kelipen süre iltidi?

“Mızraklı (düşman) nereden gelip (seni) bozguna uğrattı (ve) dağıttı?” (Bd, 19/ OY,42-43)

Zarf-Fiillerde Kullanımı

Sıfat-fiillere eklenerek zarf-fiiller oluşturur. “-DUK+da”

Yağuru kondukda kisre anyıg bilig anda öyür ermiş.

“(Bu halklar) Yaklaşıp yerleştikten sonra (da Çinliler) fesatlıklarını o zaman düşünürler imiş.”(Kg,5/ OY,3-4)

Edatlarla Kullanımı

“Kisre, ötrü, yana, berü, yan (yen), artuk, içre, kodı, üze “ edatlarıyla kullanıldığı örnekler vardır.

Anta ötrü kağanıma ötüntüm.

“Ondan sonra kağanıma arz ettim.”(Tg,5-1.taş/OA,92)

Bazı edatlara bağlanarak fiilin yönünü belirtir

Kanda yan sabıg yana ketli.

“Han tarafından söz dönüp geldi.”(Tk,9/10-1. taş/ OA,95)

Aşağıdaki son çekim edatları ayrılma hâlini alır:

Öñi (bulunma halinin yanında), Ötkürü (bulunma halinin yanında), kodı (Belirsiz hâlin yanında), adın (bulunma hâlinin yanında), kin (bulunma hâlinin yanında), bări (bulunma hâlini yanında nadiren yükleme hâlinin yanında)⁵

⁵A. V. GABAİN :a.g.e., 29-66

Yapım Eki Olarak Kullanımı

Ança olurur erkli Oğuzdındın körüg kelti.

“Öylece oturur iken Oğuzdan casus geldi.” (Tg,2-1.taş/OA,53)

“Oğuz + dın + dın” birinci ek yer adı yapan ek gibi kullanılmıştır.

Kantan

“Nereden” (Kd,23/OY,14-15)

Benzer örnekler için Gabain’in düşüncesi şöyledir: “Muhtemelen, genellikle yer adları yapan ve dudak uyumuna tâbi sesteş bir +dın bahis konusudur: “oñtun+ınta (yerli yerinde)”, “aradın ajun(varlık arasında)”, “ikidin bas-(iki defa basmak)”⁶

1.1.3.EKİN FONKSİYONLARI

İş, hareket ve nesnenin başlangıcını, çıkış noktasını bildirir.

Közde yaş kelser tıda köñülte sıgıt kelser yanduru sakındım

“Gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum.”(Kk,11/ OY,22-23)

Karşılaştırma derecesi kurar.

Ötüken yışda yig idi yok ermiş.

“Ötüken ormanından daha iyi bir yer asla yok imiş.”(Kg, 4/OY,3-4)

Cümlede yer tamlayıcısı durumundadır.

Tüpüt Kağanda bölün kelti.

“Tibet Hakanından vezir geldi.” (Kk,12/ OY,22-23)

Cümlede zarf durumundadır.

Yağuru kondukda kisre anyığ bilig anda öyür ermiş.

“(Bu halklar) yaklaşıp verleştikten sonra (da Çinliler) fesatlıklarını o zaman düşünürler imiş.”(Kg, 5/OY,3-4)

⁶ A. V. GABAİN : a.g.e.,29-66

Yer-yön bildiren kelimelere eklenerek işin hareket, yer ve yönünü bildirir.

Öñdin kağanıgaru sü yorılım timiş.

“Doğuda kağana karşı ordu yürütelim demiş.”(Tk,5-1.taş/ OA,57)

Üstünden, üzerinden manası verir.

At altın tidim.

“Attan aşığı dedim.” (Tk,1-94/OA,56)

1.1.4.ÇIKMA HÂLİ EKİ YERİNE KULLANILAN DİĞER EKLER

Yalın Hâlin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Yoğçı sığıtçı Kıtany Tatabı bodun(..milletinden) başlayı Udar señün kelti.

“Yaşçı, ağlayıcı olarak Kıtay Tatabı milletinden başta Udar general geldi.”

(Kk,11-12)

Yükleme Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Köğmen yışığ berü ketlimiz.

“Köğmen ormanından beri ‘buraya’ geldik.” (ETY28, 1, 110)⁷

Yönelme Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Bodunumka adrılıtım.

“Kavmimden ayrıldım.” (ETY 3 111,158)⁸

Bulunma Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Kırkılda yandımız türgiş kağanda körüg kelti.

“Kırğızlardan döndüğümüz vakit, Türgiş Kağandan haberci geldi.” (ETY, 29 I 110)⁹

Vasıta Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Tumuş tiyin eşidip bu yolun (yoldan) yorisar yaramaçı tidim.

“Kapanmış diye işitip, bu yoldan (yol ile) yürürsek uygun olmayacak dedim.”(Td,6- 1. taş/OA,55)

⁷ Suzan DURAN: “Cihet Mekan Bildiren Ek ve Sözlere” *TDAY, Belleten* 1956 (Ankara 1988),30

⁸ Suzan DURAN: a.g.m., 48

⁹ Suzan DURAN: a.g.m., 48

1.2.ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE ÇIKMA HÂLİ EKİ

“Kitabelerin dilinde bulunma hâli aynı zamanda ayrılma hâli ifade eder. O halde yönelme hâlinde olduğu gibi aynı zamanda zaman ve yer hâli idi; anlamı ilk önce peyderpey yazmalar devrinde yönelme halinden farklılaştı. *ät, öz kodtukın+ta* (yazma) “*Vücudunu bıraktıktan sonra* (Öldükten sonra)”Yazmaların dilinde, bulunma hâli tesadüfen veya geçerken bir defa uğranılan bir yeri gösteren yönelme hâlinin aksine uzun zaman kalınacak bir yeri işaret eder.”¹⁰

1.2.1.EKİN FONETİK ÖZELLİKLERİ

Eski Uygur Türkçesinde ekin “+ da, +de, + ta, + te; + dın,+ din, + tın, + tin” biçimleri kullanılırken seyrek olarak da “+ dan, + tan” biçimlerine rastlanır. Kalıplaşma sonucu oluşmuş “+ dün” biçiminin kullanıldığı örnekler de vardır.

Ünlü ile Biten Kelimelerden Sonra:

Çıkma hâl eki ünlü ile biten kelimelerden sonra “+ dA,+t A, + tIn, + dAn” biçimlerindedir.

Kök ve tabanlardan sonra “+ tA” ve tonlu biçimleri “+ dA, + tIn”; n ağzında “+ dAn”¹¹ biçimindedir.. (ETG,182)

Töpüden

“Tepeden”(ETG, 183)

Teklik üçüncü ve çokluk üçüncü kişi iyelik eklerinden sonra, araya zamir n’sini de alarak, “+ tA, + dA, + dIn, + tIn” biçiminde kullanılır.

¹⁰ A. V. GABAİN: “Eski Türkçe”, Tarihi Türk Şiveleri, (Çev: M. AKALIN), TKAE, (Ankara 1998),41

¹¹ Suzan DURAN: a.g.m., 50

Men ol begniñ özinke tegdükte koyunıntın bir kegede bitig öndürüp, maña okudu.

“Ben o beyin özüne ulaşınca koynundan bir kağıt çıkarıp bana okudu.” (AY 6,7-9)¹²

Ekin Ünsüz Uyumlarına Göre Durumu

Tonlu Ünsüz ile Biten Kelimelerden Sonra:

Kök ve tabanlarda “+ tA, + dA, + tIn, + dIn; n ağzında +Dan” biçiminde kullanılır.

Bu savlarığ bitigde men tükel okıyu tüketim.

“Ben bu sözlerin hepsini kitaptan okudum.”(AY 7,14-15)¹³

Bastan.

“Baştan”(ETG,183)

Uygurcada +DUn ekleri kalıplaşmış çıkma hâli eki olarak kullanılır.

Ontun yıñak

“On gök doğrultusunda”(ETG,183)

Tonsuz Ünsüzler Biten Kelimelerden Sonra:

Ekler “+ tA, + dA, + dIn, + tIn” biçimindedir. Ünsüz uyumu azdır. “r, l, n” den sonra tonsuz kullanımı tam anlamıyla yerleşmemiştir.

Olar barmışta kin, ötrü men inç botlum tip tidi..

“Onlar vardıktan sonra ben rahatladım,dedi.”(AY 20,16-17)

¹² Gülsel SEV: Tarihi Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri, (Dan: Mustafa CANPOLAT), Ankara Üniversitesi, Eski Türk Dili ABD, Basılmamış Doktora Tezi, (Ankara 2002)

¹³ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

İğaçtan

“Ağaçtan”(ETG,183) (ünsüz uyumu bozulmuş)

Ewtin

“Evden”(ETG,183)

Ekin Ünlü Uyumlarına Göre Durumu

Uygurcada kalınlık incelik uyumu vardır.

Bo üsdünkiler erür başdınkı padak¹⁴.

“İlk baştaki manzume parçaları bu üsttekilerdir.”(Üİ, 124a,10)

Birinci teklik şahıs eki, kök ünlüsünden dolayı yuvarlak ünlü olan çıkma hâl ekli düzlük yuvarlaklık uyumuna uymayan örnekler vardır.

Başlagsıztın amtıkı bu ödlekegi

Badıl öküş et'üz til köñülüümtin

Basa yana az övkeler biligsiztın.

Bar balmışça kılınçımın ökünürmen

“Başlangıcı olmayan bir zamandan beri bugüne kadar

Pek çok olan vücut, dil ve gönlümden

Aynı zamanda hırs, öfke ve bilgisizlikten dolayı

Ne varsa, bütün bütün yaptıklarımın nedâmet ederim.”(ETŞ,150)

Kalıplaşmış olarak birkaç kelimedede çıkma hâli “+ Dun” biçiminde olup, kök ünlüsü yuvarlak ünlü olan kelimelere eklenmiş ve düzlük yuvarlaklık uyumu sağlamıştır.

Tevlig kürlüg tapıgçı tagdın turup....tiler

Teñri kannıñ kavudı küntün turup yığ tiler.

¹⁴ Padaka: Eski Uygur Türkçesinde “manzume parçası” anlamındadır.

“Hilekâr anlatıcı me’mur şimâlde ... diler.
Hükümdarın şefkati cenupta yig diler.”(ETŞ, 300)

1.2.2.EKİN KULLANIMI

İsimlerde Kullanımı

Kök ve Tabanlarda: “+ dA, + tA, + dIn, + tIn; n ağzında + Dan” ve kalıplaşmış “+ Dun” kullanılır.

Toğmak ölmeklig tegzinçdin taşkaru tartıp öntüreyin tip sakıntı.
“Doğmak ve ölmek girdabından dışarı çıkıp uzaklaşayım diye düşündü.”(AY613,21-23)¹⁵

Çokluk Eki Almış Kelimelerde: “+ lAr + tIn, + lar + tA” biçiminde kullanılır.

Utmışlartın ogatmayu usadı yolukup.
“Galiplerden şaşırmadan uzun yola çıkıp.”(ETŞ,38)

İyelik Eki almış Kelimelerde: Birinci teklik şahıs iyelik “+ m + DIn , DA, + °m + DIn, + DA (n ağzında “+ Dan”) biçiminde kullanılır.

Bu emgekimtin ıdı ozğum kurtukğum yok turur.
“Bu sıkıntımdan benim kurtuluşum yoktur.”(AY 10,13-14)¹⁶

İkinci teklik şahıs iyelik “+ ñ + DIn, + DA, °ñ + DIn,+ DA (n ağzında “+ Dan”) biçimindedir.

Bu emgekiñdin ozğalı kurtulğalı uğay erdiñ tip tidiler.
“Bu sıkıntından kurtulacaktın dediler.”(AY 11,8-9)¹⁷

¹⁵ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

¹⁶ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

Teklik üçüncü şahıs iyelik “+ l + n + DIn, +DA; + sl + n + DIn, +DA (n ağzında “+ Dan”) biçimindedir.

Ança ança tınglıklar yılki azunıntın ozup...

“Bir miktar canlılar yük dünyasından kurtulup...”(AY 14, 22-23)¹⁸

Çokluk birinci şahıs iyelik “+ mız + DIn, + DA, + °m + °z + DIn, + DA (n ağzında “+ Dan”) biçimindedir.

...emgekimiztin ozup kurtulup kişi körgülük botlumuz.

“Sıkıntılarımızdan kurtulup insan görgülü...”(AY 20,8-10)¹⁹

Çokluk ikinci şahıs iyelik “+ ñız + DIn, + DA, + °ñ + °z + DIn, + DA (n ağzında +Dan) biçimindedir.

Arkışıñızdın.

“Kervanınızdan”(ETG, 193)

Üçüncü çokluk şahıs iyelik “+ lArl + n + DIn, + lArl + n + DA” biçimindedir.

...emgeklerintin ozğuka kutrulğuka.

“Sıkıntılarından kurtulana kurtulacağa...”(AY 11, 21-23)²⁰

Zamirlerde Kullanımı

Kişi Zamirleri

Birinci teklik şahıs zamirinde ‘minte, mintide, mintede, minitin, mıntın’ biçimlerindedir.

¹⁷ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

¹⁸ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

¹⁹ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

²⁰ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

Mintide adın neçe...

"Bundan başka nice..."(AY 9, 1-4)²¹

İkinci teklik şahıs zamirinde 'sinte, sintide, sintede, sinitin' biçimlerindedir.

Sintide öñre ölmekig bulayın ay künkeyem.

"Senden önce ölmeyi..."(A1Y 626, 5-6)²²

Üçüncü teklik şahıs zamirinde 'anta, anda, antın, andın, antada' biçimlerindedir.

Antada kisre

"Ondan sonra" (UÜH, 135)

Birinci çokluk şahıs zamirinde 'biznite, biznidin' biçimlerindedir.

Biznite adın kim bolğay...

"Bizden başka kim olacak..."(AY 611, 1-3)²³

İkinci çokluk şahıs zamirinde 'sizde, sizinte, siznide, siznidin' biçimlerindedir.

Teñrim siznidin eşidtim.

"Tanrım sizden işittim..."(A1Y 670, 12)²⁴

Üçüncü çokluk şahıs zamirinde 'olarda, olardin' biçimlerindedir.

Olarta adınları barça igid ezüg titirler tip...

²¹ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

²² Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

²³ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

²⁴ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

“Onlardan başkaları...”(A1Y 385,5-6)²⁵

İşaret Zamirleri

İşaret zamirlerinde ‘munda, munta, muntada; anda, anta, antada; bolarda, bolardın; olarda, olardın’ biçimlerindedir.

Dönüşlülük Zamirleri

‘Dönüşlülük zamirlerinde “özde, özimdin, özümüzdin’ biçimlerindedir.

Soru Zamirleri

Uygurcada soru zamirlerinde rastlanan çıkma hâlli şekiller ‘nede, nedin, kayudın, kamağtın, barçada, barçadın’ biçimlerindedir.

Muntada adın takı öñi aş içkü yok.

“Bundan başka yemek içki yok.” (AY 610, 17)²⁶

Barçada kutluğ tityük siz.

“Hepsinden kutlu akıllısınız.”(A1Y 350, 5-6)²⁷

Aitlik Ekiyle Kullanımı

Çıkma hâli ekinin aitlik eki ile kullanımı ‘+dIn+kı ‘ biçimindedir.

İkidinki iki töz tüplerke...(A1Y 333,22)²⁸

Mastar Ekiyle Kullanımı

Çıkma Hâli ekinin mastar eki ile kullanımı ‘-mAk+DA,-mAk+DIn’ biçimindedir.

Adınlarığ yme özlüg ölürmektin tıdzunlar.

²⁵ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

²⁶ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

²⁷ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

²⁸ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

“Başkalarını yine canlı öldürmekten engellesinler.”(AY 22,19-20)²⁹

Zarf-Fillerde Kullanımı

Sıfat-fiillere eklenerek zarf-filler oluşturur. ‘-dUk+DA, -tUk+dA’

küçedükinte ötkürü.

“Güçlendiğinden ötürü.”(ETG, 280)

Edatlarla Kullanımı

Çıkma hâli ekinin “adın, artuk, asra(zaman zarfı olarak kullanılmış), aşnu, basa, berü, inaru, öñdin, kin kodı, öñi,öñre,ötkürü,sıñar..”³⁰ edatlarıyla kullanımına rastlanmıştır.

...kılınçta adın yok.

“İşten başka...”(ETG, 294)

Muntada adın takı öñi aş içkü yok.

“Bundan başka.....”(AY 610,17)

Aydukta ötrü.

“Söyledikten sonra”(ETG, 281)

Öñdin kidin”

“Ondan önce.”(TTT I)³¹

Olar barmışta kin, ötrü men inç botlum tip tidi.

“Onlar vardıktan sonra...”

²⁹ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

³⁰ Necmettin HACIEMİNOĞLU: *Türk Dilinde Edatlar*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, (İstanbul 1992)

³¹ Necmettin HACIEMİNOĞLU:a.g.e., 57

(kin sadece Uygurcada vardır. Daha sonraki dönemlerde genişlemiş şekli ile 'kidin, keyin, kedin' olarak karşımıza çıkar.)

Başda aşnu işletirler.

“Baştan önce işletirler.”(ETG, 274)

Muntada artuk

“Bundan çok”(ETG, 318)

Muntada öñi.

“Bundan başka”(ETG, 279)

Törtünç kün tañda erte ört...

“Dördüncü gün ağardıktan sonra.”(AY 5,3-6)³²

Kavuşmakıntın ötkürü

“Kavuşduğundan ötürü.”(TTT IV A, 199)³³

Muntada öñre

“Bundan önce.”(U IV A, 2639)³⁴

Bükünthe inaru

“Bugünden öteye.”(U IV B, 25)³⁵

Bazı edatlara bağlanarak fiilin yönünü belirtir.

Kalıktan kodı indim.

“Gökten aşağı indim” (ETG, 282)

³² Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

³³ Necmettin HACIEMİNOĞLU:a.g.e., 70

³⁴ Necmettin HACIEMİNOĞLU:a.g.e., 61

³⁵ Necmettin HACIEMİNOĞLU:a.g.e., 43

Yapım Eki Olarak Kullanımı

añtun+tınta

“Düzgün, nizama uygun” (MIII)³⁶

+t°n: Toplama ve üleştirme anlamında vasıflık bildirir.

Ara+dın ajun

“Ara âlem, ara varlık” (UII)³⁷

Bir+tin körüm

“Bir taraflı bakış”³⁸

Törttin siñar

“Dört cihetten” (AY 70-14)³⁹

Ançata

“Bunun üzerine, ondan sonra”⁴⁰

1.2.3.EKİN FONKSİYONLARI

İş, hareket ve nesnenin başlangıcını, çıkış noktasını bildirir.

„,ol balıktın öndüm.

“O şehirden çıktım.”(AY 16,14-15)

İş ve hareketin sebebini bildirir.“bu tılağtın ança tınlıglar yılkı azunıntakı Emgektin ozup kişi azunınta togdılar.

“İnsanlar kurtuluş dünyasından doğdular.”(AY 15,21-23)

Karşılaştırma derecesi kurar.

Özümtē uluğ

“Özümden ulu”(ETG, 200)

³⁶ A Von GABAİN: Eski Türkçenin Grameri,(Çev: Mehmet AKALIN),TDK,(Ankara 2000), 46

³⁷ A Von GABAİNa.g.e., 114

³⁸ A Von GABAİNa.g.e., 114

³⁹ Suzan DURAN: “a.g.m., 63

⁴⁰ Ahmet CAFEROĞLU: Eski Uygur Sözlüğü, (İstanbul 1993),10

Cümlede yer tamlayıcısı durumundadır.

Ol nomta eşidip ukar biz.

“Biz bu kanundan işitip öğreniyoruz.”(ETŞ,44)

Cümlelerin nesnesi durumundadır.

Bir+tin açın-

“Bir taraftan açmak” (TT VI)⁴¹

Cümlede zarf durumundadır.

Busuşumuznı köñültin sözletiler aytılar.

“Dertlerimizi gönülden söylediler.”(AY 685,15-16)

Yer ve yön bildiren kelimelere eklenerek hareket ve işin yer ve yönünü bildirir.

Kayudın sınar dintipali iligerdi.

“Dintipali nereden tarafa...”(U IV C. 104)⁴²

...balık taşın tarıgçılarağ körür erti.

“Şehrin dışındaki çiftçileri görüyordu.”(İKPÖ I, 11)

İçinden manası verir.

Teñriden ctamıdan yokaru agdukta.

“Tanrıdan cehennemden yukarıya çıktığı zaman” (M I, 13-15)⁴³

Üstünden, üzerinden manası verir.

Birök üstünden kalıqtan ün keldi.

“Fakat yukarıdan semadan ses geldi.” (M III,23-4)⁴⁴

İkilemeler kurar.

Turuşta tüdüşte saklanğı ol.

“Kavqadan gürültüden uzak dur.” (ETŞ, 302)

Evtin barktın öntiler.

“Evden barktan çıktılar” (TTT III,16-137)⁴⁵

⁴¹ A Von GABAİNa.g.e., 111

⁴² Necmettin HACİEMİNOĞLU:a.g.e., 81

⁴³ Suzan DURAN:a.g.m., 49

⁴⁴ Suzan DURAN:a.g.m., 92

⁴⁵ Suzan DURAN:a.g.m., 49

1.2.4.ÇIKMA HÂLİ EKİNİN DİĞER HÂL EKLERİNİN YERİNE KULLANILMASI

Çıkma Hâlinin Yönelme Hâli Yerine Kullanılması

Biri ayur öñtün (doğuya) kedin satıgka yuluğka barsar bolur.

“Biri dedi ki: Doğuya batıya alım satım için gidilirse zengin olunur.”(İKPÖ 13-14, 17)

Çıkma Hâlinin Bulunma Hâli Yerine Kullanılması

Kara buluk öndin

“Kara buluk şarkında”(ETY II,1, 178)⁴⁶

1.2.5.ÇIKMA HÂLİ EKİ YERİNE KULLANILAN DİĞER EKLER

Yalın Hâlin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Ötrü antada kin ol kunçuylar kün (günden) küninge edgü bolup, öñreki teg igsiz kemsiz boltı.

“...günden güne iyi olup...”(AY 20,17-20)

Tiz yukaru bileketegi suw uluğ titir

“Dizden yukarı bele kadar su ulu denir.”(TTT V,4-)⁴⁷

Yükleme Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Ayıq kılınçığ öküngüg

“Günahlardan tövbe etmeyi.” (ETŞ, 56)

Yönelme Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Yiñne sonçmış osuğluğ neñ serilü umadı oglanına yıçanu...

“Oğlundan şüphelenerek” (AY 632,20-22)

Bulunma Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Türk burkanlarta kin intiñiz.

“Kudretli burkanlardan sonra yere siz indiniz.”(ETŞ, 44)

Küntin yiñak suv yolınta kitip

“Cenup istikametinde su yolundan gidip”(AY 26-15)⁴⁸

⁴⁶ Suzan DURAN: a.g.m., 70

⁴⁷ Suzan DURAN: a.g.m., 11

⁴⁸ Suzan DURAN: a.g.m., 65

Vasıta Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Okın yürekimge ursukmış teg sıkılurman emgekin (eziyetten).

“Okun yüreğime vurulmuş gibi eziyetten sıkılıırım.” (AY 621,9-10)

Yön Gösterme Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Azkıa öñre yorıyu turzunlar..

“Azıcık önden yürüsünler.” (AY 615,13-14)⁴⁹

⁴⁹ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

1.3.KARAHANLI TÜRKÇESİNDE ÇIKMA HÂLİ EKİ

1.3.1.EKİN FONETİK ÖZELLİKLERİ

Karahanlı Türkçesinde ekin “+ da, + de; + dın, + din, + tın, +tin” seyrek olarak da “+ dan, + dün” biçimlerinin kullanımına rastlanır.

“İştin, yawlaktan”

Ünlü ile Biten Kelimelerden Sonra:

Kök ve tabanlarda ve bazı zamirlerden sonra “+ dA, + dIn” bir örnekte de “+ dun “biçiminde kullanılmıştır.

Kişide yıramış turur bu özüm.

“Ben insanlardan uzaklaşmış bulunuyorum.”(KB-4002,290)

Teklik üçüncü ve çokluk üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra, araya zamir n’sini de alarak “+ dA, + dIn” biçiminde kullanılır.

Süçig esrükinde beter ay beki.

“Şarap sarhoşluğundan beterdir ey gençlik.”(KB-6141,439)

Teklik birinci ve üçüncü kişi işaret zamirinden sonra, araya zamir n’sini de alarak “+ dA, + dIn” birkaç örnekte de “+ dan” biçimindedir.

Men ondan aşnu keldim.

“Ben ondan önce geldim.”(DLT I,130-16)⁵⁰

⁵⁰ Necmettin HACİEMİNOĞLU: a.g.e.,10

Ekin Ünsüz Uyumlarına Göre Durumu

Tonlu Ünsüz ile Biten Kelimelerden Sonra:

Kök ve tabanlarda “+ tA, + dA; + tIn, + dIn” birkaç kelimedede “+ Dan” biçimindedir. Ünsüz uyumu vardır.

Özümka kadaştın neçe ardılıp.

“Ben de kardeş ve akrabadan niçin ayrılarak...”(KB-3337,244)

Kalıplaşmış bir kelimedede “+ dün” biçimindedir.

Kamuğ aşnuda sen sen öñdün kidin.

“Her şeyden önce de sondan sonra da sen varsın.”(KB-8)

Tonsuz Ünsüzle Biten Kelimelerden Sonra:

Karahanlı Türkçesinde ünsüz benzeşmesi bulunmaktadır.

Beg içtin bolur körgü taştın közi.

“Bey içeridedir, onun dışarıdaki gözü sadık kuludur.”(KB-3124,229)

Birkaç örnekte rastlanan “+ tAn” ekleri de tonsuz ünsüzlerden sonra eklenerek uyuma girmiştir.

Bu attan öñin keldiler.

“Bu attan başkasıyla geldiler.”(DLT I,94-22)⁵¹

Ekin Ünlü Uyumlarına Göre Durumu:

Karahanlıcada çıkma hâl eki kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumlarına uymaktadır. “atındın, yalavaçtın”

⁵¹ Gülsel SEV: a.g.e.,371

1.3.2.EKİN KULLANIMI

İsimlerde Kullanımı

Eşitgil sözümni bu iştin töñül.

“Ey oğul, sözümü dinle bu išten vazgeç.”(KB-1195,96)

Çokluk eki almış kelimelerde ‘+ lAr + dIn’ biçimindedir.

Özüñ edgülerdin ilindi ülüg.

“Senin gibi iyilikler yapan bir hükümdar ölse bile ölü sayılmaz.”(KB-6417,460)

İyelik eki almış kelimelerde birinci teklik şahısta ‘+m+dIn,+dA; +°m+dIn,+dA’ biçimindedir.

Tüşedim tüşümdin açıldı maña.

“Rüya gördüm, rüyamda bu bana belli oldu..”(KB-5987,428)

Teklik İkinci şahıs iyelikte ‘+ ñ + dIn,+ DA, + °ñ + dIn, + dA’ biçimindedir.

İsizlerni barça iliñdin arıt.

“Bütün memleketi kötülerden temizle.”(KB-5505,395)

Teklik üçüncü şahıs iyelikte ‘+ l+ n + dA, + dIn; + sl + n + dA, + dIn’ biçimindedir.

Kişi edgüsindin kelir edgülük.

“İyi insanlardan yiyecek, içecek, giyecek ve binecek hususunda ancak iyilik gelir.”(KB-2439,182)

Zamirlerde Kullanımı

Kişi Zamirleri

Teklik birinci şahıs zamirinde ‘minde, mendin, mindin’ biçimindedir.

Bayup kalsa minde kidin kalğuçı.

“Dileğim şudur: bana hizmet edenler ve benden sonra yaşayacak olan hizmetkârlarım sıkıntı çekmesinler.”(KB-3023,222)

Teklik ikinci şahıs zamirinde ‘sinde, senden, sindin’ biçimindedir.

Senden kaçar sundılaç(çayır kuşları)

“Çayır kuşları senden kaçar.”(DLT III,178)⁵²

Teklik üçüncü şahıs zamirinde ‘anda, andın’ nadiren ‘andan’ biçimindedir.

Saňa teggey andın tümen min tatıg.

“Böyle insandan (onlardan) sen zevk duyarsın.”(KB-1300,103)

Çokluk birinci şahıs zamirinde ‘bizde’ biçimindedir.

Körü tursa bizde oza barguçı.

“Bizden önce göçenlere dikkat edersen.”(KB-250,29)

Çokluk üçüncü şahıs zamirinde ‘olarda,olardın’ biçimindedir.

Olardın bolur ka kadaşka bile.

“Onlardan yeni akrabalık ve ahabplıklar meydana gelir.”(KB-3213,236)

⁵² Hüseyin DURGUT: *Karahanlı ve Harezmi Türkçesi Eserlerinde İsmi Hâlleri*, (Dan: Vahit TÜRK),(Çanakkale 1999), Doktora Tezi, 109

İşaret Zamirleri

İşaret zamirlerinde ‘munda, mundın, anda, andın, bularda, bulardın, olarda, olardın’; dönüşlülük zamirlerinde ‘özde, özdin, özüñdin, özümde’; soru zamirlerinde ‘kimdin, nedin, kanta, kandın, kayudın,kamuğdın’ biçimleri vardır.

Kamuğdın tükel buldı bulmış erig.

“Bulduğu insanın herkesten mükemmel olduğunu gördü.” (KB-764,66)

Mastar Ekiyle Kullanımı

Mastar ekiyle birleşir. ‘-mAk + tA, -mAk + tIn’ biçimindedir.

Bu söz sözlemektin barır er başı.

“Çok söz söylemekten insanın başı gider.”(KB-1914,145)

Zarf-Fiillerde Kullanımı

Sıfat-fiillere eklenerek zarf-fiiller oluşturur. ‘-mış + tA, -mış + tIn; -mAz + dA’ biçimindedir.

Tilin sözlemiştin yana yansa öz.

“Bir bey için verdiği sözden dönmek çok fenadır.”(KB-5072,366)

Ayıtmazda aşnu sözün söyleme.

“Sana sorulmadan da söz söyleme.”(KB-960,80)

Edatlarla Kullanımı

“adın, kisre, ötrü, sıñar, basa, kidin,kedin, berü, birü, ara, üstün, naru, oza, aşnu, kodi, burun, artuk, kirü, öñi ,öñ, utru, arkuru, isre, birle, ” edatları ile Karahanlı Türkçesinde kullanılmıştır.

Küdezsün bayat bu beladin sıñar.

“Tanrı bu beladan bizi korusun.”(KB-6386,458)

Bazı edatlara bağlanarak fiilin yönünü belirtir.

Atındın kodı tüştü tegdi yorıp.

“Atından aşığı indi, yürüyerek kapısına geldi.”(KB-3290,241)

Yapım Eki Olarak Kullanımı

çuğurdan ‘uçurum, yar’(Div. Trc. I, 512-25)⁵³

1.3.3.EKİN FONKSİYONLARI

İş, hareket ve nesnenin başlangıcını, çıkış noktasını bildirir.

İliqdin selam köñül aytu bitig.

“Bu hükümdarın selam ve hatır sorma mektubudur.”(KB-3197,235)

İş ve hareketin sebebini bildirir.

Bu kitab kayu padişahka ya kayu iklimka tegdi erse gayet uzlukındın nihayettin keçe körklüklükündin ol illerniñ hakimleri ‘alimleri kabıl kılıp tegme biri bir türlü at lakap urdılar.

“Bu kitap hangi padişaha veya hangi diyara erişti ise, fevkalâdeliğinden ve sonsuz güzelliğinden dolayı, o memleketlerin hakimleri ve alimlerince makbul görülerek, her biri ona bir türlü ad ve lakap verdiler.”(KB, 213-7)⁵⁴

Karşılaştırma derecesi kurar.

Ajunda ölümdin katığrak kayu.

“Dünyada ölümden daha güç ne var?”(KB-1137,92)

Bütünü ifade eder.

Ol edgüni yawlaktan adırdı.

“O iyiyi kötüden ayırdı.”(DLT I,177)⁵⁵

Bütünün bir parçasını ifade eder.

Señinde yok emdi bu üçte biri.

⁵³ Zeynep KORKMAZ: *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, TDK, (Ankara1999), 18

⁵⁴ Erdal ŞAHİN: *Tarihi ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Hâl Ekleri ve İşlevleri*, Doktora Tezi, (İstanbul 2003), 295

⁵⁵ Hüseyin DURGUT: a.g.e.,114

“Şimdi bu üçünden biri sende bulunmadığından.”(KB-3111,229)

Cümlede yer tamlayıcısı durumundadır.

Kişi edgülerdin tüzzer edgü yol.

“İnsan iyi insanlara bakarak yolunu düzeltir.”(KB-3263,239)

Cümlelerin nesnesi durumundadır.

Olarda biri bu tapuğ bilmez öz.

“Bunlardan biri ben şahsen bu hizmetleri bilmiyorum.”(KB-3738,271)⁵⁶

Cümlede zarf durumundadır.

Yalavaçtın ötrü kelür körklüg iş.

“İyi neticeler elçiler vasıtası ile elde edilir.”(KB-2599,193)

Zaman bildiren kelimelere eklenerek zaman zarfları yapar.

Ajun begleri öldi bizde oza.

“Dünya beyleri bizden evvel öldü.”(KB-1185)

Ol mendin burun bardı.

“O benden önce vardı.” (Div. I, 398-22)⁵⁷

Yer ve yön bildiren kelimelere eklenerek hareket ve işin yer ve yönünü bildirir.

Beg içitin bolur körgü taştın közi.

“Bey içeridedir, onun dışarıdaki gözü sadık kuludur.”(KB -3124,229)

İçinden manası verir.

Suwdın keçir-

“Sudan geçirmek”⁵⁸

Üstünden, üzerinden manası verir.

Atındın kodı tüşti tegdi yorıp.

“Atından aşağı indi, yürüyerek kapısına geldi.”(KB-3290,241)

İkilemeler kurar.

Kişi ildin ilke söz ıdğu bolur.

“İnsan bir yerden bir yere (ilden ile) her vakit haber gönderir.”(KB-2701,200)

⁵⁶ Gülsel SEV: “ Çıkma Durumu Ekinin Nesne Görevinde Kullanımı”, V. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı, 2663

⁵⁷ Necmettin HACIEMİNOĞLU: a.g.e., 28

⁵⁸ Mecdut MANSUROĞLU: “Karahanlıca” Tarihi Türk Şiveleri, (M. AKALIN), (Ankara 1988),TKAE,153

1.3.4.ÇIKMA HÂLİ EKİNİN DİĞER HÂL EKLERİNİN YERİNE KULLANILMASI

Çıkma Hâlinin İlgi Hâli Yerine Kullanılması

Olardın (onların) kereki saña ilmi ol.

“Senin için lazım olan onların ilmidir.”(KB-4352,314)

Andan üstün

“Onun üstünde” (DLT I,10-824)⁵⁹

Çıkma Hâlinin Yönelme Hâli Yerine Kullanılması

Ol ol kim tekebbürni yirdin (yere) salıp.

“O söz Şudur: kibri yere çal.”(AH,267)

Çıkma Hâlinin Bulunma Hâli Yerine Kullanılması

Oğıldın (oğulda) yazuk yok atadın (atada) cefa.

“Kabahat ve suç oğulda değil, babadadır..”(KB-1224,98)

Çıkma Hâlinin Eşitlik Hâli Yerine Kullanılması

Öñdün (önce) nelük yalwarmadıñ kaç kata birdiñ tawar.

“Önce niçin yalvarmadın, o kadar mal mülk verdin.”(DLT I,498)⁶⁰

1.3.5. ÇIKMA HÂLİ EKİ YERİNE KULLANILAN DİĞER EKLER

Yönelme Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Nelük bu ajunka kılur sengile.

“Niçin bu dünyadan şikayet ediyorsun. ”(AH,396)

Bulunma Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Men bu ışta (işten) ulındım.

“Ben bu işten bıktım.”(DLT I,204,10-11)

Vasıta Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Sözümni yawa kılma köñlün (gönülden) eşit.

“Sözümü yabana atma gönülden işit.”(KB-359,36)

⁵⁹ Suzan DURAN:a.g.m., 92

⁶⁰ Hüseyin Durgut: a.g.e., 115

Eşitlik Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Yoluñ oñça (sağdan) kelse itildi işiñ / kalı solça (soldan) kelse ulıp çal başıñ.

“Yolun sağa doğru (sağdan) ise, işin yolundadır./eğer sola doğru (soldan) ise, inleyerek başını yerden yere çal. ”(KB-1392,109)

Yön Gösterme Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Tün kün tapuñ teñrike boynamağıl/ korkup añar (ondan) eymenü oynamağıl.

“Her gün taptığın tanrıya gururlanma, Korkup ondan utanarak oynama.”(DLT III,377-13-14)

1.4.HAREZM TÜRKÇESİNDE ÇIKMA HÂLİ EKİ

1.4.1.EKİN FONETİK ÖZELLİKLERİ

Ünlü ile Biten Kelimelerden Sonra:

Çıkma hâli eki kök ve tabanlarda ve bazı zamirlerden sonra “+ dIn” biçimindedir.

Nazar kılıñ bu harabluklar nedin keldi tep...

“Bu haraplıklar neden geldi deyip, görün.”(NF, 82,6-7)

Hak Tea’ladın hitab keldi.

“Hak Tea’ladan ses geldi.”(NF, 58,3)

Üçüncü teklik ve çokluk şahıs iyelik ekinden sonra, zamir n’li ya da n’siz , “+ dIn” biçiminde gelir.

anıñ üçün kim Harun anasındın erdi.

“Onun için ki Harun anasından idi.”(KE,126v,17-18)

Teklik işaret zamirlerinden sonra araya zamir n’sini de alarak “+ dın “ biçiminde gelir.

Emdi andın mahrum boldum.

“Şimdi ondan mahrum oldum.”(NF,38,1)

Teklik işaret zamirinden sonra bir örnekte “+ dan” biçimi görülür.

Bu takı andan uluğrak yazuk turur.

“Bu dahi ondan büyük günahdır.”(NF, 370,2)

Ekin Ünsüz Uyumları Karşısında Durumu

Tonlu Ünsüz ile Biten Kelimelerden Sonra:

Kök ve tabanlarda “+ dIn” biçimindedir.

Hakdın ferman keldi.

“Haktan ferman geldi.”(NF,73,8)

Harezmi Türkçesine özgü olmayan çok nadir olarak kullanılan “+ dAn” biçimine rastlanır.

...ol beş yapurğakdan birin keyik yedi yıpar boldı.

“O beş yapraktan birini geyik yedi, güzel koku yayıldı.”(KE,70v,9-10)

Bir örnekte “+ tın” biçimi görülmüştür.

...takı ekki adakında ekki taş bar yasmukdın uluğrak takı nuhutdın kiçigrek.

“İki ayağında iki taş var; mercimekten büyük nohuttan küçük.”(NF,43,1)

Tonsuz Ünsüzle Biten Kelimelerden Sonra:

“+ dIn” çıkma hâlinin tonsuz biçimleri yoktur. Bu dönemde tonsuz uyumu görülmez.

Neçeme kim bu küweçdin aş çıkarurlar.

“Bu güveçten ne kadar çok yemek çıkarırlar.”(NF,29,12)

İstisna olarak aşağıdaki örnekte tonlu ünsüzden sonra çıkma hali tonsuz biçimiyle eklenmiş ve uyum yine bozulmuştur.

...takı ekki adakında ekki taş bar yasmukdın uluğrak takı nuhutdın kiçigrek.

“İki ayağında iki taş var mercimekten büyük nohuttan küçük.”(NF, 43,1)

Ekin Ünlü Uyumlarına Göre Durumu:

Teklik ve çokluk birinci, ikinci şahıs iyelik eki ‘b,m,p,w’ gibi dudak ünsüzleriyle biten kelimelerden sonra daima yuvarlak biçimleriyle eklenir ve düzlük yuvarlaklık uyumu bozulur. Kök ünlüsü yuvarlak ünlü olan kelimelerden sonra da iyelik ekleri yuvarlak biçimleriyle eklendiğinden aynı durum geçerlidir.

Siziñ keremmüñüzdin derhost ol turur kim...

“Sizin iyiliklerinizden arzu eder.” (NF,195,14-15)

“- miş” sıfat-fiil eki bu dönemde de düz ünlüdür. Kök ünlüsü yuvarlak olan örnekte düzlük yuvarlaklık uyumu yoktur.

Firavn helak bolmışdin soñ...-ga yandı

“Firavun helak olduktan sonra...” (KE,116v,2-3)

Aşağıdaki örnekte iyelik eki kök ünlüsüne uyarak yuvarlak ünlülü eklenmiş ve düzlük yuvarlaklık uyumu sağlanmıştır.

...Adamdın kıyamatka tegi dünyada ne kim zahidler dünyanıñ mahabbatını köñlündin çıkarıp...

“Adem’den kıyamete kadar dünyada ne zahidler dünyanın muhabbetini gönlünden çıkarıp...” (NF, 394,4-5)

1.4.2.EKİN KULLANIMI

İsimlerde Kullanımı

Kök ve tabanlarda “+ dIn”, çok nadir “+ dAn” biçiminde kullanılır.

Neçeme kim bu küweçdin aş çıkarurlar.

“Bu güveçten nasıl bu kadar çok yemek çıkarırlar.” (NF, 29,12)

Çokluk eki almış kelimelerde ‘+ lAr + dIn ’ biçimindedir.

Ya Resulallah, düşmanlardin korkarmen.

“Ya Resulallah düşmanlardan korkarım.”(NF 20,9-10)

İyelik eki almış kelimelerde teklik birinci şahısta ‘+ m + dIn, + °m + dIn’ biçimindedir.

Men Rebbümdin tilep turur-men.

“Ben Rabbimden dileyip dururum.”(NF,158,15)

Teklik ikinci şahıs iyelikte ‘+ ñ + dIn, + °ñ + dIn’ biçimindedir.

Ağzıñdın ol hatunnuñ etini bırakgıl.

“Ağzından o kadının etini bırak.”(NF,386,15)

Teklik üçüncü şahıs iyelikte ‘+ l (+n) + dIn; + sl (+n) + dIn’ biçimindedir.

Ali’nin burnından kan keldi.

“Ali’nin burnundan kan geldi.”(NF,50,16)

Çokluk birinci şahıs iyelikte ‘+ mlz, + lmlz, + Umlz (UmUz) + dIn’ biçimindedir.

Biz öz teñrimizdin kolalıñ.

“Biz kendi tanrımızdan affedilmek dileyelim.”(KE,34v,10)

Çokluk ikinci şahıs iyelikte ‘+ ñlz,+ lñlz,+ Uñlz (UñUz) + dIn’ biçimindedir.

...bi’llah ki atañızdın işitdiñiz mü?

“...atanızdan işittiniz mi?”(KE,200r,9)

Çokluk üçüncü şahıs iyelikte ‘+ IArI (+n) + dIn’ biçimindedir.

...yüzük eliglerindin uçmuş.

“Yüzük ellerinden uçmuş.”(KE,21v,19-20)

Zamirlerde Kullanımı

Kişi zamirleri

Kişi zamirlerinde “Mendin, nadiren mindin; sendin, nadiren sindin; andın; bizdin; sizdin; alardın, anlardın, olardın” biçimleri vardır.

men sizdin nerse kolmazmen.

“Ben sizden bir şey istemem.”(KE,58v,17)

İşaret Zamirleri

İşaret zamirlerinde “mundın; andın; bulardın” biçimleri vardır. Teklik ikinci işaret zamiri ile kullanımı yoktur. Çokluk üçüncü işaret zamiri kullanımı ile ilgili örnek cümleye rastlanmamıştır.

Men bulardın küll yırak-men kul-men.

“Ben bunlardan uzağım..”(KE,39r,9)

Dönüşlülük Zamiri

Dönüşlülük zamirlerinde “özdin” iyelik ekleri ile çekimli biçimleri vardır.

...Rahman atıñnı öziñdin kitergil, dedi.

“Rahman atını kendinden uzaklaştır dedi.”(KE,17v,12-13)

Soru Zamirleri

” kimdin, nedin, nidin, kandın, kaydın” biçimleri vardır.

Bu süt kandın keldi?

“Bu süt nereden geldi.”(NF,22,14)

Belirsizlik Zamiri

Belirsizlik zamirlerinde “ kamuğdın, birdin, birindin, barçadın, nerdesin, kimersedin, hiç kimersedin, cümledin, cümlesidin” biçimleri vardır.

Men cümlesidin ketçim.

“Ben hepsinden geçtim.”(NF,152,9)

Zarf-Fiillerde Kullanımı

Sıfat-fiillere eklenerek zarf-fiiller oluşturur.

Peygamber kelmezdin oza rast tüşler körü başladı.

“Peygamber gelmeden önce onunla ilgili rüyalar görmeye başladı.”(NF, 6-4)⁶¹

Davud kelmesdin burun kitgil.

“Davud gelmeden önce git.”⁶²

Mastar Ekiyle Kullanımı

...kişi öltürmekdin uluğ yazuk yok.

“İnsan öldürmekten büyük günah yok.”(KE, 21v,12)

Edatlarla Kullanımı

Kullanılan edatlar : adın, ötrü, kedin, berü, ziyade, üstün evvel, oza, aşnu, burun, artuk, özge, öze, soñ, soñra, başka, öñin, öñ , öte, birle, aşu, ayru, utru” edatlarıdır.

siniñ yüzündin özge yok körerim.

“Senin yüzünden başka cana yakın görmem.”(HŞ,3896)

Bazı edatlara bağlanarak fiilin yönünü belirtir.

⁶¹ Necmettin HACIEMİNOĞLU:a.g.e., 67

⁶² Necmettin HACIEMİNOĞLU:a.g.e., 28

eñsesindin öte çıktı.

“Ensesinden ileri çıktı.”⁶³

Yapım Eki Olarak Kullanımı

kezdin “defa”

horoslar üni bir kezdin tutulmuş.⁶⁴

kandın “nereden”

yürüşüñ kandın.⁶⁵

Farsça kelimeler kullanılmaktadır. Bununla birlikte Farsça ‘+ dan’ yapım eki “abadan (bakımlı), camedan (gardop), guristan (mezarlık)” örneklerinde görülmektedir.(NF, 92, 151)

Arapça kelime olan “hediye”ten (hediye olarak)” kelimesi de kullanılmıştır.(NF,169)

1.4.3.EKİN FONKSİYONLARI

İş, hareket ve nesnenin başlangıcını, çıkış noktasını bildirir.

Alardın haber berür.

“Onlardan haber verir.”(KE, 86v,15)

Bir şeyin neden meydana geldiğini bildirir.

Ekinçi kat kök kümüşdin turur.

“İkinci kat gök gümüşdendir.”(KE,3v,12)

İş ve hareketin sebebini bildirir.

Ol sebebdin Adem oğlanları biri birine menzemezler.

“O sebepten Ademoğulları birbirine benzemezler.”(KE,6r,2-3)

⁶³ Necmettin HACİEMİNOĞLU:a.g.e., 69

⁶⁴ Necmettin HACİEMİNOĞLU:a.g.e., 313

⁶⁵ Necmettin HACİEMİNOĞLU:a.g.e., 273

Karşılaştırma derecesi kurar.

Bu bizdin uluğrak tururlar.

“Bu bizden büyüktür.”(KE, 34v,3)

Bütünün bir parçasını ifade eder.

Ey Adem bulardın birin ödürgil.

“Ey adem bunlardan birini...”(KE,13r,14-15)

Bütünü ifade eder.

Cümle hatunlarıdın destur tiledi kim...

“Bütün hanımlarından destur diledi.”(NF, 84,16)

Cümlede yer tamlayıcısı durumundadır.

takı yılandın çayandın korkmağıl.

“Yılandan çiyandan dahi korkma.”(NF, 21,10)

Cümlelerin nesnesi durumundadır.

Tilegil mendin (beni) keçürsün.

“Dile beni geçirsin.”(KE,17v,5)

Cümlede zarf durumundadır.

Ol kündin berü it adem oğlanları birle kaldı.

“O günden beri Ademoğulları ile kaldı.”(KE,13r,15-16)

Zaman bildiren kelimelere eklenerek zaman zarfları yapar.

andıñ soñ halayık barça butğa tapunğuçı boldılar.

“Ondan sonra hizmetçi ...”(KE,19v,5-6)

Yer ve yön bildiren kelimelere eklenerek hareket ve işin yer ve yönünü bildirir.

Mika’il sağından İsrail solındın bolup köklerni kezdürdiler.

“Sağında Mikail, solunda İsrail gökleri gezdirdiler.”(KE,7r,20-21)

İçinden manası verir.

Takı közleriñdin sarığ suw akğay erdi .

“Gözlerinden sarı su bile akardı.” (NF,267-13)

Üstünden, üzerinden manası verir.

...Peyğambar ‘as takı tewedin (devenin üzerinden) tüşti.

“Peygamber A.S. bile devenin üzerinden düştü.”(NF,24,13-14)

İkilemeler kurar.

kimdin kimge yalavaç turur?

“*Kimden kime yalvarır.*”(KE, 93v,16)

1.4.4.ÇIKMA HÂLİ EKİNİN DİĞER HÂL EKLERİNİN YERİNE KULLANILMASI

Çıkma Hâlinin İlgi Hâli Yerine Kullanılması

...*bulardın* (bunların) edizliki yegirmi tört arşun kaçan tamam boldı.”

“*Bunların* yüksekliği yirmi beş arşın ne zaman tamam oldu.”(KE, 62v,14)

Çıkma Hâlinin Yükleme Hâli Yerine Kullanılması

Ademdin (Ademi) keçürdi, ‘özrin kabul kıldı.

“*Ademi* geçirdi, özrünü kabul etti.”(KE,11v,17-18)

1.4.5.ÇIKMA HÂLİ EKİ YERİNE KULLANILAN DİĞER EKLER

Yalın Hâlin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

...*közleri* (gözlerinden) kan aka başlağay.

“*Gözlerinden* kan akmaya başlar.”(NF, 66,11)

Yükleme Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

...*başın* (başından) adakıka tegi takı ol teweni sahraka ıdsak...

“*Başından* ayağına kadar o deveyi sahraya göndersek.”(NF,19,8)

Bulunma Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Yana aydı ‘aceb *ölmişde* (öldükten) kidin.

“Dönüp söyledi: Acaba *öldükten* sonra...”(HŞ, 4316)

Vasıta Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

biri *toklıkda* ölmüş biri açın (açlıktan).

“Biri *tokluktan* ölmüş biri tokluktan.”(HŞ,4331)

Eşitlik Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Eger bu halayık benim *yolumça* (yolumdan) yörümüş bolsa erdiler, maña iñen sewüglüg bolğay erdiler.

“Eğer bu hizmetçi benim *yolumdan* yürümüş olsa idi, bana gelen sevgi olurdu.”(NF,275,4-5)

1.5.KIPÇAK TÜRKÇESİNDE ÇIKMA HÂLİ EKİ

1.5.1.EKİN FONETİK ÖZELLİKLERİ

Ünlü ile Biten Kelimelerden Sonra:

Çıkma hâl eki kök ve tabanlarda “+ dAn”, nadir olarak “+ dIn” biçiminde görülür.

Ol maña hak Ta’aladan mukadder idi.

“O bana hak Ta’aladan takdir edildi.”(GT,72,8)⁶⁶

Teklik ve çokluk üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra, zamir n’li ya da n’siz, “+ dAn” nadir olarak “+ dIn” olarak gelir.

Kaçan yakın kilseñ tizçe artındın saru kiçmekni tolaşğıl.

“...ardından...”(MG, 40a,4-5)⁶⁷

Teklik işaret zamirlerinden sonra araya zamir n’sini de alarak çoğunlukla “+ dan”, nadiren “+ dın” biçiminde gelir.

Andan yahşırak-sen.

“Ondan güzelsin .(güzelcesin)”(GT,124,11)⁶⁸

Ekin Ünsüz Uyumları Karşısında Durumu

Tonlu Ünsüz ile Biten Kelimelerden Sonra:

Kök ve tabanlarda “+ dAn” (çoğunlukla) “+ tAn”; nadir olarak “+ dIn, + tIn” biçimleri vardır.

Eger yağsa bulutdan âb-ı hayvân.

“Eğer buluttan hayat veren su yağsa.”(GT, 25,12)⁶⁹

⁶⁶ Gülsel SEV: a.g.e.,359

⁶⁷ Gülsel SEV: a.g.e.,360

⁶⁸ Gülsel SEV: a.g.e.,360

Tonsuz Ünsüzle Biten Kelimelerden Sonra:

“+ dAn” eki ve nadir olarak kullanılan “+ dın” eklerinde tonsuz uyumu görülmez.

...saña bu işdin özge iş kalmadı.

“Sana bu işten başka iş kalmadı.”(MG, 40b,2)⁷⁰

Bu dönemde az görülen ekin “+”tAn, +”tIn” biçimindeki tonsuz hallerinde ise ünsüz uyumu bulunmaktadır.

...ilin aştan çekip ayttı.

“Elini yemekten çekip söyledi.” (GT,23,3-4)⁷¹

Ekin Ünlü Uyumlarına Göre Durumu:

Kalınlık incelik uyumu olmakla birlikte kelime kökündeki ünlünün incilmesi ile de uyumun sağlandığı görülür.

Eger bu ‘akl dünyeden çıkıp kitse yakın bil kim...

“Eğer bu akıl dünyadan çıkıp gitse.”(GT,331,13)⁷²

Bu dönemde teklik ve çokluk birinci, ikinci şahıs iyelik eki kök ünlüsüne uygun olarak eklenmemiş ve düzlük yuvarlaklık uyumu bozulmuştur.

yazukımdan

“Günahımdan” (KTG, 73)

Aşağıdaki örnekte “b” dudak ünsüzüyle biten kelimeye iyelik eki yuvarlak biçimiyle eklenmiş ve uyumu bozulmuştur.

⁶⁹ Gülsel SEV: a.g.e.,363

⁷⁰ Gülsel SEV: a.g.e.,366

⁷¹ Gülsel SEV: a.g.e.,366

⁷² Gülsel SEV: a.g.e.,367

...seniñ gazabuñdan korkup takı seniñ hoşnudlukıñnı izlep...

“Senin gazabından korkup ve senin hoşnutluğunu izleyip”(İrMS,295 a,1-2)⁷³

Teklik üçüncü şahıs iyelik ekinin yuvarlak biçimi Kıpçak Türkçesinde de görülmektedir. İyelik ekinin kök ünlüsüne uyarak düzlük yuvarlaklık uyumuna uyduğu örnekler vardır.

Kirek kim kitmegey arif yolundan.

“Arif yolundan gitmeyecek..”(GT,159,10)⁷⁴

“- duk” sıfat fiil eki bu dönemde daima yuvarlak ünlölüdür, düzlük yuvarlaklık uyumuna uymaz.

Takı iksük kılınmas attaduğından.

“Ad verilmekten eksik bırakılmaz.”(İrMS, 401b,3)⁷⁵

1.5.2.EKİN KULLANIMI

İsimlerde Kullanımı

Kök ve tabanlarda “+ dAn, + tAn” nadir olarak “+ dIn, + tIn” biçiminde kullanılır.

...ilin aştan çekip ayttı.

“Elini yemekten çekip söyledi.”(GT, 23,3-4)

Çokluk eki almış kelimelerde “+ lAr + dAn”, nadiren “+ lAr + dIn” biçimindedir.

⁷³ Gülsel SEV: a.g.e.,370

⁷⁴ Gülsel SEV: a.g.e.,378

⁷⁵ Gülsel SEV: a.g.e.,412

Uluğlardan bir kimirse bir parsa irge sordı.

“Ululardan bir kimse....” (GT, 97,7)

İyelik eki almış kelimelerde teklik birinci şahısta “+ m + dAn, + °m + dAn” biçimindedir.

Kim etekim ilimden tüşti.

“...elimden düştü.” (GT, 15, 1)⁷⁶

Teklik İkinci şahıs iyelikte “+ ñ + dAn, + °ñ + dAn”; nadir olarak “+ ñ + dAn, + ° ñ + dAn” biçimindedir.

Bu sevdanı başıñdan kitergil.

“Bu sevdayı başından gider.” (GT, 189, 11-12)⁷⁷

Teklik üçüncü şahıs iyelikte “+ l(+n)+ dAn; + sl (+n) + dAn”, nadir olarak “+l (+n) dln; sl (+n) + dln” şeklindedir.

Kirek kim kitmegey arif yolundan.

“*Gerekirse arif yolundan gitmeyecek.*” (GT, 159, 10)⁷⁸

Kıpçak Türkçesine özgü bir özellik olarak teklik üçüncü şahıs iyelik eki kök ünlüsüne uyarak yuvarlak şekliyle karşımıza çıkar. Çokluk birinci şahıs “+ mlz, + lmlz, + Umlz (UmUz) + dAn” biçimindedir.

“*Aramızdan.*” (KTG, 73)

Çokluk ikinci şahıs iyelikte “+ ñlz, + lñlz, + Uñlz (UñUz) + dAn” biçimindedir.

⁷⁶ Gülsel SEV: a.g.e., 356-432

⁷⁷ Gülsel SEV: a.g.e., 356-432

⁷⁸ Gülsel SEV: a.g.e., 356-432

Ol müzdden ülüş bolğay iksitmeyin siziñ müzdiñizden hiç nesre.

“O bahşışden ona da pay verelim ama sizin payınızdan hiç eksiltmeyelim.”
(İrMS,38a,1)⁷⁹

Çokluk üçüncü şahıs iyelikte “+ lArI + n + dan”; nadir olarak “+ lArI (+n) + dIn” biçimindedir.

Andan soñra yiñlerini salındırğay yanlarından.

“Ondan sonra yanlarından... ”(İrMS,186b,4)⁸⁰

Zamirlerde Kullanımı

Kişi Zamirleri

Kişi zamirlerinde “menden; senden” nadiren “sendin” genellikle “andan, andın, bizden; sizden; alarda, alardan” biçimleri vardır.

Takı anlardan ol kimerse ayıttı.

“Onlardan olan kimse söyledi.”(İrMS,111b,2)⁸¹

İşaret Zamirleri

İşaret zamirlerinde “mundan, mundın; andan; munlardan, bulardan, bulardınalardan, anlardan” biçimleri vardır.

Bulardın işitilmedi.

“Bunlardan işitilmedi.”(MG,38v,4)⁸²

Diğer işaret zamirleri “oş mundan, oş andan” biçimindedirler.

Küç kılınmış kişi oşandan.

“O şundan güçlü kılınmış.”(İrMS,484a,8)⁸³

⁷⁹ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

⁸⁰ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

⁸¹ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

⁸² Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

⁸³ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

Dönüşlülük Zamirleri

Dönüşlülük zamirlerinde “kendüden, kensiden (kendüsinden, özinden)” biçimindedirler.

Kendisiden.

”Kendisinden” (KTG,83)

Soru Zamirleri

Soru zamirlerinde “kimden, kaydan” biçimleri vardır.

Ol ikisini kaydan çıkarğay irdi.

“O ikisi nereden çıkıyorlardı.”(İrMS,41b,5)⁸⁴

Belirsizlik Zamirleri

Belirsizlik zamirlerinde “birinden, birisinden, barçadan, kimerseden, cümlesinden” biçimleri kullanılmıştır.

Eger tüşe bir kimerseden.

“Eğer bir kimseden düşse...”(İrMS,72a,2)⁸⁵

Zarf-Fiillerde Kullanımı

Sıfat-fiillere eklenerek zarf-fiiller oluşturur.

Takı iksük kılınmas attadığından.

“Ad verilmekten eksik bırakılmaz.”(İrMS,401b,3)⁸⁶

Kün tovmazdan burun.

“Gün doğmazdan önce”(CC)

⁸⁴ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

⁸⁵ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

⁸⁶ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

Mastar Ekiyle Kullanımı

Ança-mı köp sövmekten esirdiñkim hata minmege uyalmadıñ

“Sevgiden bu kadar sarhoş olmuşken, haça çıkmaya utanmıyor musun?”(CC,149,8, 110)

Edatlarla Kullanımı

“ötrü, beri, ayruk, saru, yaru, artuk, keri, özge, öze, soñ, soñra, utru, aşğa, burun, ilgerü, taşkarı, taşra, ulam, yokaru ” edatlarıdır.

“Bir yıldan beri.” KTG,111

Büyüklerden ulam ol sözlep turur.

“Büyüklerden ulam söyleyip durur.”(Kıp.Gr. 144)⁸⁷

Bazı edatlara bağlanarak fiilin yönünü belirtir.

Kaçan yakın kelsetezçe artındın saru keçmekni telaşgıl.

“...ardından...”(MG,40a,4-5)⁸⁸

Yapım Eki Olarak Kullanımı

Kezden “defa”

Bir kezden açğay“ (Kit. N. 76-9)⁸⁹

Kaydan,kandan “nereden”

Ayıttı tonum yok etek kaydan ketüreyim.

“Giysim yok eteği nerden getireyim dedi.”(GT, 41-5)⁹⁰

Köpden,köpten

⁸⁷ Necmettin HACİEMİNOĞLU:a.g.e.,104

⁸⁸ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

⁸⁹ Necmettin HACİEMİNOĞLU:a.g.e.,313

⁹⁰ Necmettin HACİEMİNOĞLU:a.g.e., 274

“Çoktandır” (CC, 125, 40, 119)

Anıñ canı teñri allınla köpten öldi.

“Onun canı Tanrı önünde çoktan öldü.” (CC, 124, 20, 119)

Tınımdan keç-

“huzursuzlanmak” (CC, 19 17 21, 95)

1.5.3.EKİN FONKSİYONLARI

İş, hareket ve nesnenin başlangıcını, çıkış noktasını bildirir.

Teñri andan razı bolsun.

“Tanrı ondan razı olsun.” (İrMS, 266, 4)⁹¹

Bir şeyin neden meydana geldiğini bildirir.

Bu biri otdan özin bir yan sürer.

“Bu biri kendini ottan bir yana yönlendirir.” (GT, 79, 13)⁹²

İş ve hareketin sebebini bildirir.

Kimge kılayın seniñ iliñden feryad.

“Senin elinden kime feryat edeyim.” (GT, 66, 9)⁹³

Karşılaştırma derecesi kurar.

Bal şekerden-tur köp tatlı.

Dudakların baldan ve şekerden daha tatlıdır.” (CC, 141, 16, 119)

Bütünün bir parçasını ifade eder.

Neçe kelip tengirne yalbarsa yemese sadagasından bizge berse.

“Böyle sık sık gelse, Tanrı’ya dua etse veyahut da sadakasından bize verse.” (CC, 121.18 , 225)

Bütünü ifade eder.

Bizden müctehidlerden irdi.

“Bizden müctehitlerden idi.” (İrMS, 72b, 1)⁹⁴

⁹¹ Gülsel SEV: a.g.e., 356-432

⁹² Gülsel SEV: a.g.e., 356-432

⁹³ Gülsel SEV: a.g.e., 356-432

⁹⁴ Gülsel SEV: a.g.e., 356-432

Cümlede yer tamlayıcısı durumundadır.

...koluñ tutsa ayakdan tüşkeninde kördüm.

“Kolu tutsa ayaktan düşeni de gördüm.”(GT, 53,3-4)⁹⁵

Cümlenin nesnesi durumundadır.

Takı bilgil kim eger sen bu beblardın (babları) bilip...

“Ve bil ki sen bu kısımları bilip...”(MG, 37b,1)⁹⁶

Cümlede zarf durumundadır.

Teñriden özge sığınur yirim kalmadı.

“Tanrıdan başka sığınacak yerim kalmadı.”(GT, 66,7-8)⁹⁷

Zaman bildiren kelimelere eklenerek zaman zarfları yapar.

Oşbu hadis meger kim Selahuddin Sultan Kudsı açgandan soñra...

“Selahaddin Suktan bu hadisi söyledikten (açtıktan) sonra...”(İrMS,381b,8)⁹⁸

Yer ve yön bildiren kelimelere eklenerek hareket ve işin yer ve yönünü bildirir.

Saña mümkün bolmas anı arkasındın sançmaklık.

“Sana mümkün olmaz onu arkasından vurmak.”(MG, 54a,1-29)⁹⁹

İçinden manası verir.

İçinden temeri çıkmayınca

“İçinden irin çıkmayınca”(CC,105,22 s.81)

Üstünden, üzerinden manası verir.

“Farislerdin ba’zıları vakti kim garimi ileyine tüşse, atındın tüşer.”

“Atlılardan bazıları ne zaman ki rakiplerinin huzuruna düşse atından düşer.”(MG, 52v,1-2)¹⁰⁰

İkilemeler kurar.

İlden ilge kildi bizge memleket.

“İlden ile geldi bize memeleket.”(GT, 76,5)¹⁰¹

⁹⁵ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

⁹⁶ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

⁹⁷ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

⁹⁸ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

⁹⁹ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

¹⁰⁰ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

¹⁰¹ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

1.5.4.ÇIKMA HÂLİ EKİNİN DİĞER HÂL EKLERİNİN YERİNE KULLANILMASI

Çıkma Hâlinin Yalın Hâl Yerine Kullanılması

Küniden tovgan

“Gayrimeşru çocuk”(CC, 99,7 s.191)

Çıkma Hâlinin İlgi Hâli Yerine Kullanılması

Farislerdin ba’zıları vakti kim ğarimi ileyine tüşse, atındın tüşer.

“Binicilerin bazıları rakibinin önüne düşse, atından iner”(MG,52a,1-2)¹⁰²

Çıkma Hâlinin Yükleme Hâli Yerine Kullanılması

Takı bilgil kim eger sen bu bablardın (babları) bilip...

“...sen bu babları bilip...”(MG,38r,8)¹⁰³

Çıkma Hâlinin Bulunma Hâli Yerine Kullanılması

Ave kimge yaş yaşından us övretmiş teñri tuvgansa.

“Küçük yaşlarında Tanrının sözleri ile eğitilmiş Havva.”(CC,143,13 s. 107)

Çıkma Hâlinin Vasıta Hâli Yerine Kullanılması

Ave saa kimnin tili mengü sözden bilik aldı ança çaklı kim ferışteler saa yetmeyin tñlarlar.

“Dili edebi kelimelerle bilgi yaratan, öyle ki bütün meleklerin ulaşmaksızın hayran oldukları sen Havva.”(CC, 138,6 s.110)

1.5.5.ÇIKMA HÂLİ EKİ YERİNE KULLANILAN DİĞER EKLER

Yalın Hâlin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

En-burun

“Her şeyden önce” (CC, s.43)

İlgi Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Ya’ni iki ilniñ (ilden) birisiniñ hükmü.”

“Yani iki ilden birisinin hükmü...”(İrMS,2706,8)¹⁰⁴

Yükleme Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Egir biz yazukımıznı kerti köñül-bile aytsak kim tengeri önünde olturur..

¹⁰² Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

¹⁰³ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

¹⁰⁴ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

“Eğer biz günahlarımızdan tüm kalbimizle tövbe etsek ondan sonra Tanrı önünde durabiliriz.”(CC, 124,31 s.110)

Yönelme Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Bu yolunga kim-kim kirer

“Daima yolundan yürüyen kişi.”(CC,141,15 s.232)

Bulunma Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Ta eliñde (elinden) aksun su kibi.

“Elinden aksın su gibi.”(MG,31r,9)¹⁰⁵

Vasıta Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Gar içinde açın (açlıktan) öler bolsa...

“Mağara içinde açlıktan ölse.”(GT,174,9)¹⁰⁶

Eşitlik Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Takı artıñça (ardından) bir bir kelirlar.

“Ve ardından bir bir gelirler.”(MG,63r,1-2)¹⁰⁷

¹⁰⁵ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

¹⁰⁶ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

¹⁰⁷ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

1.6.ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE ÇIKMA HÂLİ EKİ

1.6.1.EKİN FONETİK ÖZELLİKLERİ

Ünlü ile Biten Kelimelerden Sonra:

Çıkma hâli eki kök ve tabanlardan ve bazı zamirlerden sonra “+ dIn” biçiminde gelir.

Koyğa böridin bolup amanlık.

“...kurttan olup...”(LM,7,447)¹⁰⁸

teklik ve çokluk üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra, çoğunlukla zamir n’siz “+ dIn”, nadir olarak da “+ dAn” biçimindedir.

“kudretinden.”(ÇEK,44)

Teklik işaret zamirlerinden sonra araya zamir n’sini de alır, çoğunlukla “+ dIn” biçimindedir.

Andın köp ü az kerekmes erdi.

“Ondan çok ve az gerekmez idi.”(LM I,64)¹⁰⁹

Ekin Ünsüz Uyumları Karşısında Durumu

Tonlu Ünsüz ile Biten Kelimelerden Sonra:

Tonlu ünsüz ile biten kelimelerden sonra “+ dIn , + tIn” biçiminde kullanılır.

Ger mihrdin olmasa münevver.

“Eğer aydan parlak olmasa..”(LM,3,161)¹¹⁰

¹⁰⁸ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

¹⁰⁹ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

¹¹⁰ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

Tonsuz Ünsüzle Biten Kelimelerden Sonra:

Çıkma hâli eki tonsuz ünsüzle biten kelimelerden “+ dln” biçiminde kullanılır ve uyum görülmez.

Devride cihatdın eser yok.

“Devrinde cihattan eser yok.”(LM,4,233)¹¹¹

“+ tln” ekinin kullanıldığı durumlarda ise ünsüz uyumu bulunmaktadır.

Ol ottın düşmen yanıp güya işi biryan irür.

“O ateşten düşman...”(Sek, 5,118)¹¹²

Ekin Ünlü Uyumlarına Göre Durumu:

Çağataycada kalınlık incelik uyumu vardır; ancak sistemli hale gelen “av (=au)” diftongunu içine alan Arapça isimlerden sonra ortaya çıkan yuvarlaklaşma sonucu iyelik eki yuvarlak ünlülü biçimiyle eklenir ve bu yapılarda düzlük yuvarlaklık uyumu görülmez.

Levsüñizdin hali eylep tamnı.

“Pisliğinizden hali eyleyip...”(LT, 46,719)

1.6.2.EKİN KULLANIMI

İsimlerde Kullanımı

“+dln, +tln” biçimindedir.

Ol şamdın eylegil hikayet.

“O şamdan hikaye eyle.”(LM, IV,178)¹¹³

¹¹¹ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

¹¹² Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

¹¹³ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

Çokluk eki almış kelimelerde “+ lAr + dIn” biçimindedir.

Beyle nisbetlerdin ehl-i ma'nevi.

“Böyle nispetlerden...”(LT,19,419)

İyelik eki almış kelimelerde teklik birinci şahısta “+ m + dIn”, + °m + dIn” biçimindedir.

Gayrı yadımdın çıkıp furkat çağı.

“ Artık geçmişten çıkıp doğruyu bulma çağı.”(LT, 2,74)

Teklik İkinci şahıs iyelik eki “+ ñdIn, + °ñ + dIn” biçimindedir.

Lutfuñdın ümid var erür-men.

“Lütfundan ümit var benim için.”(LM ,4,267)¹¹⁴

Teklik üçüncü şahıs iyelik “+ l (+n) + dIn”, “ + sl (+n) + dIn” ;nadir olarak “+ dAn” biçimindedir.

Tün dehr yüzidin arıtip meng.

“Dünkü devir yüzünden...”(LM, 4,183)¹¹⁵

Çokluk birinci şahıs iyelik “+ mlz”, “+ lmlz”, “+ Umlz + dIn” biçimindedir.

Kamımızdın kilse berhudarlık.

“Hepimizden gelse berhudarlık.”(LT,16,350)

Çokluk ikinci şahıs iyelik “+ ñız”, “+ lñlz”, “Uñız +dIn” biçimindedir.

Köñlüñüzdin kikten ol naz u na'im.

¹¹⁴ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

¹¹⁵ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

“Gönlünüzden...”(LT,21,461)

Çokluk üçüncü şahıs iyelik “+I Arl (+ n) + dIn” biçimindedir.

Biz fūlan kişiniñ nökerleridin turur biz.

“*Biz falan kişinin kullarındanız.*”(ÇEK,65)

Zamirlerde Kullanımı

Şahıs Zamirleri

Şahıs zamirlerinde “mindin, mendin; sindin, sendin;andın; bizdin; sizdin; alardın” biçimlerindedir.

Sizdin er bolsun ‘azim er hod hakim.

“*Sizden er olsun....*”(LT,17,368)

Dönüşlülük Zamirleri

Dönüşlülük zamirlerinde “ özdin”; soru zamirlerinde “kimdin, nedin, kandın, kaydın, birdin, birev (Çağataycaya özgü),her birdin, barçadın, kimsedin” biçimlerinde kullanılır.

Her birdin tab’ığa yüz feyz ümid.

“*Her birinden....*”(LT,13,267)

Zarf- Fiillerde Kullanımı

Sıfat-fiillere eklenerek zarf-filler oluşturur.”- gAn + dAn, + kAn + dIn; - mAs + dIn, mAs + tIn; - Ur + dIn, - Ar + dIn (sadece Çağataycada vardır)” biçimleri vardır.

Alar yetkenden burun.

“*Onlar ulaşmadan önce.*”(ÇEK,74)

Yürürdin barsun.

“Yürümekten yorulsun.”(ÇEK,77)

Gayret eylemesdin burna.

“ Gayret eylemezdin ...”(Ost. Gr.176)¹¹⁶

Zarflarda Kullanımı

Yer bildiren: “andın(oradan), mundın (buradan), beridin (beriden), narıdın (oradan), kindin,keyindin (arkadan), kayıdın(aşağıdan)”¹¹⁷ biçimleri kullanılır.

Aitlik Ekiyle Kullanımı

Kim ermes eki burunkıdın kem.

“..öncekinden kötü. ”(LM,5,331)¹¹⁸

Mastar Ekiyle Kullanımı

‘– mAk + DIn’ biçiminde olup ‘– mAK + IIK’ olarak sadece Çağataycada görülen bir biçimi de vardır.

Kan yıqlamakdın dem be dem halk ara sırrım boldı faş.

“Devamlı kan ağlamaktan sırrım, halk içinde aşikâr oldu.”(ÇEK,76)

Telbe bolmaklıktın özge çare yoktur maña.

“*Deli olmaktan başka çare yoktur bana.*”(ÇEK,76)

Edatlarla kullanılır.

“ adın, keyin, yana, beri, evvel, narı, ayru, koyı, burun, artuk, özge, öze, soñ, soñra, başka, öñ,ta(Farsça),taşgaru, utru, aşıp, ayru, basa, birle, bölek, burna, kırak, kin, öte, “ edatları ile kullanılmıştır.

¹¹⁶ Necmettin HACİEMİNOĞLU: a.g.e.,28

¹¹⁷ Janos ECKMANN: Çağatayca El Kitabı, (Çev: Günay KARAAĞAÇ), İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayınları 3412, (İstanbul 1988)

¹¹⁸ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

Barçadın öñ kılmış erdi Mustafanıñ ruhını.

“Hepsinden önce Mustafa’nın ruhunu yaratmıştı.”(ÇEK,69)

tündin öze pertev ü envar yok.

“Gece karanlığından başka (karanlığı dışında) aydınlık yok.”(ÇEK,69)

Bazı edatlara bağlanarak fiilin yönünü belirtir.

Üydin yana bi-hodane çıktı.

“Evden yana...”(LM,2559)¹¹⁹

Yapım Eki Olarak Kullanımı

Öñdin “önce”

1.6.3.EKİN FONKSİYONLARI

İş, hareket ve nesnenin başlangıcını, çıkış noktasını bildirir.

Bir katredin etme bizni mahrum.

“Bir katreden bizi mahrum etme.”(LM,4,269)¹²⁰

Bir şeyin neden meydana geldiğini bildirir.

Ol şekerdin nuş itip eylep mekal.

“O şekerden.....”(LT,22,472)

İş ve hareketin sebebini bildirir.

Zaruretdin anı padşah yaptılar.

“Zaruretten onu padişah yaptılar.”(ÇEK,45)

Karşılaştırma derecesi kurar.

Likin ol vadi nihayatdin uzun.

“Lakin o vadi nihayetden uzun.”(LT,17,380)

Bütünün bir parçasını ifade eder.

Yüz diremdin beş direm.

“Yüz dirhemden beş dirhemi.”(ÇEK,45)

¹¹⁹ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

¹²⁰ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

Bütünü ifade eder.

Boldı andın muhterem levh ü kalem.

“Ondan oldu...”(LT,4,148)

Cümlede yer tamlayıcısı durumundadır.

Nefs-i zalimdin halas itkil mini.

“Kurtar beni zalim nefisten”(LT,II,90)

Cümlelerin nesnesi durumundadır.

Kolıdın bar-

“Kolunu kaybetmek”(SS,134-243)¹²¹

Cümlede zarf durumundadır.

Ahr körgil bu sevdadın başığa ni ziyan kildi.

“Gelecekte gör bu sevdadan başına ne ziyan geldi.”(Sek,4,85)¹²²

Zaman bildiren kelimelere eklenerek zaman zarfları yapar.

Gönçe keremin sabadın açtıñ.

“Gonca rüzgar esince açtı.”(LM,I,34)¹²³

Yer ve yön bildiren kelimelere eklenerek hareket ve işin yer ve yönünü bildirir.

Körüldi taşdın bir zine paye.

“ göründü dışarıdan... ”(FŞ,25,49)

İçinden manası verir.

Andak ki deryadın gevher gavvaş vasıtası bile...

“Denizden inci nasıl dalgıç vasıtası ile ortaya çıkar”(ML,166-200)

Üstünden, üzerinden manası verir.

Atdın tüşüp yaman hasta boldı.

“Attan düşüp ciddi şekilde hasta oldu.” (Z, 41, 67)¹²⁴

İkilemeler kurar.

Bolup ikisi kündin künge rencür.

“...günden güne...”(FŞ,27,30)

¹²¹ Janos ECKMANN: a.g.e., 67

¹²² Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

¹²³ Gülsel SEV: a.g.e.,356-432

¹²⁴ Janos ECKMANN: a.g.e., 67

1.6.4.ÇIKMA HÂLİ EKİNİN DİĞER HÂL EKLERİNİN YERİNE KULLANILMASI

Çıkma Hâlinin Yalın Hâl Yerine Kullanılması

Ve bu sözniñ tanavu'ı ta'akkuldın narı ve tasavvurdın taşkarıdur.

"Bu sözün de çeşit çeşit olması, akıl erdirmeye bir yana tasavvurun ötesindedir.

"(ML,167-201)

Çıkma Hâlinin İlgi Hâli Yerine Kullanılması

Tevedin özini revan taşıladı.

"Kendisini devenin yanından (deveden) uzaklaştırdı."¹²⁵

...tasavvurdın taşkarıdur.

"...tasavvurun ötesindedir."(ML,165-199)

Çıkma Hâlinin Yükleme Hâli Yerine Kullanılması

Kolıdın bar-

"Kolunu kaybetmek" (SS, 134,243)¹²⁶

..Ve hidayet asarıdın

"Ve doğruluk alametlerini" (ML,168-202)

Çıkma Hâlinin Bulunma Hâli Yerine Kullanılması

Her nüshağa öztkezgen sayın bir neçe sözni ğalat kıla kıla tamam tarihlarnıñ üçten (üçte) birin belki yarımın ğalat kılıp tururlar.

".. üçte biri ..."(TLÖ,229)

Çıkma Hâlinin Vasıta Hâli Yerine Kullanılması

Bahr yolıdın hacğa bardı.

"Deniz yoluyla hacca gitti." (Küll S'İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi',161 a 10)¹²⁷

Çıkma Hâlinin Eşitlik Hâli Yerine Kullanılması

Birip her birige miñdin (binlerce) köp mededler.

"Her birine binlerce yardım ettiler."(FŞ,26,4)

¹²⁵ Janos ECKMANN: a.g.e.

¹²⁶ Janos ECKMANN: a.g.e.

¹²⁷ Janos ECKMANN: a.g.e.

1.6.5.ÇIKMA HÂLİ EKİ YERİNE KULLANILAN DİĞER EKLER

Yalın Hâlin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Bu name ki yazdı kalemim tartıp til.

“Bu kitapçık ki, kalemimden çıktı, tutup dil.” (ML,192-227)

Yönelme Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Cemi-i mahlukatka ser-efraz boldı.

“Bütün yaratılmışlardan üstün oldu.” (ML,165-199)

Bulunma Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Öledür men fırakında

“Ayrılığından ölürüm ben.” (ÇEK, 43)

Vasıta Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

susızın öl-

“Susuzluktan ölmek.” (ÇEK, 48)

Eşitlik Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Songıca

“Arkasından”¹²⁸

¹²⁸ Suzan DURAN: a.g.m.,56

1.7.ESKİ OĞUZ TÜRKÇESİNDE ÇIKMA HÂLİ EKİ

1.7.1.EKİN FONETİK ÖZELLİKLERİ

Ünlü ile Biten Kelimelerden Sonra:

Çıkma hâli eki kök ve tabanlardan ve bazı zamirlerden sonra “+ dAn” biçiminde gelir.

Atadan anadan ırak düşmişem.

“Atadan anadan uzak düşmüşüm.”(SN,18)¹²⁹

Teklik üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra, araya zamir n’sini de alarak, “+ dAn” biçiminde gelir.

Adaklusından ergenlik bir kırmızı kaftan geldi.

“Nişanlısından hediyelik kırmızı kaftan geldi.”(DK,89,7)¹³⁰

Teklik işaret zamirlerinden sonra, araya zamir n’sini de alarak, “+ ndan” biçiminde gelir.

Ağ ban ivüm şundan kiçmiş gördüñ mi.

“..şundan geçmiş gördün mü.”(DK, 47,7)¹³¹

Ekin Ünsüz Uyumları Karşısında Durumu

Tonlu Ünsüz ile Biten Kelimelerden Sonra:

Kök ve tabanlarda “+ dAn” biçimindedir.

Bu kirpükden gözün dep atmadum oh.

“Gözün diyip bu kirpikden ok atmadım.”(MN,164,5)¹³²

EOT’ne özgü olmayan bir kelimedede kalıplaşmış “+ din” biçimi vardır.

¹²⁹ Gülsel SEV: a.g.e.,358

¹³⁰ Gülsel SEV: a.g.e.,356-412

¹³¹ Gülsel SEV: a.g.e.,356-412

¹³² Gülsel SEV: a.g.e.,356-412

Ayruklar işüñ soñında bildügin ol öñdin bilür.

“Başkalarının işin sonunda bildiğini önceden bilir.” (TLÖ, 283)

Tonsuz Ünsüzle Biten Kelimelerden Sonra:

Tonsuz biçimleri yoktur. “+ dAn” biçimleri vardır. Diğer lehçelerden farklı olarak ünsüz uyumu görülmez.

Görir oğlı düşmiş yire tahtdan.

“Oğlunu tahttan yere düşmüş görür.”(SN,526)

Ekin Ünlü Uyumlarına Göre Durumu:

Ek kalınlık incelik uyumuna uyar. Teklik ve çokluk birinci, ikinci şahıs iyelik eklerinde daima yuvarlak ünlüdür. Bu özelliği ile diğer lehçelerden ayrılır. Kök ünlüsü düz ünlü olan örneklerde düzlük yuvarlaklık uyumu yoktur.

Kim anun mevci başumdan aşupdur.

“Ki onun dalgası başından aşmıştır.”(MN,162,1)

“- dUk” sıfat-fiil eki yuvarlak ünlülü olduğu için kök ünlüsü düz olan örneklerde düzlük yuvarlaklık uyumu yoktur.

...gezdüğünden öldüğün yig ola.

“Boşa gezdiğinden öldüğün daha iyi...”(DK,19,8-9)

1.7.2.EKİN KULLANIMI

İsimlerde Kullanımı

“+ dAn”; EOT’nin eki olmayan kalıplaşmış olarak görülen “+ din” biçimleri vardır.

Tur örü bu endişeden geçelüm.

“Dur bu endişeden (endişeyi bırakalım) geçelim.”(SN,551)¹³³

Çokluk eki almış kelimelerde “+ lAr + dAn” nadiren “+ lAr + dın” biçimindedir.

Güzellerden şu Şirazinüñ imdi.

“Güzellerden...”(MN,195,7)¹³⁴

İyelik eki almış kelimelerde teklik birinci şahısta “+ m + dAn, + Um + dAn” biçimindedir.

Virürem ki degdi atamdan baña.

“...atamdan bana.”(SN, 443)

Teklik ikinci şahıs iyelik “+ñ+dAn,+Uñ+dAn” biçimindedir.

Öz gevdeñden başuñı keseyin mi.

“Gövdenden başını ayırayım mı?”(DK,13,12)¹³⁵

Teklik üçüncü şahıs iyelik “+ l + n + dAn; + sl + n + dAn” biçimindedir.

Turu geldi yirinden oldu revan.

“Yerinden oldu akan,durdu.”(SN, 475)¹³⁶

Çokluk birinci şahıs iyelik “+ mUz,+ UmUz + dAn” biçimindedir.

Eger eyle iderler ise, tatlu canumuzdan göñül götürmek ve ölüm acılığına boyun virmek gerek.

¹³³ Gülsel SEV: a.g.e.,356-412

¹³⁴ Gülsel SEV: a.g.e.,373

¹³⁵ Gülsel SEV: a.g.e.,374

¹³⁶ Gülsel SEV: a.g.e.,356-412

“Eğer öyle yaparlarsa tatlı canımızdan gönül götürmek ve ölüm acılığından boyun vermek gerek.” (TLÖ, 278)

Çokluk ikinci şahıs iyelik “+ ñUz,+ UñUz + dAn” biçimindedir.

Kalkubanı yigitlerüm yiriñüzden örü turuñ.

“Yiğitlerim yerinizden kalkadurun. ”(DK,12,5)¹³⁷

Çokluk üçüncü şahıs iyelik “+ lArı + n + dAn” biçimindedir.

Ah itdiler akılları başlarından gitdi.

“Ah ettiler, akılları başlarından gitti.” (DK,91,1-2)¹³⁸

Zamirlerde Kullanımı

Kişî Zamirleri

Kişî zamirlerinde “benden nadiren menden; senden; andan; bizden; olardan,anlardan” biçimlerindedir..

Olardan ki sürdi cihanda murad.

“Onlardan ki sürdü cihanda murat.” (TLÖ,304)

Dönüşlülük Zamiri

Dönüşlülük zamirlerinde “ kendüden”, soru zamirlerinde “ kimden, kandan, kamudan, birinden, birisinden, her birinden, kimseden biçimleri vardır.

Her birinden Ulaş oğlu Salur Kazan içmiş idi.

“Ulaş’un oğlu Salur Kazan her birinden içmiş idi. ”(DK,123,4-5)¹³⁹

¹³⁷ Gülsel SEV: a.g.e.,369

¹³⁸ Gülsel SEV: a.g.e.,356-412

¹³⁹ Gülsel SEV: a.g.e.,356-412

Zarf Fiillerde Kullanımı

Sıfat-fiillere eklenerek zarf-filler oluşturur. “-dUk + dAn” biçimindedir.

Dirse Hanun oğlu böyle bid’at işlemiş diyeler, gezdüğüñden öldüğüñ yig ola.
“Dirse Hatun’un oğlu günah işlemiş desinler boş gezdiğinden öldüğün daha iyidir.” (DK,19,8-9) ¹⁴⁰

Aitlik Ekiyle Kullanımı

“+din + ki” biçimindedir.

Andan öñdin-ki tahtan indi.
“Ondan önceki tahttan indi.” (Mrzb,45a,12)¹⁴¹

Mastar Ekiyle Kullanımı

‘-mAk + dAn’ biçimindedir.

Her söz kim anı işitmekden anı işiden kişiye kerahiyet ve hoş olmamak gele.
“Onu işitmekten işiten kişiye hoşnutsuz gelen her söz.” (TLÖ, 282)

Edatlarla kullanılır.

“ötrü, girü, beri, artuk,ğayrı(Arapça kökenli), özge, soñra, içerü, daşra, ta (Farsça), ” ile kullanılmıştır.

Şimdiden girü işimüz ah u vay imiş.
“Şimdiden sonra işimiz ah ve vay imiş.” (ETT, 241)

Kapuñdan özge ol kişinüñ kim kararı yok.
“Kapından başka o kişinin..” (ETT, 242)

¹⁴⁰ Gülsel SEV: a.g.e.,356-412

¹⁴¹ Gülsel SEV: a.g.e.,356-412

Bazı edatlara bağlanarak fiilin yönünü belirtir.

Üç kişi sağ yanından üç kişi sol yanından demür zencir ile buğayı tutmuşlar.

“Üç kişi sağ yanından üç kişi sol yanından demir zincir ile boğayı tutmuşlar. ”

(DK 16,1)

Yapım Eki Olarak Kullanımı

Öñdün, öñdin, öñden “önce”

Birezden “biraz sonra”

1.7.3.EKİN FONKSİYONLARI

İş, hareket ve nesnenin başlangıcını, çıkış noktasını bildirir.

Gökden koyun kuzu yagarıdı.

“Gökten koyun kuzu yağardı.” (Mrzb,55b,1)¹⁴²

Bir şeyin neden meydana geldiğini bildirir.

Düzülmişdi altundan ol nik-baht.

“ O iyi bahtı altından dizilmişti.” (SN, 500) ¹⁴³

Kara topraktın sünbül yarattı.

“Kara topraktan sümbül yarattı.” (MN, cb)¹⁴⁴

İş ve hareketin sebebini bildirir.

Tecelliden yarıldı Tur dağı.

“Tecelliden Tur dağı yarıldı.” (MN,145,7)

Karşılaştırma derecesi kurar.

Alçakdan yüce yirlere çapup çıkdı.

“Alçaktan yüksek yerler çabuk çıktı.” (DK,26,5-6)¹⁴⁵

Bütünü ifade eder.

Veziri anuñ elliden çoğ idi.

“Onun veziri elliden çok idi.” (SN, 412)¹⁴⁶

¹⁴² Gülsel SEV: a.g.e.,356-412

¹⁴³ Gülsel SEV: a.g.e.,356-412

¹⁴⁴ Hüseyin DURGUT: Karahanlı ve Harezmi Türkçesi Eserlerinde İsmi Hâlleri, (Dan: Yrd Doç. DR. Vahit TÜRK), Doktora Tezi, (Çanakkale 1999)

¹⁴⁵ Gülsel SEV: a.g.e.,356-412

Bütünün bir parçasını ifade eder.

Dişinüz arasında ta'andan nesne kala.

“Dişinizin arasında cehennemden nesne kala.” (TN,42b,8-9)¹⁴⁷

Cümlede yer tamlayıcısı durumundadır.

Anasın (kim) ayrıldı tenden canı.

“Anasının canı tenden ayrıldı.” (SN,518)¹⁴⁸

Cümlede nesnesi durumundadır.

Günahlarum benüm hadden (haddi) aşuptur.

“Benim günahlarım haddi aşmıştır.” (EMŞ, 6)¹⁴⁹

Cümlede zarf durumundadır.

Göñülden sevmeyenler oldu tağı.

“Gönülden sevmeyenler dahi oldu.” (MN,153,25)

Zaman bildiren kelimelere eklenerek zaman zarfları yapar.

Ezelden yazılmasa kul başına kaza gelmez.

“Ezelden yazılmasa kul başına kaza gelmez.” (DK,2,12)¹⁵⁰

Yer ve yön bildiren kelimelere eklenerek hareket ve işin yer ve yönünü bildirir.

Arkasından alınsa palanı.

“Arkasından palanı alınsa.” (H,47)

İçinden manası verir.

Sudan kiçdi, bu kez bir kurda tuş oldu.

“Suyun içinden geçti bu kez bir kurtla karşılaştı.” (DK,45,9)¹⁵¹

Üstünden, üzerinden manası verir.

Atından indi.

“Atının üstünden indi.” (DK,50,13)¹⁵²

¹⁴⁶ Gülsel SEV: a.g.e.,356-412

¹⁴⁷ Önder ÇAĞIRAN: “Tıbb-ı Nebevi’de İsim Çekim Ekleri”, TDAY, Belleten 1997, (Anakara 2000)

¹⁴⁸ Gülsel SEV: a.g.e.,356-412

¹⁴⁹ Gülsel SEV: “Çıkma Durumunun Nesne Görevinde Kullanımı” V. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı, 2661

¹⁵⁰ Gülsel SEV: a.g.e.,356-412

¹⁵¹ Gülsel SEV: a.g.e.,356-412

¹⁵² Gülsel SEV: a.g.e.,356-412

İkilemeler kurar.

Hikayet heman mani nite döne/İbare't girür ise tondan tona.

“...kıyafetten kıyafete...” (SN,366) ¹⁵³

1.7.4.ÇIKMA HÂLİ EKİNİN DİĞER HÂL EKLERİNİN YERİNE KULLANILMASI

Çıkma Hâlinin İlgi Hâli Yerine Kullanılması

Zelihadur meger andan (onun) muradı.

“Meğer onun muradı Zeliha’yıymış.” (MN,216,5)

Çıkma Hâlinin Yükleme Hâli Yerine Kullanılması

Kaçan üçden (üçü) geçse bilgil kim ol nezle ve tumağu fi’lidir, didi.

“Ne zaman üçü geçse bil ki o nezle hastalığıdır. ” (TN ,46a-4-6) ¹⁵⁴

Çıkma Hâlinin Yönelme Hâli Yerine Kullanılması

Ve dahi sayrulukdan (sayruluğa) hi sebep olmaya. ¹⁵⁵

“Ve hastalığa hiçbir sebep yoktur. “

Çıkma Hâlinin Bulunma Hâli Yerine Kullanılması

Bu cihan sevmekin kemişmekdür / ‘ışk odundan (ateşinde) hemişe bişmekdür. (TLÖ, 251)

“ ..aşk ateşinde sürekli yanmaktır. “

Çıkma Hâlinin Vasıta Hâli Yerine Kullanılması

Toludur ‘arş ü ferş nurından (nuruyla)

“Arş u ferş nuruyla doludur. ” (SN,10)

Çıkma Hâlinin Eşitlik Hâli Yerine Kullanılması

Ayruklar işüñ soñında bildügin ol öñdin (önce) bilür.

“Başkalarının işin sonunda bildiğini o önceden bilir. ” (TLÖ,283)

1.7.5.ÇIKMA HÂLİ EKİ YERİNE KULLANILAN DİĞER EKLER

Yalın Hâlin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Yarınkı işi bu gün (bu günden) işleñ.

¹⁵³ Gülsel SEV: a.g.e.,356-412

¹⁵⁴ Önder ÇAĞIRAN: “Tıbb-ı Nebevi’de İsim Çekim Ekleri”, TDAY, Belleten 1997, (Ankara 2000)

¹⁵⁵ Önder ÇAĞIRAN: a.g.e.

“Yarınki işi bugünden yap.” (Mrzb,8a,11)¹⁵⁶

Yönelme Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

*Ol bir ‘azabdur kim ilerü geçen ümmetlere (ümmetlerden) ba’zısına viribinilmiştir.*¹⁵⁷

“O öyle bir azaptır ki önce gelen ümmetlerden bazısına verilebilmiştir. “

Bulunma Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Didi kim atam bunda (bundan) ne aňladı.

“Dedi ki atam bundan ne anladı.” (SN,458)¹⁵⁸

Vasıta Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

*Bir gün bir katı yel gelür dahı dibinden kök ile(kökten) koparuru bırağur.*¹⁵⁹

“Birgün bir sert rüzgar gelir, dibinden kökten koparıp bırakır.”

Eşitlik Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Göñül ardınca (ardından) revan oldu.

¹⁵⁶ Gülsel SEV: a.g.e.,356-412

¹⁵⁷ Önder ÇAĞIRAN: a.g.m., 370

¹⁵⁸ Gülsel SEV: a.g.e.,356-412

¹⁵⁹ Önder ÇAĞIRAN: a.g.m., 382

1.8.OSMANLICADA ÇIKMA HÂLİ EKİ

Osmanlıcada çıkma hâl eki “+ dan, + den” dir. Birkaç kalıplaşmış kelime dışında “+ dın,+ din” hiç görülmez. (Bunlar da Eski Osmanlıcaya ait şekillerdir.)

1.8.1.EKİN FONETİK ÖZELLİKLERİ

Ünlü ile Biten Kelimelerden Sonra:

Çıkma hâli eki ünlü ile biten kelimelerden sonra “+ dan,+ den” nadiren “+ dın,+ din” biçiminde gelir.

Ekin Ünsüz Uyumları Karşısında Durumu

Tonlu Ünsüz ile Biten Kelimelerden Sonra:

Tonlu ünsüz ile biten kelimelerden sonra “+ dan,+ den” biçiminde kullanılır.

Birgün indi ‘azrail gökden yere.

“*Birgün Azrail gökten yere indi.*”(YZ, 81-15)¹⁶⁰

Tonsuz Ünsüzlerle Biten Kelimelerden Sonra:

Çıkma hâli eki “+ dan, + den” biçiminde kullanılır, uyum yoktur.

Hafif-den ün geldi ol karavaşa.

“*Köleye hafiften bir ses geldi.*”(YZ,90-11)¹⁶¹

Ekin Ünlü Uyumlarına Göre Durumu:

Arapçada ayrılma (ablatif-mef’ulün anıh veya minh) eki: Sessizler arasında sadalı sadasız olmak bakımından mevcut bulunan uyum dolayısıyla yeni yazıda “+ dan, + den; + tan, + ten” biçiminde görülen ek, eski yazıda “ د ن ” biçiminde yazılır. “ Kar-dan”, “ et-den”, “ ağaç-tan”

¹⁶⁰ Suzan DURAN:a.g.m.36-56

¹⁶¹ Suzan DURAN:a.g.m.36-56

Kalınlık incelik uyumu vardır ama düzlük yuvarlaklık uyumu düzenli değildir.

Bular yokaru-dın kığırdı.

“Bunlar yukarıdan bağırdı”¹⁶²

1.8.2.EKİN KULLANIMI

İsimlerde Kullanımı

Eytdi üş geldi Yusuf-dan bir koku

“İşte Yusuf’tan bir koku geldi, dedi.” (YZ,91-9) ¹⁶³

Zamirlerde Kullanımı

Zamirlerle bitişen harf-i cerler de ise “an” (+ dan,+ den) ablatif (ayrılma-uzaklaşma) manaları ifade eder.

an karib : “yakından”

an aslin: “aslından”

an gıyabin : “arkasından”¹⁶⁴

Zarf Fiillerde Kullanımı

Sıfat-fiillere eklenerek zarf-fiiller oluşturur.

Evvəlki cevabımda tasdik etmiş olduğum ‘herkes bir terane ile mütelezviz olur’ fırcasına dair muhaverede tarafeynden beyan olunan efkarın neticesiz kaldığından bahs bile bana müracaata karar verdiğinizi söylüyorsunuz.(Muallim Naci,86)

Almanlar, bu hal milliyetlerine el vermeyeceğinden ne demek dediler.
(Muallim Naci,86)

¹⁶² Suzan DURAN:a.g.m.36-56

¹⁶³ Suzan DURAN:a.g.m.,52

¹⁶⁴ Faruk K. TİMURTAŞ: Osmanlı Türkçesi Grameri, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları 2558, (İstanbul 1997), 233

Aitlik Ekiyle Kullanımı.

Üçüncü tarz üzere yapılacak tercümeler ötekilerden daha ziyade şayan-ı itinadır.¹⁶⁵

Mastar Ekiyle Kullanımı

Ben sana defeat ile 'istilah paralamaktan vazgeç' dememiş mi idim? ¹⁶⁶

Bil ki bilmemekten dem urmak bilmemektir kendini. (Muallim Naci, 73)

Mastar eki olarak kullanılır. Farsçada mastarlar “–den ve –ten” olmak üzere iki şekilde yapılır. “–den ve –ten” eki mastar yapan ektir.

fermu-den: “buyurmak”

za-den: “doğmak”

şikes-ten: “kırmak”¹⁶⁷

Edatlarla Kullanımı

li-ecli / min ecli : -den dolayı

illa:-den “başka”, istisna edatı.

min ba'd: “bundan sonra”

kabl : “+dan önce”

Kable't-Tufan: “Tufandan önce”¹⁶⁸

mukaddem: “+den önce” “Arapça osmanlıcada kullanılmıştır.”her şeye

mukaddamse :“can indinde” (Zemzeme II 100)¹⁶⁹

sabık: “+den önce”, Yalnız osmanlıcada var.

Bundan sabık .(TDG,596)¹⁷⁰

Naşi: “gibi”, Zamirlerle kullanılınca “+den dolayı” anlamındadır.

Bundan naşi (TDG, 578)¹⁷¹

¹⁶⁵ Celal TARAKÇI: a.g.e., 89

¹⁶⁶ Celal TARAKÇI: a.g.e.,92

¹⁶⁷ Faruk K. TİMURTAŞ: a.g.e.,287

¹⁶⁸ Faruk K. TİMURTAŞ: a.g.e., 240

¹⁶⁹ Necmettin HACİEMİNOĞLU:a.g.e., 64

¹⁷⁰ Necmettin HACİEMİNOĞLU:a.g.e., 78

¹⁷¹ Necmettin HACİEMİNOĞLU:a.g.e., 65

ma'niden Arapça "ma'ni" ile "+den" ekinden oluşmuştur.

Lebün çü işler ol sitemkar

Bu ma'niden ne 'ayb olur ne ar. (Ahmedi, Cemşidü Hurşid 3536)¹⁷²

Farsçada "an" "+den" manasında ablatif ifadeli zarf edatıdır.

an yedin: "elden ele"¹⁷³

"ez" başa gelen ablatif edatıdır.

"ma'da: "+den başka"

"bundan ma'da : "bundan başka" (TDG,606)¹⁷⁴

"berü"

"Gördüğüm günden berü hatır-nişanımsın benim."(şeyh Galip)¹⁷⁵

"Böyle" aslında sıfattır, zarf olarak kullanılır."Bundan böyle" olarak kalıplaşmıştır.

Bundan böyle devlet-i aliye ve memalik-i mahrusamızın..."(Gülhane Hattı Humayunu Osmanlı tarihi V. Cilt 263,Ankara 1947)¹⁷⁶

"evvel"

Sancağın dikmezden evvel mah çerhin damına. (BD 63-1)¹⁷⁷

Bazı edatlara bağlanarak fiilin yönünü belirtir.

Çü girdi cümleden öñ rah-ı dine

Cihana cümleden öñ gire yine. (TDG 596, Nevhatül Uşşak)¹⁷⁸

Yapım Eki Olarak Kullanımı

Farsça kelimelerde yapım eki olan "+dan" alet ismi yapar.

çay-dan: "çaydanlık"¹⁷⁹

ateş-dan: "mangal"

¹⁷² Necmettin HACIEMİNOĞLU:a.g.e., 61

¹⁷³ Muharrem ERGİN: Osmanlıca Dersleri, Boğaziçi Yayınları, (İstanbul 1995), 70

¹⁷⁴ Necmettin HACIEMİNOĞLU:a.g.e., 61

¹⁷⁵ Necmettin HACIEMİNOĞLU:a.g.e., 16

¹⁷⁶ Necmettin HACIEMİNOĞLU:a.g.e., 28

¹⁷⁷ Necmettin HACIEMİNOĞLU:a.g.e., 39

¹⁷⁸ Necmettin HACIEMİNOĞLU:a.g.e., 68.

¹⁷⁹ Muharrem ERGİN: Osmanlıca Dersleri, Boğaziçi Yayınları, (İstanbul 1995), 70

ez: :” +dan,+den “ablatif manası verir.

ez-dil: “gönülden”

ez-ber: “içten, zihinde tutma.”

ez-kadim: ”eskiden”

1.8.3.EKİN FONKSİYONLARI

İş, hareket ve nesnenin başlangıcını, çıkış noktasını bildirir.

O safasız susuz bevadiden

Geçemem ben bu kolay vadiden. (Muallim Naci,61)

Buralardan yarın ederse güzer. (Muallim Naci,83)

“min” (+den,+dan; +den dolayı) Ablatif, başlangıçlık ve sebebiyet manaları ifade eder.

min evvelihi ila ahirihi:”başından sonuna kadar”

min kıbeli’r-rahman : “Allah tarafından”

li : “yüzünden”

li-mütercimihî : “çevireni tarafından”

Bir şeyin neden meydana geldiğini bildirir.

Senden mi yarattı Hak baharı. (Muallim Naci,62)

Olmada her fırkadan niran-ı gayret münceli. (Muallim Naci,66)

“-in/-ine” ekleri madde gösteren bir isme gelerek, ondan yapılmış bir şeyi gösterir.

sim-in:” gümüşten”

ahen-ine: “demirden”

İş ve hareketin sebebini bildirir.

Sefk-i demden olur mu adem şad. (Muallim Naci,82)

Sığmıyor cisme can safasından

Raks ederdi cihan safasından. (Muallim Naci,62)

Karşılaştırma derecesi kurar.

Zulme benden ziyade lanet eder. (Muallim Naci, 81)

Bütünü ifade eder.

*Üçüncü tarz üzre yapılacak tercümeler ötekilerden daha ziyade şayan-ı itinadır.*¹⁸⁰

Yoksa sürüden cüda mı kaldın? (Muallim Naci, 55)

Bütünün bir parçasını ifade eder.

Kavlince herkes bir şeyden haz alır. (Muallim Naci, 86)

Cümlede yer tamlayıcısı durumundadır.

Vatanımdan tebaüd etmiş idim. (Muallim Naci, 57)

Kaçan Şam-dın yana çıktı.

*“Şam tarafına (Şamdan tarafa) gittiği zaman.”*¹⁸¹

Cümlede zarf durumundadır.

*Çünkü beni gerçekten sevdiğini bilirim.*¹⁸²

Yer zarfı “kandan” (nereden) Osmanlıca döneminde kullanılmıştır.

Yer ve yön bildiren kelimelere eklenerek hareket ve işin yer ve yönünü bildirir.

Tefrit girivelerinin arasından geçip giden şah-ı rah mukaddes değil mi?
(Mullam Naci, Nesirleri, 86)

İki yandan sada verir dağlar. (Muallim Naci, 61)

Ol kaleden çıkıcağ bizler düş düşe yürüyelim.

“O kaleden çıkınca bizler karşı karşıya yürüyelim. ” (İskender Kitabı, Tar Söz I)¹⁸³

İçinden manası verir.

Birden bire geh nüzul edersin

Bir hoş dereden akar gidersin. (Muallim Naci, 75)

Akıyor nur gördüğüm dereden. (Muallim Naci, 60)

Üstünden, üzerinden manası verir.

Kayadan muttasıl akıp şarlar. (Muallim Naci, 61)

Tepeden nasıl iniyor bakın. (Muallim Naci, 67)

¹⁸⁰ Celal TARAKÇI: “Şöyle Böyle” ,Muallim Naci, Kültür Bakanlığı (Ankara1994), 89

¹⁸¹ Suzan DURAN:a.g.m.36-56

¹⁸² Celal TARAKÇI: a.g.e.,92

¹⁸³ Suzan DURAN: a.g.m., 76

İkilemeler kurar.

Yükü birden bire zemine atar. (Muallim Naci 74)

“a” umumiyetle zarf olan ikileme kurar.

Ser-a-ser: “baştan başa”

An yedin:”elden ele”¹⁸⁴

Mağribden maşrika değin.

“Batıdan doğuya değin”¹⁸⁵

1.8.4.ÇIKMA HÂLİ EKİNİN DİĞER HÂL EKLERİNİN YERİNE KULLANILMASI

Çıkma Hâlinin Yalın Hâl Yerine Kullanılması

Soñra kıbleden yaña sin kazalar.

“Sonra kible cihetine mezar kazsınlar.”¹⁸⁶

Yitmiş yıldan (yıl) soñra hem bulmuş idi.

“Yetmiş yıl sonra bulmuş idi.”(YZ,95,7)¹⁸⁷

Çıkma Hâlinin İlgi Hâli Yerine Kullanılması

Bence bir milletin efradından (efradının) her hangisi her neye teşebbüs ederse etsin o işte muhafaza-ı milliyet noktasını nazar-ı takdir önünden ayırmamalıdır. (Muallim Naci,86)

Çıkma Hâlinin Yönelme Hâli Yerine Kullanılması

Arafat tağından yana.

“Arafat dağına doğru.”¹⁸⁸

Çıkma Hâlinin Bulunma Hâli Yerine Kullanılması

*Mükatebe veya muhavere tarzından (tarzında) yazılmış olan eserler daha ziyade lezzetle okunur.*¹⁸⁹

Çıkma Hâlinin Vasıta Hâli Yerine Kullanılması

Bu ifadattan (ifadeyle) maksadım.(Muallim Naci, 94, Mektuplarım)

¹⁸⁴ Muharrem ERGİN: Osmanlıca Dersleri, Boğaziçi Yayınları, (İstanbul 1995), 70

¹⁸⁵ Suzan DURAN: a.g.m., 76

¹⁸⁶ J. DENY: Türk Dili Grameri, (Çev: A. U. Elöve), (İstanbul 1941),:601 605

¹⁸⁷ Gürer GÜLSEVİN: Eski Anadolu Türkçesinde Ekler ,TDK Yayınları, (Ankara 1997), 64

¹⁸⁸ Suzan DURAN:a.g.m., 52

¹⁸⁹ Celal TARAKÇI:a.g.e., 90

Çıkma Hâlinin Eşitlik Hâli Yerine Kullanılması

Hafifden ün geldi ol karavaşa

“O karavaşa hafifçe ses geldi” (YZ, 90-119)¹⁹⁰

1.8.5.ÇIKMA HÂLİ EKİNİN YERİNE KULLANILAN DİĞER EKLER

İlgi Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

*Binaenaleyh tercümelerimizin (tercümelerimizden) çoğu mealen olmak lazım gelir.*¹⁹¹

Vasıta Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Dediğim hareketin tesiriyle (tesirinden) benim oturduğum odada masanın üzerinde olan şamdan devrildi. (Muallim Naci,93,Mektuplarım)

Eşitlik Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Ata binip suyunca gitti bunlar .

“Ata binip arkasından gitti bunlar.” (Hurşit Ferahşat)TAR Söz I¹⁹²

¹⁹⁰ Suzan DURAN:a.g.m., 48

¹⁹¹ Celal TARAKÇI:a.g.e., 90

¹⁹² Suzan DURAN:a.g.m. ,56

İKİNCİ BÖLÜM

2.ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNDE ÇIKMA HÂLİ EKİ

Bu bölümde Çağdaş Türk lehçelerinden Oğuz grubundan Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesinde; Karluk grubundan Özbek Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesinde; Kıpçak grubundan ise Kırgız Türkçesi, Kazak Türkçesi, Tatar Türkçesinde çıkma hâli eki incelenecektir.

2.1.OĞUZ GRUBU LEHÇELERİ

2.1.1.TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ÇIKMA HÂLİ EKİ (Ayrılma Hâli)

“Türkiye Türkçesinde dil benzeşmesine ve ünsüz uyumuna bağlı olarak “+ Dan” ekiyle karşılanan çıkma durumu kelime gruplarında ve cümlede, fiilin gösterdiği oluş ve kılışın kendisinden uzaklaştığını göstermek için kullanılan ad durumudur. Fiilin hareketi çıkma durumundaki addan dışarıya doğrudur. Bu hâl öteki ad durumları içinde işlevi en geniş olan durumdur denebilir. Bağlı bulunduğu fiilin taşıdığı anlam ayrılıklarına ve çıkma durumuna girmiş olan adın ilişki biçimlerine göre ek; adı fiile yer, mekân, zaman, hareket biçimi, sebep, ölçü, miktar, fiyat, bir bütünü veya bütünün parçasını gösterme gibi değişik birçok ilişkilerle bağlar.”¹

Çıkma durumu eki, genellikle yer tamlayıcısı oluşturarak veya zarf görevi yüklenerek adı fiile bağlayan bir ektir. Ancak bazen de adı ada bağlar veya kendinden sonraki ad ya da ad soylu sözlerle çıkma grupları oluşturabilir.²

¹ Zeynep KORKMAZ: Türkiye Türkçesi Grameri,TDK, (Ankara 2003), 301-317

² Zeynep KORKMAZ: a.g.e.,301-317

2.1.1.1.EKİN FONETİK ÖZELLİKLERİ

Ünlü ile Biten Kelimelerden Sonra:

Çıkma hâli eki ünlü ile biten kelimelerden sonra “+ dan, + den” biçiminde gelir. Üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra araya zamir n’si alır.

Ağzından bir kelime almak mümkün olamıyordu. (Y.K.Karaosmanoğlu, KK,95)³

Ekin Ünsüz Uyumları Karşısında Durumu

Tonlu Ünsüz ile Biten Kelimelerden Sonra:

Ünsüzle biten kök veya gövdelere eklenen ekin ilk ünsüzü, ünsüz uyumu gereği tonlu veya tonsuz olarak: “+ dan,+ den; + tan,+ ten” biçiminde değişir.

Dağdan odun taşıdın. (C.F. Başkut,P,89)⁴

Tonsuz Ünsüzle Biten Kelimelerden Sonra:

Tonsuz ünsüzle biten kelimelerden sonra “+ tan,+ ten” biçimindedir. Ek tüm uyumlara girer.

Fakat ben kitaptan okumamanı tercih ederim. (C.F. Başkut,P,117)⁵

Ekin Ünlü Uyumlarına Göre Durumu:

Çıkma hâl eki kalınlık incelik uyumuna da uyar ve “+ dan, + den” biçimini alır.

Hiddeti bile yalnız gözlerinin büyümesinden, sakalının titremesinden ve boyun damarlarının şişmesinden anlaşılır. (C.F. Başkut,P,96)⁶

³ Zeynep KORKMAZ: a.g.e.,301

⁴ Zeynep KORKMAZ: a.g.e.,302

⁵ Zeynep KORKMAZ: a.g.e.,302

2.1.1.2.EKİN KULLANIMI

İsimlerde Kullanımı

Kendisinden önce isim çekim ekleri, kendisinden sonra soru veya bildirme ekleri gelebilir: “fakülte-si-n-den-im, gümüş-ten-dir, kitap-lar-dan mı...”gibi.

Zamirlerde Kullanımı

Kişi Zamirleri

Ek kişi zamirlerinde “benden, senden, ondan, bizden, sizden, onlardan” biçimlerinde kullanılır.

İşaret Zamirleri

Ek işaret zamirlerinde “bundan, şundan ,ondan; bunlardan, şunlardan, onlardan” biçimlerinde kullanılır.

Dönüşlülük Zamirleri

Ek dönüşlülük zamirlerinde “kendimden, kendinden, kendisinden; kendimizden, kendinizden, kendilerinden” biçimlerinde kullanılır.

Zarf-Fiillerde Kullanımı

“–arak/-erek” zarf-fiiline eklenerek, onun anlamını pekiştirir.

Şevket kardeşini uzun uzadıya dinledikten sonra (YD, 45)

Aitlik Ekiyle Kullanımı

İstanbul’dakilerden havadis sordular. (YD,124)

⁶ Zeynep KORKMAZ: a.g.e.,302

Mastar Ekiyle Kullanımı

Eklendiği adı fiile “..-dığı için, ..-dan dolayı, dolayısıyla” anlatımıyla bağlar.

Evlatlarımız ahır ömrümüzde size bir feci yaprak dökümü manzarası seyrettirmekten gayrı saadet vermezler.(YD,7)

Edatlarla kullanılır.

Çıkma hâli eki “Sonra, geri, beri, gayrı, başka, öte, önce, yana, daha, dolayı, içeri, taraf, gibi bazı edatlarla birleşerek de cümlede değişik görevlerde kullanılır.”

Adam bizden sonra düşmüş.

Benden önce gelmiş.

Bundan daha güzeli olmaz.

Çocuk atına bindi, camiden tarafa yürüdü.

Yemek tariflerinden sonra daha hafif ve çağkın bahislere sıra gelmişti.(R.N. GÜNTEKİN, Yeşil Gece, 33)

Yapım Eki Olarak Kullanımı

İsim çekim eklerinin bazen kalıplaşarak yapım eki göreviyle kullanıldıkları görülmektedir. Bu süreç kalıplaşma ile başlamakta ve daha sonra kalıcı isimler yapan ekler gibi de kullanılabilmektedirler.(özden:güzel, hoş; neden :sebepe; içten:samimi)

“+ den” yapım eki olarak da kullanılabilmektedir. Bu ekin bir yapım eki işlevi kazanması iki biçimde gerçekleşir.

a)Türkçedeki “az çabayla çok anlam bildirme” özelliğinin sonucu olarak, +den’li adların bağlandıkları sıfat-fiiller düşürülünce, +den eki düşen sıfat fiilin görevini yüklenerek sıfat yapım eki olur: ‘içten sevgi, keçeden aba, külden eşek, mermerden saray, toptan satış...’ örneklerinde olduğu gibi.

b) “+ den”in gerçek bir yapım eki gibi kullanılmasıyla türetilmiş birkaç kelime de dilde görülmektedir: ‘neden(sebep), içten(samimi), içtenlik(samimiyet)...’gibi.

Not: “sebep” kelimesine karşılık olarak öne sürülen “neden” kelimesi bu ekle türetilmiştir. Ancak bu kelimedeki çekim eki yapım eki olarak kullanıldığı ve “sebep” kelimesinin anlam ayrıntılarını karşılamadığı için kelimeye itirazlar olmuştur. Buna karşılık kelimenin sebep kelimesiyle birlikte “illet” anlamında kullanılması gerektiği de ileri sürülmüştür.(SAYILI,BİLİM VE KÜLTÜR DİLİ OLARAK TÜRKÇE,1978)

İletişim sürecinde bütün diller zaman, yer, neden vb. bildirme gibi işleri yerine getirirler. Bu işlevler için ayrı ayrı yapılardan yararlanırlar.

“Türkçe’de neden bildirme işlevi ilgeçler, bağlaçlar, ulaçlar gibi dilbilgisel yapılarla sağlanmaktadır. Dilbilgisi kitaplarında, olaylar arasındaki nedensellik ilişkisini kurmada kullanılan ‘-dığı için’ ve ‘-diğinden’ yapılarının işlevleriyle ilgili yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bu yapıların sözdizimsel ve anlamsal farklılıkları var mıdır? Kullanım değerleri bakımından özellikleri nelerdir? Bu amaçla hem yazılı dilde hem de konuşma dilinde her iki yapının neden bildirme işlevleri çözümlenmeye çalışılmıştır.”⁷

“ ‘-dığı için’ ve ‘-diğinden’ yapıları bir tümcenin yüklemine eklendiği zaman onu yarım yargılı yapar ve tek başına kullanılmayan bir yan tümceye dönüştürür. Belirteç işlevindeki bu yan tümce, bağlandığı temel tümceyle neden-etki-sonuç ilişkisi kurar. Önergeler arasında kurulan nedensellik ilişkisinin türüne göre bu yapılardan biri tercih edilir. ‘-dığı için’ daha çok öznel yargıları belirtmede, ‘-diğinden’ ise genel geçer yargıları içeren nedensellik ilişkisinde kullanılmaktadır.”⁸

⁷ Zeki USLU: “ Türkçede Neden Bildirme İşlevi: "-dığı için" ve "-diğinden" Yapıları Üzerine “
Dicle Üniversitesi, 15. Dil Kurultayı

⁸ Zeki USLU: a.g.m.

Dilbilgisel incelemelerin yanında, söz konusu yapıların yazın, hukuk, dil gibi çeşitli alanlarda kullanım dağılımları da incelenmiştir. Sık sık birbirinin yerine kullanılan bu yapıların anlambilimsel açıdan farklılıkları olduğu ve kullanım değeri bakımından da metin türüne özgü sınırlılık ve bağımlılık özelliklerinin bulunduğu görülmektedir.⁹

Türkçedeki Farsça asıllı ek ve sıfat fiil şekilleri canlılığını korumaktadır.-dan eki yapım eki olarak kullanılıyor olup daha çok alet adları yapmaktadır.

Güldan “gül kabı,güllük”

Laledan “lale kabı lalelik”

Çaydan (çay pişirilen kap,çaydanlık) çaydanlık kelimesinde Farsça “-dan” eki üzerine aynı anlamı veren Türkçe “-lık” eki getirilmiş ve fonksiyonu aynı olan iki ek üst üste kullanılmıştır.

Bu kelime halk arasında en yaygın olanıdır.İki ekin üst üste kullanım sebebi kullanılan “-dan” ekinin “çaylık anlamı verdiğinin bilinmemesinden kaynaklanmış olmalıdır.

Buhurdan “Tütsü kabı, tütsülük”

Cüzdan “para kabı”

Gülabdan “gül suyu kabı”

“Nüktedan” kelimesindeki “-dan” eki “bilen” anlamında sıfat-fiil ekidir.”ince anlamlı söz bilen” demektir.

2.1.1.3.EKİN FONKSİYONLARI

İş, hareket ve nesnenin başlangıcını, çıkış noktasını bildirir.

Altın Yaprak Anonim Şirketi’nden neye mi istifa ettim?(YD,3)

Bir şeyin neden meydana geldiğini bildirir.

⁹ Zeki USLU: a.g.m.

Ali Rıza Bey bütün ev halkının ertesi günden itibaren kendisini nasıl ateşten bir çember içine alacaklarını tecrübesi ile biliyor.(YD,81)

İş ve hareketin sebebini bildirir.

Eklendiği adı, fiile “-den dolayı, -dığı için” ifadesi ve sebep-sonuç ilişkisi ile bağlar.Eklendiği adı, fiile bir şeyin kendiliğinden anlaşılması ilişkisi ile bağlar.

*Kadının varlıklı bir aileden olduğu giyiminden seziliyordu.*¹⁰

Necdet üç yaşında kuşpalazından ölmüştü.(YD,9)

Siyah ve sert bir sakal yüzünü öylesine kaplamıştır ki hiddeti bile yalnız gözlerinin büyümesinden, sakalının titremesinden ve boyun damarlarının şişmesinden anlaşılır.(C: F: BAŞKUT,Paydos, 69)¹¹

Karşılaştırma derecesi kurar.

Eklendiği adla daha sonra gelen sıfat arasında karşılaştırma ilişkisi kurar.

Fakat inşaat başlayacağı zaman birincisinden çok daha zorlu bir mesele çıktı.
(R. N. GÜNTEKİN, Yeşil Gece, 70)

Fakat otuz yaşındaki bir insandan daha ağırdı.(YD,30)

Bütünü ifade eder.

İhtiyarlık ve hastalık onun sinirlerini gevşetmiş, isyanlarını kökünden kurutmuştu.(YD,127)

Bütünün bir parçasını ifade eder.

Ücretinden beş lira kesmişler.(TS,1282)¹²

Cümlede yer tamlayıcısı durumundadır

Yer ve yön bildiren sözlerle ad tamlamasının tamlanan ögesi olarak fiildeki oluş ve kılışın yer ve yönünü bildirir.¹³

Az sonra arkadaşı odanın aralığından çıkıp geldi.(Y. KEMAL, İnce Memed,61)¹⁴

...tabakalarınızdan birer sigara yakabilirsiniz.(S:F: Abasıyanık TS,2371)

¹⁰ Zeynep KORKMAZ: a.g.e.,301-317

¹¹ Zeynep KORKMAZ:a.g.e., 301-317

¹² Gülsel SEV: a.g.m.,2661

¹³ Zeynep KORKMAZ: a.g.e., 307

¹⁴ Zeynep KORKMAZ: a.g.e., 307

Cümlelerin nesnesi olur.

Köşeden dönmek(TS,633)

Gülümseyerek bir köşeyi döndü . (TS,633)¹⁵

Cümlede zarf durumundadır.

Kör Fehmi akşamdan sormuş soruşturmuştu.(N. Cumalı,Zeliş,191)¹⁶

Ananın işinin çokluğundan birer ot yastık gibi oraya buraya bırakılan çocuklar aklıktan ağlarlar...¹⁷

Zaman bildiren kelimelere eklenerek zaman zarfları yapar.

Bizimkiler sabah erkenden yola çıkacaklar.¹⁸

İşin nereye varacağını şimdiden kestiremiyorum.(YD,14)

Kör Fehmi akşamdan sormuş soruşturmuştu.(N. Cumalı,Zeliş,191)¹⁹

Yer ve yön bildiren kelimelere eklenerek hareket ve işin yer ve yönünü bildirir.

Yer ve yön bildiren sözlerde ad tamlamasının tamlanan ögesi olarak fiildeki oluş ve kılışın yer ve yönünü gösterir.

Etrafını ova tarafından ince bir dere, öteki yanlarından sık serviler kuşatmış...(R.N. GÜNTEKİN, Yeşil Gece,45)²⁰

İçinden manası verir.

Fakat ilmiyeden olan babası onu kendisine bir hayrülhalef yapmak bir gün bütün dünyayı (...) istiyordu.(R. N. GÜNTEKİN, Yeşil Gece,17)

Aranızdan ayrılmış bir ay var mı? (YD,4)

Üstünden, üzerinden manası verir.

Duvardan atlamak (TS,160)

Genç adam masadan inmişti.(YD,5)

İkilemeler kurar.

Çıkma durumu eki almış bir ad, başka bir ad veya ad soylu kelime ile çıkma grubu oluşturabilir. Grubun öğeleri bir kelime grubu da olabilir.

¹⁵ Gülsel SEV: a.g.m., 2661

¹⁶ Zeynep KORKMAZ: a.g.e.,460

¹⁷ Zeynep KORKMAZ: a.g.e.,460

¹⁸ Zeynep KORKMAZ:a.g.e., 304

¹⁹ Zeynep KORKMAZ: a.g.e.,460

²⁰ Zeynep KORKMAZ:a.g.e., 301-317

Aynı kelimenin art arda çıkma ve yönelme durumlarına girmiş biçimleriyle zarf görevinde, eş veya zıt anlamlı ikilemeler kurar.

Dakikadan dakikaya artan heyecan Nihat Efendinin belki orada, meydanlıkta çeşmenin önünde parçalanıp öldürülmesine sebep olacaktı. (R.N. GÜNTEKİN, Yeşil Gece, 154)

Derinden derine ırmaklar ağlar

Uzaktan uzağa çoban çeşmesi. ²¹

2.1.1.4.ÇIKMA HÂLİ EKİNİN DİĞER HÂL EKLERİNİN YERİNE KULLANILMASI

Çıkma Hâlinin İlgi Hâli Yerine Kullanılması

O, masalardan (masanın) birinin üstüne boylu boyunca uzanmış.(YD,4)

Çıkma Hâlinin Yükleme Hâli Yerine Kullanılması

Biz de onun kadar bu işten (iş) anlarız.(H. Taner; TS,112)

Çıkma Hâlinin Bulunma Hâli Yerine Kullanılması

Kış devam ettiği müddetçe evden (evde) hasta eksik olmadı.(YD ,84)

Çıkma Hâlinin Vasıta Hâli Yerine Kullanılması

Sabah ağzında görünen ateşlerden (ateşler ile) bir sigara yaktıktan sonra .
(YD,5)

2.1.1.5.ÇIKMA HÂLİ EKİ YERİNE KULLANILAN DİĞER EKLER

İlgi Halinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Fakat o, çocuğumu kendi yerine aile reisi yapmakla ona saadetlerin (saadetlerden) en büyüğünü verdiği kaniydi.(YD, 29)

Yükleme Halinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

İstediğimi (İstediğimden) yeyip giymiyeyim (YD, 3)

Bulunma Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Genç adam hafifçe silkinerek gözlerini açtı, yerinde doğruldu. (YD,91)

²¹ Ahmet BURAN: “Türkçede İsim Çekim Ekleri”, Türk Gramerinin Soruları 2, (Ankara 1999), TDK Yayınları ,718

Eşitlik Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Genç adam hafifçe (hafifden) silkinerek gözlerini açtı,yerinde doğruldu.

(YD,91)

2.1.2.AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE ÇIKMA HÂLİ EKİ (Çıxışlıg Hâl)²²

2.1.2.1.EKİN FONETİK ÖZELLİKLERİ

Azerbaycan Türkçesinde ekler “t” ile değil “d” ile başladığı için bulunma (de) ve uzaklaşma (den) hallerinin t’li şekilleri yoktur. Sadece d’li şekilleri vardır. Ek “+ dan, + dän” biçimindedir. “atdan, başda, başdan”²³

Üçüncü kişi iyelik ekleriyle “+ dan, + den” ekleri arasında zamir n’si bulunur. *Üreyi+n+den :”kalbinden”*

Ünlü ile Biten Kelimelerden Sonra:

Ünlü ile biten kelimelerden sonra “+ dan, + den” biçimlerinde kullanılır.

Ekin Ünsüz Uyumları Karşısında Durumu

Tonlu Ünsüz ile Biten Kelimelerden Sonra:

Tonlu ünsüz ile biten kelimelerden sonra “+ dan,+ den” biçimlerinde kullanılır.

Tonsuz Ünsüzle Biten Kelimelerden Sonra :

Tonsuz ünsüzle biten kelimelerden sonra “+ dan,+ den” biçimlerinde kullanılır. Ünsüz uyumu yoktur.

Ekin Ünlü Uyumlarına Göre Durumu :

Ünlü uyumlarına göre “+ dan,+ den” biçimlerinde kullanılır. Kalınlık incelik ve düzlük yuvarlaklık uyumlarına uyar.

²² Emine Gürsoy NASKALİ: Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu, TDK, (Ankara 1997),30

²³ Ahmet Bican ERCİLASUN: Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Kültür Bakanlığı Yayınları, (Ankara 1992) ,1028

2.1.2.2.EKİN KULLANIMI

İsimlerde Kullanımı

Çokluk ekiyle kullanılır

Amma bizim yoldaşlardan galan yoh.

“Ama bizim arkadaşlardan kalan yok.”(AT,HBS,II-17)

İyelik ekleriyle kullanılır.

Goruhcunun gorhusundan eserdik.

“Bekçinin korkusundan titrerdik.”(AT,HBS,20)

Bu çeşmelerden ne sular içmişik.

“Bu çeşmelerden ne sular içmişiz.”(AT,HBS,19)

Zamirlerde

Kişi Zamirleri

Bizden sonra senin başun sağolsun.

“Bizden sonra senin başın sağolsun.” (AT,HBS,46)

Menden ahunda yetirersen selam.

“Benden hocaya eriştirirsen selam.”(AT,HBS,10,47)

İyelik Zamirleri

Yahşılığı elimizden aluplar.

“İyiliği elimizden almışlar.”(AT,HBS,14,69)

Edatlarla kullanılır.

Sen bu işden ötrü Meşhede gelmişdin?

“Sen bu işten dolayı Meşhed’e gelmiştin.”(HŞ,21/27)

Yapım Eki Olarak Kullanımı

“Sondan(sonra)” ablatif ekinin zarf yapması eskiden beri vardı: “öndin (önce)”, “gahdan (bazen)”
 “tezden”, “attan attan (gizli gizli)”, birden.²⁴

2.1.2.3.EKİN FONKSİYONLARI

İş, hareket ve nesnenin başlangıcını, çıkış noktasını bildirir.

Canımdan daşan sevgimin çiçeklerini toprağa sepim deye”

“Canımdan taşan sevgimin çiçeklerini toprağa serpeyim diye.”(KEd,41,30)

Bir şeyin neden meydana geldiğini bildirir.

Sitare özü de başga saray gadınları kim kemerine destesi ve gım gızıldan olan balaca hencer bağlayardı.

“..kim kemerine kıpkızıldan olan hançer bağlardı...”(HŞ,35/13-14)

Billurdan tüküldü, nurdan yarandı.

“Billurdan döküldü,nurdan yarandı.”(KEd, 21,11)

İş ve hareketin sebebini bildirir.

Gış yaz küçe başında müşteri yolu gözlemekden insanın gözlerine garanlık çökür.

“Kış yaz sokak başında müşteri yolu gözlemekten insanın gözlerine karanlık çöker.” (MTN,44/16-17)²⁵

Karşılaştırma derecesi kurar.

Kecenin heyrinden gündüzün şeri yahşıdır.

“Gecenin hayrından gündüzün şerri iyidir.”²⁶

Bütünü ifade eder.

Yüreğin pasdan arınmış.

“Yüreğin pastan temizlenmiş.”(KEd, 41,.32)

²⁴ Muharrem ERGİN: Azeri Türkçesi, (İstanbul 1981), 9,13,138

²⁵ Erdal ŞAHİN: Tarihi ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Hâl Ekleri ve İşlevleri, Doktora Tezi, (İstanbul 2003)

²⁶ Erdal ŞAHİN: a.g.e.

Bütünün bir parçasını ifade eder.

Qulaç qulaç saçlarından öpmek.

“Kulaç kulaç saçlarından öpmek.”(KEd, 41, 31)

Cümlede yer tamlayıcısı durumundadır.

Balıkçılar çaylardan ve göllerden balık ovlayacag.

“Balıkçılar çaylarda ve göllerde balık avlayacak.”(MTN,45/9-10)²⁷

Cümlede nesnesi durumundadır.

Qulaç qulaç saçlarından öpmek.

“Kulaç kulaç saçlarını öpmek.”(KEd, 41, 31)

Cümlede zarf durumundadır.

Nitelik zarflarında kullanılır:

birden,yavaşdan, astadan(yavaşça).

Birden ışıh düşdi oday bahçaya.

“Birden ışıq düştü karşı bahçeye.”(AT,HBS,9,44/53)

Miktar zarflarında kullanılır

*azdan çoxdan.*²⁸

Zaman bildiren kelimelere eklenerek zaman zarfları yapar.

Sen ezelden yaranıpsan, olan aslan yatağı.

“Sen ezelden arkadaşsın aslan yatağı.”(KEd,41,32)

Yer ve yön bildiren kelimelere eklenerek hareket ve işin yer ve yönünü bildirir.

Horasan’dan çıhan köç Bağda’dan Şam’dan keçip

Nece güneşli günden, aylı ahşamdan keçip

İnsan ömrü ne geder yadsan,bayramdan keçip

Derinden nefes derip, yeniden cana geldim.

“Horasan’dan çıkan göç Bağdat’tan Şam’a geçip

Nice güneşli günden, aylı akşamdan geçip

İnsan ömrü ne kadar ansan, bayramdan geçip

Derinden nefes alıp, yeniden cana geldim.”(KEd, 21,12-13)

²⁷ Erdal ŞAHİN: Tarihi ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Hâl Ekleri ve İşlevleri, Doktora Tezi, (İstanbul 2003)

²⁸ Rıdvan ÖZTÜRK:Yeni Uygur Türkçesi Grameri, TDK 593 (Ankara1994), 79

İçinden manası verir.

Balığçılar çaylardan ve göllerden balıg ovlayacag.

“Balıkçılar çayların ve göllerin içinden balık avlayacak.”(MTN,45/9-10)²⁹

İkilemeler kurar.

Daşdan-daşa

“Taştan taş”³⁰

2.1.2.4.ÇIKMA HÂLİ EKİNİN DİĞER HÂL EKLERİNİN YERİNE KULLANILMASI

Çıkma Hâlinin Yükleme Hâli Yerine Kullanılması

Qulaç qulaç saçlarından öpmek.

“Kulaç kulaç saçlarını öpmek.”(KEd, 41,31)

Çıkma Hâlinin Bulunma Hâli Yerine Kullanılması

Balığçılar çaylardan ve göllerden balıg ovlayacag.

“Balıkçılar çaylarda ve göllerde balık avlayacak.” (MTN,45/9-10)³¹

Çıkma halinin Belirtme Hâli Yerine Kullanılması

Bizden de bir mümkün olsa yad ele.

“Bizi de bir mümkün ise yed eyle.”(AT,HBS,1)

²⁹ Erdal ŞAHİN: a.g.e.

³⁰ Erdal ŞAHİN: Tarihi ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Hâl Ekleri ve İşlevleri, Doktora Tezi, (İstanbul 2003)

³¹ Erdal ŞAHİN: a.g.e.

2.1.3.TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE ÇIKMA HÂLİ EKİ (Çıkış Düşüm)

2.1.3.1.EKİN FONETİK ÖZELLİKLERİ

Türkmen Türkçesinde çıkma hâli “+ dan + den” ekiyle yapılır.Tonsuz biçimi yoktur. “başdan, gözden”

İyelik ekinden sonra araya ‘n’ girer:” başından, gözünden”

Ünlü ile Biten Kelimelerden Sonra:

Ünlü ile biten kelimelerden sonra çıkma hâli eki “+ dan, + den” biçiminde gelir.

uyadan : “ yuvadan”

Tonlu Ünsüz ile Biten Kelimelerden Sonra :

Tonlu ünsüz ile biten kelimelerden sonra çıkma hâli eki “+ dan, + den” biçiminde gelir.

yoldan: “yoldan”

Tonsuz Ünsüzle Biten Kelimelerden Sonra :

Tonsuz ünsüz ile biten kelimelerden sonra çıkma hâli eki “+ dan, + den” biçiminde gelir. Ünsüz uyumu yoktur.

tagdan: “dağdan”

Ekin Ünlü Uyumlarına Göre Durumu :

Ek , kalınlık incelik uyumu gereği “+ dan + den” biçimindedir. Kalınlık incelik ve düzlük yuvarlaklık uyumları vardır.

Çınardan: “çınardan”, Tizden: “tezden”

2.1.3.2.EKİN KULLANIMI

İsimlerde Kullanımı

Çokluk ekiyle kullanılır.

Uruşlardan: "savaşlardan"³²

İyelik ekiyle kullanılır.

Özümden: "özümden"; başından: "başından"³³

Zamirlerde Kullanımı

Kişi Zamirleri

"menden, senden, ondan, bizden, sizden, olardan."

Sizden ayrı oynamarıs gülmeris

"Sizden ayrı sevinmeyiz, gülmeyiz." (697)³⁴

İşaret Zamirleri

İşaret zamirleri "mundan, şundan, ondan, şondan, andan, bulardan, şulardan, olardan, şolardan." Biçimlerinde kullanılır.

Dönüşlülük Zamirleri

Dönüşlülük zamirleri "özümden, öözüñden, özünden, öözümüzden, öözüñizden, özlerinden" biçimlerinde kullanılır.

Soru Zamirleri

Çıkma hal eki "kaydan (nereden)" soru zamirinde kullanılır.

Ey begim, kaydan gelir sen?

"*Ey beyim nerden gelirsin?*"³⁵

³² Serkan NERGİZ: Serkan NERGİZ: Tulum Hoca Metni Esasında Türkmen Türkçesinde İsimler Üzerine Gramer Çalışması, Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Mehmet Fatih KİRİŞÇİOĞLU), Gazi Üniversitesi (Ankara 2002), 298

³³ Serkan NERGİZ: a.g.e., 298

³⁴ Serkan NERGİZ: a.g.e., 367

Belirsizlik Zamiri

Barçadan: "herkesten"³⁶

Zarf-Fiillerde Kullanımı

"-mazdan, -mezden", olumsuz sıfat-fiil eki "-maz, -mez" ile çıkma hâli eki "+dan, +den" in birleşmesi neticesinde ortaya çıkmış bir zarf-fiildir. Kendilerinden sonra iyelik eklerini alarak kullanılırlar.³⁷

Meret ep-esli vagt doodağını müñküldedip oturandan soň seslendi.

"Meret, uzun müddet dudağını hareket ettirerek oturduktan sonra seslendi."

(AA/1,154)³⁸

Edatlarla kullanılır.

Bazı edatlara bağlanarak fiilin yönünü belirtir.

Dessanıñ önden ahırına çenli.

"Destanın başından sonuna kadar"³⁹

Yapım Eki Olarak Kullanımı

"+tın, +tin; +dın, +din" genellikle sıfat yapar. Az kullanılan bir ektir.

Sagdın: "sağlıklı" (TTS,551)

Ayratın: "özellikle" (TTS,40)

Türkmencede üleştirme sayıları, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ekle değil de aynı sayının tekrar edilmesiyle yapılmakta ve genellikle tekrar edilen sayıdan ikincisine uzaklaşma hâli eki getirilmektedir.⁴⁰

İki-ikiden:"ikişer ikişer"⁴¹

³⁵ Serkan NERGİZ: a.g.e., 387

³⁶ Serkan NERGİZ: a.g.e., 390

³⁷ Mehmet KARA: Türkmen Türkçesi Grameri, Gazi Kitabevi (Ankara 2005), 95

³⁸ Mehmet KARA: a.g.e., 181

³⁹ Serkan NERGİZ: a.g.e., 301

⁴⁰ Mehmet KARA: a.g.e., 109

Kesir sayı sıfatı yapar.

Altıdan baş bölegi :altıda beş"

İsimden isim yapan ekler de ise Türkiye Türkçesinde örnekleri azalmış ve kalıplaşmış olan bazı Farsça ekler olup, Türkmencede genişçe kullanılır. Kullanılan bu eklerden biri de" –dân" ekidir.

Güldân : "çiçeklik";, küldân: "kül tablası"⁴²

2.1.3.3.EKİN FONKSİYONLARI

İş, hareket ve nesnenin başlangıcını, çıkış noktasını bildirir.

Necep pirine asmandan inyen gara dutarı ber diyyâr.

"Necep pirinden gökten inen kara sazı istiyor." (452)⁴³

Bir şeyin neden meydana geldiğini bildirir.

Ata-babaların daşdan galası.

"Ecdatlarımızın taştan kalesi."(KEd-24,s.18)

İş ve hareketin sebebini bildirir.

Bu oğlanın şatlığından sen 'azat kıldım.

"Bu çocuğun mutluluğundan sani azat ettim." (1413)⁴⁴

Karşılaştırma derecesi kurar.

Acı söz okdan yaman.

"Acı söz oktan beter."(TF,17/22)⁴⁵

Bütünü ifade eder.

Bu dünyâ barçadan öter oylagıl.

"Bu dünya herkesten geçer düşün."⁴⁶

Bütünün bir parçasını ifade eder.

Halkınıñ altıdan baş bölegi...

⁴¹ Serkan NERGİZ: Tulum Hoca Metni Esasında Türkmen Türkçesinde İsimler Üzerine Gramer Çalışması,Yüksek Lisans Tezi ,(Danışman: Mehmet Fatih KİRİŞÇİOĞLU),Gazi Üniversitesi (Ankara 2002)

⁴² Ahmet Bican ERCİLASUN: Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Kültür Bakanlığı Yayınları, (Ankara 1992), 1100

⁴³ Serkan NERGİZ: a.g.e.,300

⁴⁴ Serkan NERGİZ: a.g.e.,301

⁴⁵ Erdal ŞAHİN: a.g.e.,287

⁴⁶ Serkan NERGİZ: a.g.e., 390

“Halkının altıda beşi” (355)⁴⁷

Cümlede yer tamlayıcısı durumundadır.

Halapdan Diyarbekr’e getirir.

“Halep’ten Diyarbakır’a getiriyor.”⁴⁸

Cümlenin nesnesi durumundadır.

Ol şol oturışından gozğanmadı hem.

“O, Oturuş biçimini değıştirmede bile.”⁴⁹

Cümlede zarf durumundadır.

Yöne men oña birden bir zaat aytmadım.

“Fakat ben ona birden bir şey söylemedim.”⁵⁰

Zaman bildiren kelimelere eklenerek zaman zarfları yapar.

Emma gice yarımdan ötensoñ.

“Ama gece yarısından sonra.”

Yer ve yön bildiren kelimelere eklenerek hareket ve işin yer ve yönünü bildirir.

Uzakdan traktarıñ kuvvatlı arrıldısı eşidildi

“Uzaktan traktörün kuvvetli harıltısı işitildi.”⁵¹

İçinden manası verir.

İñ govusu, muni quyudan çıkarmayın

“En iyisi, bunu kuyunun içinden çıkarmayayım.”(TE,113)⁵²

Üstünden, üzerinden manası verir.

Taydı mercen damcalar daaşdan.

“Kaydı mercan damlalar taşın üstünden.”(MSB,262)⁵³

Buldurayan hurma yanakdan tayıp.

“Parıldayan hurma yanaktan kayıp”(KEd- 38,s.42)

⁴⁷ Serkan NERGİZ: a.g.e.,302

⁴⁸ Serkan NERGİZ: a.g.e.,301

⁴⁹ Mehmet KARA:a.g.e., 179

⁵⁰ Mehmet KARA:a.g.e., 179

⁵¹ Fatma GEDİKLİ: Türkmen Türkçesi dil incelemesi, (Dan: Gürer GÜLSEVİN), Basılmamış yüksek lisans tezi,(Uşak-1997),58

⁵² Fatma GEDİKLİ:a.g.e.58-60

⁵³ Mehmet KARA: a.g.e., 178

İkilemeler kurar.

Günbe günden aratar derdi-pıragım

“Günden güne artar ayrılık derdim.” (2387)⁵⁴

2.1.3.4.ÇIKMA HÂLİ EKİNİN DİĞER HÂL EKLERİNİN YERİNE KULLANILMASI

Çıkma Hâlinin Yalın Hâl Yerine Kullanılması

Bir zamandan soñ huşuna gelip.

“Bir zaman sonra kendine gelip.”⁵⁵

Çıkma Hâlinin İlgi Hâli Yerine Kullanılması

Men onı ‘Şuu gün ertiir şähre git de, Orzsoltanıñ arzasından bir habar tut’ diyip iberipdim.

“Bu gün yarın şehre git de Orazsultn’ın dilekçesinin sonucu bir sor, diye göndermiştim.”⁵⁶

Çıkma Hâlinin Yükleme Hâli Yerine Kullanılması

Men onı ‘Şuu gün ertiir şähre git de, Orzsoltanıñ arzasından bir habar tut’ diyip iberipdim.

“Bu gün yarın şehre git de Orazsultn’ın dilekçesinin sonucunu bir sor, diye göndermiştim.”⁵⁷

Çıkma Hâlinin Yönelme Hâli Yerine Kullanılması

Olardan: Meni şu yerik, siziñ obañız kim getirdi, diyip sorapdır.

“Onlara: beni bu yere, sizin köyünüze kim getirdi, diye sormuş.”(TE,40)

Çaayhaanada aak çınardan asılan.

“Kahvehanede ak çınara asılan.”⁵⁸

Çıkma Hâlinin Bulunma Hâli Yerine Kullanılması

Gökden uçup beryen durnaları töveregine gonduryar.

“Gökte uçan turnaları etrafına topluyor.”⁵⁹

⁵⁴ Serkan NERGİS: a.g.e., 347

⁵⁵ Serkan NERGİS: a.g.e., 343

⁵⁶ Mehmet KARA: a.g.e., 184

⁵⁷ Mehmet KARA: a.g.e., 184

⁵⁸ Mehmet KARA: a.g.e., 96

⁵⁹ Serkan NERGİS: a.g.e., 303

Çıkma Hâlinin Vasıta Hâli Yerine Kullanılması

Adamdan dolu

Adam ile dolu"⁶⁰

Kırk şähri gızıldan dolduran karın.

"Kırk şehri altınla dolduran karun'un"⁶¹

Çıkma Hâlinin Eşitlik Hâli Yerine Kullanılması

Doğrudan geçip gidäymezi mika?

"Doğruca geçip gitmezler mi acaba?"⁶²

2.1.3.5.ÇIKMA HÂLİ EKİ YERİNE KULLANILAN DİĞER EKLER

Yalın Hâlin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Üç yıl bəri

"Üç yıldan beri"⁶³

Bar, sen sebebini sorapmışnam.

"Var, senden sebebini sormuşum." (KEd,24,18)

Yönelme Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Goy, olam tovuklarına garğınıp yörmesin.

"Bırak o da tavuklarından yakınıp durmasın."⁶⁴

Bulunma Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Günlerde bir gün bu giz bir yerder gelyärkã.

"Günlerden bir gün bu kız bir yerden geliyorken."(TE,127)⁶⁵

⁶⁰ Mehmet KARA: a.g.e., 175

⁶¹ Mehmet KARA: a.g.e., 99

⁶² Fatma GEDİKLİ: Türkmen Türkçesi dil incelemesi, (Dan: Gürer GÜLSEVİN), Basılmamış yüksek lisans tezi,(Uşak-1997),58

⁶³ Mehmet KARA: a.g.e.,116

⁶⁴ Mehmet KARA: a.g.e., 176

⁶⁵ Fatma GEDİKLİ: a.g.e., 58

2.2.KARLUK GRUBU LEHÇELERİ

2.2.1.ÖZBEK TÜRKÇESİNDE ÇIKMA HÂLİ EKI (Çiqış Kelişigi)⁶⁶

2.2.1.1.EKİN FONETİK ÖZELLİKLERİ

Özbek Türkçesinde çıkma hâli “+dän” eki ile yapılır. Ek geniş ünlülü olup tek biçimdedir. “koldän (elden)”

Çıkma hâli eki isimlerin teklik, çokluk, iyelik ve aitlik eki almış biçimlerine eklenebilir. Ancak soru ekinden önce gelir.

Axır bu ädälätdän emäs-kü!

“ Bu adalet değil ki.”(SPH,180)⁶⁷

İyelik ekinden sonra araya n sesi girmez.

Kolidän: “onun kolundan”

käptär+i+ngiz+dän:”güvercininizden”⁶⁸

Käsäl bolkanımızdan

“Hasta olduğumuz için”

Ünlü ile Biten Kelimelerden Sonra :

Çıkma hâli eki ünlü ile biten kelimelerden sonra “+dän” biçiminde gelir.

⁶⁶ Emine Gürsoy NASKALİ: Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu, TDK, (Ankara 1997),30

⁶⁷ Filiz M. Erdem UÇAR: Özbek Türkçesinde İsim ve Fiil Çekim Ekleri, (Niğde 2003), 40

⁶⁸ Volkan COŞKUN:Özbek Türkçesi Grameri , TDK, (Ankara 2000),77

Ekin Ünsüz Uyumları Karşısında Durumu

Tonlu Ünsüz ile Biten Kelimelerden Sonra:

Çıkma hâli eki tonlu ünsüz ile biten kelimelerden sonra “+dän” biçiminde gelir.

Tonsuz Ünsüzle Biten Kelimelerden Sonra:

Çıkma hâli eki tonsuz ünsüz ile biten kelimelerden sonra “+dän” biçimindedir. Ünsüz uyumu yoktur.

Huş-dan ket- (bayılmak),

Ekin Ünlü Uyumlarına Göre Durumu:

Özbek Türkçesinde çıkma hâl eki tek biçimli olduğu için (+dän) kalınlık incelik uyumuna uymaz; düzlük yuvarlaklık uyumuna uyar.

2.2.1.2.EKİN KULLANIMI

İsimlerde Kullanımı

Ses uyumu kuralı yoktur. Araya yardımcı ses almaz.

Üydän: “baladän”⁶⁹

Zamirlerde Kullanımı

Kişî zamirleri

Özbek Türkçesinde kullanılan kişî zamirleri şunlardır: ”mendän, sendän, undän, bizdän, senlär-dän, siz(lär)dän, ulär-dän”

İşaret Zamirleri

Özbek Türkçesinde kullanılan işaret zamirleri şunlardır: ”bundän, mundän, şundän, undän, oşändän, bulär-dän, şulär-dän, ulär-dän, oşälär-dän”

⁶⁹ Şeref YILMAZ:” Durum Eklerinin Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Şekilleri”, Dil ve Edebiyat, Bahar, Sayı 3

Soru Zamiri

Özbek Türkçesinde soru zamiri olarak “*Kimdän: kimden*” kullanılır.

Belirsizlik Zamiri

Özbek Türkçesinde belirsizlik zamiri olarak “*Ällänärsädän: her şeyden*” kullanımı vardır.

Dönüşlülük Zamirleri

Özbek Türkçesinde “özimdän, özingdän, özidän, özimizdän, özingizdän, özläridän” dönüşlülük zamirleri kullanılır.

Öziñden özge sen kimni yogatdıñ.

“*Sen kendinden başka kimi yok ettin.*” (KEd, 42,22)

Zarf-Fiillerde Kullanımı

“‘-mäsdän’ Türkiye türkçesindeki ‘-madan, -meden’ ekleri ile aynı anlama gelmektedir. Bu ek, sıfat-fiil eki ‘-mäs’ ile ‘-dän’ ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. ‘-mäsdän’ eki bazen ‘-aq’ (<ET. Ok, ök) kuvvetlendirme edatı veya ‘-gina’ küçültme ekiyle birleşir.”⁷⁰

“Zarf-fiillerde olumsuzluk eki ile kalıplaşarak ‘-mäsdän’ şeklinde kullanımı vardır. *Kelmäsdän (gelmeden), okımäsdän (okumadan)*”⁷¹

Alem yaralganden bu yan.

“*Alem yaratıldıktan beri*” (KEd,27, 47)

Sıfat-fiillere eklenerek zarf-filler oluşturur.

Bu ek, “-mäs” ile birleşerek zarf-fiil oluşturur.

Qani, qorqmäsdän kiräverñlär.

“*Hadi, korkmadan giriveriniz.*” (SPH,95)⁷²

⁷⁰ Volkan COŞKUN: a.g.e.,200

⁷¹ Ahmet Bican ERCİLASUN: Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Kültür Bakanlığı Yayınları, (Ankara 1992), 1077

Mastar Ekiyle Kullanımı

Gızıñni şu yigitgä berışdän özgä ilaciñ yoq!

“Kızını şu delikanlıya vermekten başka çaren yok!”(SPH,91)⁷³

Edatlarla Kullanımı

Keyin:”sonra”, adlin:”önce”, nări: “-den öte, -den ileri”

Şu bähsdän keyin äyğırni sınäb körışibdi.

Bu konuşmadan sonra atı sinamış.” (SPH,20)⁷⁴

Yapım Eki Olarak Kullanımı

Sayılara eklenen “-tädän” eki üleştirme sayı sıfatı yapar.

Beştädän :”beşer”, ontädän:”onar”

“+din” ekinin yapım eki olarak kullanımına isimlerde de rastlanır.

ăççıq-ăy-din (<ăççıq-ăy+din)(KTLSI,747;Özb):”açık,aydın,sarih”

Yabancı ek olarak; *cigildan*: “kuşların toplanıp, ötüştüğü yer.”

Cümle başı bağlacı; *ăftidän*:”galiba, anlaşılan” vardır.

Sidqıldän:”gönülden”

Mäktäpgä qaytişigä sidqıldän yardım körsätişdir.

“Okula dönebilmesi için gönülden yardımcı olmaktır.”⁷⁵

⁷² Filiz M. Erdem UÇAR:a.g.e., 162

⁷³ Filiz M. Erdem UÇAR: a.g.e., 41

⁷⁴ Filiz M. Erdem UÇAR: a.g.e., 42

⁷⁵ Volkan COŞKUN: a.g.e., 260

2.2.1.3.EKİN FONKSİYONLARI

İş, hareket ve nesnenin başlangıcını, çıkış noktasını bildirir.

Şükürki, oğlim äsirlikdän qaçib kelipti, dep avaza qılāmān

”Şükür ki, oğlum esirlikten kaçıp gelmiş, deyip seslenirim.”(SPH,11)⁷⁶

Bir şeyin neden meydana geldiğini bildirir.

Bunden endi mence kim goce pişirib beredi?

“ Bundan sonra kim bana yemek pişirip verecek. ”(GGE,54/30)⁷⁷

Kara sätindän tikilgän ton

“Kara setenden dikilmiş giysi”

İş ve hareketin sebebini bildirir.

Ademlerniñ bevefaliqiden renciyepmen

“İnsanların vefasızlığından incindim. ”(GGE,62/16-17)⁷⁸

Karşılaştırma derecesi kurar.

Mänä şu ikki äyaldän qaysi biri gözälraq?

“İşte şu iki kadından hangisi daha güzel?”(SPH,63)⁷⁹

Bütünü ifade eder.

hämmädän az

“hepsinden az”⁸⁰

Bütünün bir parçasını ifade eder.

Şunda bähsläşüvçilärdän biri.

“Konuşanlardan biri.” (SPH,64)⁸¹

Balalardan bıvravın saylav aladır

“Çocuklardan birini seçip alır.”

Cümlede yer tamlayıcısı durumundadır.

Endi gepni şahniñ kiçik küyaviden eşitiñ.

“Şimdi sözü şahın küçük güveyinden işitin.” (MTN,206-9)⁸²

⁷⁶ Filiz M. Erdem UÇAR: a.g.e., 41

⁷⁷ Erdal Şahin: Tarihi ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Hâl Ekleri ve İşlevleri, Doktora Tezi, (İstanbul 2003)

⁷⁸ Erdal Şahin: Tarihi ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Hâl Ekleri ve İşlevleri, Doktora Tezi, (İstanbul 2003)

⁷⁹ Filiz M. Erdem UÇAR: a.g.e., 42

⁸⁰ Volkan COŞKUN:a.g.e., 242

⁸¹ Filiz M. Erdem UÇAR: a.g.e., 42

⁸² Erdal ŞAHİN: Tarihi ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Hâl Ekleri ve İşlevleri, Doktora Tezi,

Cümlede zarf durumundadır.

Şah tezden kelişni buyuribdi.

“Şah tezden gelmeyi buyurmuşyu.” (MTN,206/18)⁸³

Zaman bildiren kelimelere eklenerek zaman zarfları yapar.

Üç kündän keyin yänä huzurimgä kel.

“Üç günden sonra huzuruma gel.” (SPH,102)⁸⁴

İçinden manası verir.

Şundä xumçä içidän bir täläy pul tüşibdi.

“Şu durumda kavanoz içinden bir tomar para düşmüştü.” (SPH,134)⁸⁵

İkilemeler kurar.

kolden-kolqe

“elden ele” (OSMTY II,32/11-12)⁸⁶

açıqdän-açıq

“apaçık”⁸⁷

2.2.1.4.ÇIKMA HÂLİ EKİNİN DİĞER HÂL EKLERİNİN YERİNE KULLANILMASI

Çıkma Hâlinin Yalın Hâl Yerine Kullanılması

Ularge qoşıldı birazdan keyin.

“Onlara katıldı biraz sonra.” (KEd,37, 42)

Çıkma Hâlinin İlgi Hâli Yerine Kullanılması

Kışlakdan bir azneride

“Köyün biraz ötesinde”⁸⁸

Çıkma Hâlinin Yükleme Hâli Yerine Kullanılması

Dünya hareketden tamam toxtagen.

“Dünya hareketini durdurmuş” (KEd,42, 21)

(İstanbul 2003)

⁸³ Erdal ŞAHİN: Tarihi ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Hâl Ekleri ve İşlevleri, Doktora Tezi, (İstanbul 2003)

⁸⁴ Filiz M. Erdem UÇAR: a.g.e., 41

⁸⁵ Filiz M. Erdem UÇAR: a.g.e., 54

⁸⁶ Erdal ŞAHİN: Tarihi ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Hâl Ekleri ve İşlevleri, Doktora Tezi, (İstanbul 2003)

⁸⁷ Volkan COŞKUN: a.g.e., 242

⁸⁸ Suzan DURAN: a.g.m., 34

Çıkma Hâlinin Yönelme Hâli Yerine Kullanılması

Aqıl babadan soradik

“Akıl babaya sorduk”⁸⁹

Çıkma Hâlinin Bulunma Hâli Yerine Kullanılması

Nihayât uni dârya boyidân tapışibdi.

“Sonunda onu deniz kenarında bulmuş.” (SPH,161)⁹⁰

Çıkma Hâlinin Vasıta Hâli Yerine Kullanılması

Gam yüküden tüşgende çöke.

“Derdin ağırılığıyla diz çöktüğünde” (KEd,27, 40)

2.2.1.5.ÇIKMA HÂLİ EKİ YERİNE KULLANILAN DİĞER EKLER

Yükleme Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Taydibay bir küni ogilläringä bir närsä alib keläy.

“Toydubay günlerden bir gün çocuklarına...”⁹¹

Mehr u vefa ilmini ders eyleseler.

“Sevgi, vefa ilminden ders verseler”(KEd,37, 44)

Bulunma Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Menimçä, eñ kämida miñkümüş tängä bersä togri bolädi.

“Bana göre en azından bin gümüş tenge verse doğru olur.”(SPH,214)⁹²

⁸⁹ Volkan COŞKUN: Özbek Türkçesi Grameri, TDK, (Ankara 2000), 254

⁹⁰ Filiz M. Erdem UÇAR: a.g.e., 54

⁹¹ Aysu Şimşek CANPOLAT: Özbek Masalları İle İlgili Olarak Metin, Aktarma ve İnceleme, (Danışman: Naciye YILDIZ),Gazi Üniversitesi,Yüksek lisans Tezi,(Ankara 2004),124

⁹² Filiz M. Erdem UÇAR: a.g.e.53

2.2.2.YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE ÇIKMA HÂLİ EKİ (Çiqış Keliş)⁹³

2.2.2.1.EKİN FONETİK ÖZELLİKLERİ

“Çıkma hâli eki söyleyişte düzlük-yuvarlaklık uyumuna uygundur. Fakat imlâ gereği hep ‘+ din, + tin’ şeklinde ince ve düz ünlü ile yazılır.”⁹⁴

Atin “attan”

Almidin “elmadan”

Ek tonsuzlardan sonra “+ tin”, tonlu ünsüz ve ünlülerden sonra “+ din”dir.

İyelikten eklerinden sonra araya “n” sesi girmez.

Öyidin “onun evinden”

Yönelme durumunda olduğu gibi teklik birinci ve ikinci kişi zamirleri üzerine tamlayan ekinden sonra çıkma eki de gelebilir.

“Meniñdin ‘benden’, Señindin ‘senden’, Andin ‘ondan’, Altundin ‘altından’ biçimindedir.

Ünlü ile Biten Kelimelerden Sonra :

Ünlü ile biten kelimelerden sonra “+ din” biçiminde kullanılır.

Ekin Ünsüz Uyumları Karşısında Durumu

Tonlu Ünsüz ile Biten Kelimelerden Sonra:

Tonlu ünsüz ile biten kelimelerden sonra “+ din, + tin” biçimlerinde kullanılır.

⁹³ Emine Gürsoy NASKALİ: Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu, TDK, (Ankara 1997),30

⁹⁴ Rıdvan ÖZTÜRK:Yeni Uygur Türkçesi Grameri, TDK 593, (Ankara 1994), 52

Tonsuz Ünsüzle Biten Kelimelerden Sonra :

Tonsuz ünsüzle biten kelimelerden sonra “+tin” biçiminde kullanılır. Ünsüz uyumu vardır.

Ekin Ünlü Uyumlarına Göre Durumu :

Sadece dar ünlülü ve ince biçimleri “+din,+tin” vardır. Kalınlık incelik ve düzlük yuvarlaklık uyumlarına uymaz.

2.2.2.2.EKİN KULLANIMI

İsimlerde Kullanımı

İyelik ekiyle birlikte kullanılır. İyelikten sonra araya “ n “girmez:
Öyidin “onun evinden”

Zamirlerde Kullanımı

Kişi Zamirleri

Kişi zamirleri “mendin, sendin, sizdin, bizdin, uniñdin ‘ondan’, sizlerdin, ulardin” biçimlerinde kullanılır.

Uygur Türkçesinde “men, sen, u” zamirleri hâl ekleri aldığı anda bazı değişiklikler ortaya çıkar:

1. Men, sen teklik zamirleri çıkma ve bulunma ekleri aldığı takdirde

hem yalın hâli ile hem ilgi hâli ile kullanılabilir:

“Mendin, Meniñdin; sendin, seniñdin”

2. “U” zamiri her zaman genitif şekli ile kullanılır.

“u-din değil, uniñdin ‘ondan’”

3. “Men, sen, u” zamirleri bazı hâl ekleriyle birleştiğinde birtakım şekil değişiklikleri ortaya çıkar:

“udin değil, uniñdin ‘ondan’”

İşaret Zamirleri

İşaret zamirleri “buniñdin, Şuniñdin,u(avu)niñdin,bulardin,şulardin, u(avu)lardin”(Eski Şekiller “bundin(mundin), andin(undin), şundin) biçimlerinde kullanılır.

Dönüşlülük Zamirleri

Dönüşlülük zamirleri “Özemdin, özeñdin, özidin, özümüzdin, öziñizdin, özliridin” biçimlerinde kullanılır.⁹⁵

Belirsizlik Zamirleri

Belirsiz zamirlerinin bazıları şahıs ve hâl ekleri olarak cümlede çeşitli fonksiyonlarda kullanılırlar.”herkimdin, hernimidin” biçimlerinde kullanımları vardır.

Zarf-Fiillerde Kullanımı

Uygur Türkçesinde “+ tin” ekinin olumsuzluk eki ile kalıplaşmış olarak zarf-fiil eki olarak “–mastin (mästin)” şeklinde kullanıldığını görüyoruz. kälmästin (gelmeden), barmastin (gitmeden)

Yine zarf-fiil eklerinden “–ğanlıktin (ğanlıktin”, “-kanlıktin, -känliktin)” kullanımı ile karşılaşırız. Alğanlıktin (aldığı için), almiğanlıktin (almadığı için)⁹⁶

Sıfat-fiillere eklenerek zarf-filler oluşturur.

Gülñi körmestimñu eske alsam,sezimen dimigımda esil huş buy.

“Gülü qörmeden de hayal etsem, sezerim dimağımda hoş bir koku.”(YUTG,111/26-29)

Partisiplerle birleşir: “–ğandın/gendin keyin (-dıktan/dikten sonra)”

⁹⁵ Kenan YAVAN: Küçük Yeni Uygur Türkçesi Grameri, (Danışman: Mehmet AKALIN), Marmara Üniversitesi,Yüksek Lisans Tezi, (İstanbul 1989),39

⁹⁶ Ahmet Bican ERCİLASUN: a.g.e.,1066

Kelgendin keyin, yahşı işlar kerek.

“Geldikten sonra iyi işler gerek.”⁹⁷

Aitlik Ekiyle Kullanımı

Bazardikidin “pazardakinden”

İçidikidin: “İçindekinden”⁹⁸

Mastar Ekiyle Kullanımı

Kalmıdı sayratın tohtap bulbuli.

“Şakımaktan yorulmadı bülbulü.”(KEd,21,25)

Edatlarla kullanılır.

İsimlerin çıkma hâli ile edatlar birleşir.

Buniñdin başka(bundan başka),heddidin taşkiri(haddinden fazla),uniñdin burun(ondan önce), beş yıldın beri(beş yıldan beri).⁹⁹

Son çekim edatı: “biri, aval, keyin, taşkiri, başka.(Mendin aval”benden önce’) “¹⁰⁰ “ +din akrilik (+den/+dan dolayı)”

Yapım Eki Olarak Kullanımı

Ekin yapım eki olarak kullanımı vardır.

Ayduñ(<ay+duñ: mehtap ay ışığında; anlaşılabilir,görülebilir.” (YUTS,24)

Yabancı ek olarak ise; “oqdan: bağ,fişek bağı(YUTS,294)

⁹⁷ Kenan YAVAN: Küçük Yeni Uygur Türkçesi Grameri, (Danışman: Mehmet AKALIN), Marmara Üniversitesi,Yüksek Lisans Tezi, (İstanbul 1989),63

⁹⁸ İklil KURBAN: “Yeni Uygur Türkçesi Grameri”,Türk Kültürü araştırma Dergisi,250

⁹⁹ Rıdvan ÖZTÜRK:a.g.e., 119

¹⁰⁰ Sultan Mahmut KAŞGARLI: a.g.e., 222

İsimden isim yapan ekler arasında +tin (+din) de vardır ve üleştirme sayı sıfatı yapar. Bāştin(beşer), ondin(onar), yüzdin (yüzer) ¹⁰¹

Topluluk gösteren sayı sıfatı yapar. Töttin beştin(dörder beşer) ¹⁰²

Üleştirme sayı sıfatı yapan –din eki ile kurulan yapı da çıkma grubuyla aynıdır. Fakat orada +din eki çekim eki değil, yapım eki gibi kullanılmaktadır. Dolayısıyla daha çok sıfat tamlaması özelliği gösterir. Birdin depter(birer defter), İkidin luget(ikişer lügat). ¹⁰³

ET ve Uygur Türkçesinin tarihi dönemlerinde olmayan bir ektir. Sayı, isim tabanlarına gelerek isimlerin önünde üleştirme (taksim san) sayı sıfatı ve fiillerin önünde tekrar olarak zarf yaparlar.

“Birdin lüğat (birer lügat)”, “tört-törtin (dörder dörde)” (YUTS,424)

Kesir sayı sıfatında “töttin üç” biçimindedir.

2.2.2.3.EKİN FONKSİYONLARI

İş, hareket ve nesnenin başlangıcını, çıkış noktasını bildirir.

Aksu deryası Teñri tiğidin başlinidu.

“Aksu nehri Tanrı dağından başlar.”¹⁰⁴

Bir şeyin neden meydana geldiğini bildirir.

Bu orunduk bambuktin tokulgan.

“Bu sandalye bambudan yapılmıştır.”(MUTG,85/7-8)¹⁰⁵

İş ve hareketin sebebini bildirir.

Künnin issigumu, yeki yenila bolup ötken talaşniñ tesiridinmu, Mehpirniñ çirayi kızirip ketiptu.

¹⁰¹ Ahmet Bican ERCİLASUN: a.g.e.,1066

¹⁰² Rıdvan ÖZTÜRK:a.g.e., 29

¹⁰³ Rıdvan ÖZTÜRK:a.g.e.,135

¹⁰⁴ Sultan Mahmut KAŞGARLI: Modern Uygur Türkçesi Grameri,Orkun Yayınevi, (İstanbul 1992), 85

¹⁰⁵ Erdal ŞAHİN :Tarihi ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Hâl Ekleri ve İşlevleri, Doktora Tezi, (İstanbul 2003),291

“Güneşin sıcaklığından veya yenice olup geçen tartışmanın tesirinden yüzü kızarıp gitti.”(OPRSSTY,120/34-35)¹⁰⁶

Karşılaştırma derecesi kurar.

Attin egiz,iştin pes.

“attan yüksek, köpekten alçak”(OSMYT,68/24-25)¹⁰⁷

Bütünü ifade eder.

Okuğuçılardin bir heyet teşkil kilnidu.

“Öğrencilerden bir heyet teşkil edilecektir.”¹⁰⁸

Hemmidin Tavğaç hâniğa küyoğul.

“Hepsinden Tavgaç hanına damat...”¹⁰⁹

Sen-mu cevher elip zuvandın.

Sen de cevher alıp bütün seslerden”(KEd,21,s.26)

Bütünün bir parçasını ifade eder.

U bizge tarihtin deris biridu.

“O, bize tarihten ders verecek.”¹¹⁰

Cümlede yer tamlayıcısı durumundadır.

Dadisi balisiniñ didarini yine bir körüp kaly, degen oy bilen arkisidin koglaptu.

“Babası çocuğunun yüzünü bir daha göreyim, düşüncesiyle arkasından kovalamış.” (YUTG,154,32)

Cümlelerin nesnesi olur.

Ormanlıktan kesip kelmeyimiz mi?

“Ormanlıktan (ormanlığı) kesip gelmez miyiz?”¹¹¹

Cümlede zarf durumundadır.

Bagda birdin lip kılıp, bir cüp gözel kepinek peyda bolup kaldı.

“Bağda birden...”(MTN,224/1)¹¹²

¹⁰⁶ Erdal ŞAHİN :a.g.e.

¹⁰⁷ Erdal ŞAHİN :Tarihi ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Hâl Ekleri ve İşlevleri, Doktora Tezi, (İstanbul 2003),287

¹⁰⁸ Sultan Mahmut KAŞGARLI: a.g.e.,85

¹⁰⁹ Hülya Kasapoğlu ÇENGEL: Abdurrahim Ötkürün Şiirleri 2, MEB,(İstanbul 2000), 546

¹¹⁰ Sultan Mahmut KAŞGARLI: a.g.e., 85

¹¹¹ Sultan Mahmut KAŞGARLI: a.g.e., 226

¹¹² Erdal ŞAHİN: a.g.e.301

Zaman bildiren kelimelere eklenerek zaman zarfları yapar.

Men seni saklap turgili iki saettin aştı.

“Ben seni bekleyeli iki saatten fazla oldu.”¹¹³

burundın

“önceden, eskiden”

Yer ve yön bildiren kelimelere eklenerek hareket ve işin yer ve yönünü bildirir.

Neri ketmes közimdin bala çağda.

“Uzağa gitmez gözümünden, bala çağımda”¹¹⁴

İçinden manası verir.

Poyiz ikinci tonildin ötti.

“Tren ikinci tünelden geçti.”

Üstünden, üzerinden manası verir.

Tamdin tarışa çüşkendenk.

“Damdan yonga düşmüş gibi”¹¹⁵

İkilemeler kurar.

Çıma hâli eki almış bir isim unsuru ile ondan sonra gelen bir isim unsurundan kurulur. Cümlede ve kelime grupları içinde isim sıfat ve zarf olarak kullanılır.

Oçuktin oçuk

“açıktan açık”

toladin tola

“dopdolu”

2.2.2.4.ÇIKMA HÂLİ EKİNİN DİĞER HÂL EKLERİNİN YERİNE KULLANILMASI

Çıkma Hâlinin Yalın Hâl Yerine Kullanılması

Kara çiper kuttin iştan-çapan keygen bir adem hoylimizğa kerip keldi.

“Siyah fitilli kadife pantolon, ceket giyen bir adam avlumuza girdi.”¹¹⁶

¹¹³ Sultan Mahmut KAŞGARLI: a.g.e., 204

¹¹⁴ Hülya Kasapoğlu ÇENGEL: : Abdurrahim Ötkürün Şiirleri 2, MEB,(İstanbul 2000), 546

¹¹⁵ Hülya Kasapoğlu ÇENGEL: a.g.e.,459

Çıkma Hâlinin İlgi Hâli Yerine Kullanılması

Künlerdiñ biride padişah bir kısım leşkerleri bilen şikargâ çıkmakçi boptu.

“Günlerin birinde padişah bir kısım askeri ile ava çıkmak niyetine girmiş.”¹¹⁷

Çıkma Hâlinin Yükleme Hâli Yerine Kullanılması

Ormanlıktan kesip kelmeyimiz mi?

“Ormanlığı kesip gelmez miyiz?”¹¹⁸

Çıkma Hâlinin Yönelme Hâli Yerine Kullanılması

Goya beşimdin bir kapak soğuk su kuyuvetkenden tenlirim cuğğıda kilip ketti.

“Güya başıma bir bakraç soğuk su dökülmüş gibi bedenim titredi.”¹¹⁹

Çıkma Hâlinin Bulunma Hâli Yerine Kullanılması

Biz şuniñğa ketiy işinşimiz lazim ki hekkaniyet zuravanlık üstidin çokum gelibe kazınıdu..

“Bizim şuna kati olarak inanmamız gerekir ki, hakkaniyet zorbalık üstünde kesin zafer kazanacaktır.”¹²⁰

Bu yandaki yarımın ölgüçi temazim ba.

“Yanımdaki yarıma ölünceye kadar arzun var.”¹²¹

Çıkma Hâlinin Vasıta Hâli Yerine Kullanılması

Somaldin pukuriğan kar.

“Fırtına ile kopmuş kar.”(YUTS s.326)

2.2.2.5.ÇIKMA HÂLİ EKİ YERİNE KULLANILAN DİĞER EKLER

Yükleme Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Şu koçini esip ketelmey.

“Şu sokaktan ayrılmayıp”(KEd,21,s.23)

Yönelme Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Sen yahşı okuğun ki seniñ okuşunğa hemme kişi kayıl bolsun.

“Sen iyi oku ki senin okuyuşundan herkes memnun olsun.”¹²²

¹¹⁶ Sultan Mahmut KAŞGARLI: a.g.e., 85

¹¹⁷ Sultan Mahmut KAŞGARLI: a.g.e., 218

¹¹⁸ Sultan Mahmut KAŞGARLI: a.g.e., 226

¹¹⁹ Sultan Mahmut KAŞGARLI: a.g.e., 239

¹²⁰ Sultan Mahmut KAŞGARLI: a.g.e., 233

¹²¹ Saadet ÇAĞATAY: “Uygur Dilinin Grameri”, Türk Lehçeleri ,115

¹²² Sultan Mahmut KAŞGARLI: a.g.e., 229

Bulunma Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Soğuk kelmeste işlarni tügiteyli.

“Soğuk gelmeden işleri bitirelim.”

2.3.KIPÇAK GRUBU LEHÇELERİ

2.3.1.KIRGIZ TÜRKÇESİNDE ÇIKMA HÂLİ EKİ (Çığış Cöndömösü)¹²³

2.3.1.1.EKİN FONETİK ÖZELLİKLERİ

Ayrılma hâlinin Kırgız Türkçesinde on altı varyantı bulunmaktadır. “+ dan, + den, + don, + dön, + tan, + ten, + ton, + tön, + nan, + nen, + non, + nön, + man, + men, + mon, + mön” biçimlerindedir.

Kazakçada olduğu gibi, Üçüncü kişi iyelik ekleriyle çıkma hâli eki arasında, kendisinden sonra gelen çıkma hâli ekinin ilk ünsüzünü kendisine benzeten zamir n’si düşer; ek “+ nan, + nen, + non, + nön” biçimleriyle görülür.

Ünsüzle biten kök veya gövdelere eklenen ekin ilk ünsüzü, ünsüz uyumu gereği tonlu veya tonsuz olarak değişirken; “n” yardımcı ünsüzünden sonra ilerleyici benzeşme ile “n” olur ve ikizleşen “n”lerden biri düşer.

Ünlü ile Biten Kelimelerden Sonra:

Ünlü ve tonlu ile biten isimlere “d” li şekilleriyle gelir. Ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra “+ dan, + den, + don, + dön” ekleriyle kullanılır.

Cerden “yerden”, közdön “gözden”

Ekin Ünsüz Uyumlarına Göre Durumu

Tonlu Ünsüz ile Biten Kelimelerden Sonra :

Tonlu ünsüz ile biten kelimelerden sonra : “+ dan, + den, + don, + dön” biçimlerinde gelir.

¹²³Emine Gürsoy NASKALİ: Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu, TDK, (Ankara 1997),30

Tonsuz Ünsüzle Biten Kelimelerden Sonra:

Tonsuz ünsüzle biten kelimelerden sonra: “+tan, +ten, +ton, +tön” biçimlerinde gelir. Ünsüz uyumu vardır.

Tonsuzla biten isimlerden sonra “t”li biçimleriyle gelir. Tonsuzlardan sonra “+ tan, + ten, + ton, + tön” ekleriyle yapılır.

kitepten “kitaptan”, turmuştan “hayattan”

Ekin Ünlü Uyumlarına Göre Durumu:

Çıkma hal eki ünlü uyumlarına uyar kelimeye “+den, +don, +dön, +tan, +ten, +ton, +tön” biçimleriyle gelir. Kalınlık incelik ve düzlük yuvarlaklık uyumlarına uyar.

2.3.1.2.EKİN KULLANIMI

İsimlerde Kullanımı

Teklik birinci ve ikinci şahıs iyelik eklerinden sonra “d” düşebilir:”atamdan veya ataman (babamdan)” Üçüncü şahıs iyelikten sonra ise ek “+ nan, + nen, + non, + nön” biçimlerinde gelir:

başınan “başından”, içinen “içinden”, üyünön “evinden”

Teklik birinci şahıs iyelik ekine “+ m + dan” biçimiyle gelebildiği gibi “+ man, + men, + mon, + mön” biçimiyle de gelebilmektedir. Bu ek “+ m + dan>+ m + nan>+ m + man>+ man” ses olaylarını izleyerek oluşmuştur. Teklik ikinci şahıs iyelik ekine hem “+ n + dan” hem de “+ nan” biçimiyle gelmektedir. Ek, “+ n + dan>+ n + nan>+ nan” ses hadiselerini takip ederek ortaya çıkmıştır.

Zamirlerde Kullanımı

Kişî zamirleri

Kişî zamirleri “menden, senden, sizden, andan, bizden, silerden, sizlerden, alardan” biçimlerinde kullanılır.

İşaret zamirleri

İşaret zamirleri “mından, uşundan, andan-tiginden, bulardan, uşulardan, alardan-tigilerden” biçimlerinde kullanılır.

Zarf-Fiillerde Kullanımı

Zarf-fiil ekleri olarak +bastan (+besten, +boston) kullanılmaktadır. Bu +bastan yapısı, olumsuz geniş zaman sıfat-fiil eklerinin üzerine + dan/+ den çıkma durumu eklerinin eklenmesiyle oluşmuş bir yapıdır “+bas + tan> bastan” (besten, boston), *Berbesten* “vermeden” *körböstön* “görmeden”

Cara tartılğan maldı öçügö cep algandan kiyin eköö böltürüktörü akırkı colu kirip ketken cerdi közdöy cönöp berişçü.

“Parçaladıkları hayvanları öçle yedikten sonra ikisi yavrularının son defa girdikleri yere giderlerdi.” (K,320)

Men bolso kiyindim da, eç söz aytpastan Gülzadınıkına cönödüm.

“Ben ise giyindim ve hiçbir şey söylemeden Gülzad’ın olduğu tarafa (yöneldim) gittim.”¹²⁴

Aitlik Ekiyle Kullanımı

Menikinen munuku cakşıbı ıya?

“Bununki benimkinden iyi mi?” (SK,458/429)¹²⁵

Mastar Ekiyle Kullanımı

Emi közgö çaldıksa karışkırlardı atıp saluudan başka ayla kalgan çok.

¹²⁴ Erdal ŞAHİN: a.g.e.

¹²⁵ Cesim ERCİK: Tölögön Kasımbekov’un Singan Kılıç Romanı Esasında Kırgız Türkçesinde İsim, (Dan: Çetin PEKACAR), Ankara: Gazi Üniversitesi, (Ankara 2005), Basılmamaış Yüksek Lisans tezi

“Artık görür görmez kurtları vurmaktan başka çare kalmamıştı.” (K,301)

Dagı ele oynop atasıñbi, ce sen çındap ele kıynalıp ölüüdön korku degendi bilbeysiñbi, tüşünbödüm.

“Hala oyun mu oynuyorsun, yoksa sen cidden azap çekip ölmekten korkmuyor musun, anlayamadım.” (K,168)

Edatlarla Kullanımı

“beri, soñ, narı, körö, kiyin, arı”

Uşundan soñ kazıy kısıka süro okup, Şeralige handık tacı kiygizdi.

“Ondan sonra” (SK-254/36)¹²⁶

Bul suroo köptön beri Süyümkanga belgilüü bolup kalgan.

“Bu soru uzun zamandan beri Süyümkan’a malum olmuştu.” (SK-360/27)¹²⁷

İsus dem alıp aldı da andan arı uladı.

“İsa biraz nefes aldı ve ardından ekledi.” (K,168)

Cara tartılğan maldı öçügö cep algandan kiyin eköö böltürüktörü...

“Parçaladıkları hayvanları öçle yedikten sonra ikisi yavrularını...” (K,320)¹²⁸

Andan körö sen bu keñeşti ugup al.

“Madem öyle, bu konuşmayı kafana iyice sok, iyice dinle.” (K,98)

¹²⁶ Cesim ERCİK: a.g.e., 36

¹²⁷ Cesim ERCİK: a.g.e., 27

¹²⁸ Cengiz AYTMATOV, Kıyammat (Roman)

Bazı edatlara bağlanarak fiilin yönünü belirtir.

Köptön beri tabım çok.

“Uzun zamandan beri bulamıyorum” (SK,353/27)¹²⁹

Kün kılıldap toodon narı eñkeyip, kök özöñgö cımıragan salkın keç kirip kelattı.

“ Güneş süzülerek dağdan geçip eğiliyor, mavi nehir yatağına gizlice serinlik gecikerek geliyordu.” (SK,191/15)¹³⁰

Yapım Eki Olarak Kullanımı

Üleştirme sayı sıfatları ve asıl sayı sıfatları, asıl sayı isimlerine çıkma hâli getirmek suretiyle yapılmaktadır.

Ulam ondon, beşten batır attan oop tüşüp kalıp cattı.

“Sürekli onar, beşer yiğit atlardan devrilip düşüyorlardı” (SK,554/9)¹³¹

Birinci unsura çıkma hâli eki getirilerek kesir sayı sıfatları yapılır.

Cüzdön biri cetip, miñden biri cetip mert kılıp, özü da mert bolup cattı.

“Yüz kişiden biri, bin kişiden biri yetişerek öldürürken, kendisi de ölüyordu.” (SK,609/25,26)¹³²

2.3.1.3.EKİN FONKSİYONLARI

İş, hareket ve nesnenin başlangıcını, çıkış noktasını bildirir.

Dombu ordunan tura kaldı.

“Dombu yerinden kalkıverdi” (SK,207/1)¹³³

¹²⁹ Cesim ERCİK: a.g.e., 27

¹³⁰ Cesim ERCİK: a.g.e., 15

¹³¹ Cesim ERCİK: a.g.e., 9

¹³² Cesim ERCİK: a.g.e., 26

¹³³ Cesim ERCİK: a.g.e., 1

Biribiz attan, biribiz taştan, biribiz okton uçup bir künü baarımız cazmışımızdı köröbüz.

“Birimiz attan düşer, birimiz taştan, birimiz oktan ölür, bir gün hepimiz kaderde yazılanı görürüz.” (SK,202/2)¹³⁴

Amir Temir körögöndün Miran-Şah degen bir ulunan Sultan Muhammed, andan Abusaid, andan Ömör-Şayh.

“Emir Temir’in, Miran Şah adlı oğlundan Sultan Muhammed, ondan Abusaid, onda Ömer şeyh.” (SK,214/21)¹³⁵

Şaybani-Handın tukumunan Buharanın ökümdarı Abdulmomun degen bu fargananı surap turgan özünün bir ata tüşkön tuuganı Özübek-Handı çaap, anın biyligin çok kılıp, Fargananı özünö karatıp, kayra Buharaya kaytıp baraktan coldo içaradan tımızın uyuşkan kutumdarının kolunana özü da ölüp tınat.

“Şaybani Han’ın neslinden Buhara hükümdarı Abdulmomun adlı bu adam, Fergana’yı yöneten aynı babadan olan kardeş Özübek hana saldırır, onu iktidarını ortadan kaldırarak, Fergana yönetim altına alır, Buharaya geri dönerken gizlice organize olan hainlerin elinden ölür.” (SK,217/8)¹³⁶

General Çemyayev dürbünü közünön aldı.

“General Çemyayev dürbünü gözlernden aldı “(SK,180/12)¹³⁷

Bir şeyin neden meydana geldiğini bildirir.

Baldın mumunan casalgan şam arañ bülbüldöp, ücürönün için koñursutup, carık kılıp turat.

“Bal mumundan yapılan mum loş ışık saçarak, odanın içini kötü kokuya boğarak aydınlatıyordu.” (SK,521/17)¹³⁸

İş ve hareketin sebebini bildirir.

Açkalıptan cöölüp catpasın?

“Açlıktan saçmalıyor olmasın.”¹³⁹

¹³⁴ Cesim ERCİK: a.g.e., 2

¹³⁵ Cesim ERCİK: a.g.e., 21

¹³⁶ Cesim ERCİK: a.g.e., 8

¹³⁷ Cesim ERCİK: a.g.e., 12

¹³⁸ Cesim ERCİK: a.g.e., 17

¹³⁹ Ceyhun Vedat UYGUR: : Kırgız-Kazak-Karakalpak Türkçelerinde İsim,(Dan:A. Bican Ercilasun),Basılmamış doktora tezi,(Ankara-1994),577

Karşılaştırma derecesi kurar.

Açılıp süylöşüp kalgandagı çabagandardın aytuusuna karaganda, kara kuuraydın cıtı mından küçtüürök, kılırak bolso kerek.

“Açılarak konuştuğu o kaçakçıların anlattıklarına göre, kenevir kokusu bundan daha güçlü ve daha keskinmiş.” (K,93)

Bütünü ifade eder.

Alardan soñ kalgan bekter tegine, amalına caraşa eki kanat bolup kırkar tartın orun alıştı.

“Onlardan sonra geride kalan beyler soyuna gücüne göre iki kol şeklinde bir sıra halinde oturdular” (SK,303/1)¹⁴⁰

Bütünün bir parçasını ifade eder.

Atasınan adildik ketet, balasınan namıs ketet, katını ayırñçı kelini uuru bolot.

“Babasından adalet gider, çocuğundan haysiyet gider, karısı evde oturmaz, gelini hırzı olur” (SK,194/28)¹⁴¹

Cümlede yer tamlayıcısı durumundadır.

Bir ubakta kanga coşulup, Sarıbay bürküttün kaldayıp catıp kalgan denesinin üstünön akırın öydö boldu.

“Bir ara kan revan içinde kalan Sarıbay, kartalın iri bedeni üstünden yavaşça yukarı kalktı.” (SK,327/35)¹⁴²

Cümlede zarf durumundadır.

Kay bir cerde kaçkındar birden çubap ötüügö macbur boluştu.

“Bir yerinde kaçanlar birden arka arkaya geçmeye mecbur kaldılar “(SK-508/21)¹⁴³

Artınan bücürüp erçigen nökörlördün közünö bektin başındagı ak carlığı gana anda-sanda kubañ etip turdu.

“Arkasından giden askerlerin gözlerine sadece beyin başındaki beyaz fermanı ara sıra sallanıyordu.” (SK,234/10)¹⁴⁴

¹⁴⁰ Cesim ERCİK: a.g.e., 1

¹⁴¹ Cesim ERCİK: a.g.e., 28

¹⁴² Cesim ERCİK: a.g.e., 35

¹⁴³ Cesim ERCİK: a.g.e., 21

¹⁴⁴ Cesim ERCİK: a.g.e., 10

Zaman bildiren kelimelere eklenerek zaman zarfları yapar.

Koroodo kayradan dürbölöñ tüşüp, itter ürüp baştaştı.

“Ağılın bahçesindeki köpekler de sonradan ürümeye başlamıştı.” (K,257)

Zaman gösteren adlarda oluş ve kılışın zamanını bildirir.

Erteñ ce bürsügündön oñ kanatı kelmekçi...

“Yarın ya da bir sonraki gün on kolu gelecekti”(SK,235/21)¹⁴⁵

Yer ve yön bildiren kelimelere eklenerek hareket ve işin yer ve yönünü bildirir.

Sarıbay te alıstan şıbırt ukkan kuş sıñarı başın kınırayıp, kulagın töşöp..

“Sarıbay uzaktan ses duyan avcı kuş gibi başını yana eğerek dikkatle dinleyerek.” (SK,361/40)¹⁴⁶

İkilemeler kurar.

Kündön küngö öcörlönö tırmışıp, cantalaşa iştep cürüp olturdu.

“Günden güne hırslanmıştı, olanca gücüyle çalışıp çabalıyordu.” (K,269)

Çürçüt carımpaşa kündön küngö etegibizden basıp, motnubuzga salıp algan sıyırtmagın küngö sıgıp tartıp kele catkan çakta özgöçö.

“Çürçüt vali günden güne daha da yaklaşırken, boynumuzda attığı kemendini gittikçe daralttığı dönemde hele”(SK,521/40)¹⁴⁷

2.3.1.4.ÇIKMA HÂLİ EKİNİN DİĞER HÂL EKLERİNİN YERİNE KULLANILMASI

Çıkma Hâlinin İlgi Hâli Yerine Kullanılması

Tuugandık kılsañız, bizden canıbizga bir ooz dubay salam ala ketiñiz.

“Kardeşlik yapacaksanız, bizden selam iletiniz ...”(SK,201/13)¹⁴⁸

Çıkma Hâlinin Yükleme Hâli Yerine Kullanılması

Beş attı bir cumadan kaltırbay taap cetkir maga.

“Beş atı bir haftayı geçirmeden bulup getir bana ...”(SK,387/46)¹⁴⁹

¹⁴⁵ Cesim ERCİK: a.g.e., 21

¹⁴⁶ Cesim ERCİK: a.g.e., 40

¹⁴⁷ Cesim ERCİK: a.g.e., 40

¹⁴⁸ Cesim ERCİK: a.g.e., 13

¹⁴⁹ Cesim ERCİK: a.g.e., 148

Çıkma Hâlinin Yönelme Hâli Yerine Kullanılması

Han atınan altın, kumüş teñge çıgarılıp, kazına cıyılıp, kazınanın esebinen asker kütülüp...

“Han adına altın, gümüş kçe basılarak, hazine doldurulup, hazinenin parasıyla asker yetiştirecek...” (SK,218/14)¹⁵⁰

Çıkma Hâlinin Bulunma Hâli Yerine Kullanılması

Nüzüp kiçinekeynen taz bolup ketip, töböcü cıltırıp çaçı çok bolup ayıktı.

“Nüzüp küçüklüğünde kel olup, daha sonra iyileşti.” (SK,238/39)¹⁵¹

Çıkma Hâlinin Vasıta Hâli Yerine Kullanılması

Kazınanın esebinen asker kütülüp, er kaday öküm han atınan ayılıp, biylik bir kolgo çoğultuldu.

“Hazinenin parasıyla asker yetiştirilerek...” (SK,218/15)¹⁵²

2.3.1.5.ÇIKMA HÂLİ EKİ YERİNE KULLANILAN DİĞER EKLER

Yönelme Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Kımızga kızıgan, abil biydin cumşak tiline erigen el duulday beriştı.

“Kımızdan hafif sarhoş olan Abil Bey’in tatlı sözlerine halk da onay verdi.” (SK,359/37)¹⁵³

Bulunma Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Eski Türkçe döneminde bulunma hâli ekinin, ayrılma hâli yerine kullanımı Kırgız Türkçesinde devam etmektedir.

Korgondo akırın koburaşkan ün uguldu da, canına mirşab erçitip, balahanaga Margalandın begi çıgıp keldi.

“Kaleden mırılıtlar halinde konuşmaların duyulmasıyla birlikte, Margalan Beyi yanına bir inzibat alarak oturma odasına geldi.” (SK,273/45)¹⁵⁴

¹⁵⁰ Cesim ERCİK: a.g.e., 14

¹⁵¹ Cesim ERCİK: a.g.e., 39

¹⁵² Cesim ERCİK: a.g.e., 15

¹⁵³ Cesim ERCİK: a.g.e., 37

¹⁵⁴ Cesim ERCİK: a.g.e., 45

2.3.2.KAZAK TÜRKÇESİNDE ÇIKMA HÂLİ EKİ (Şıgıs Septik)¹⁵⁵

2.3.2.1.EKİN FONETİK ÖZELLİKLERİ

ıma hâli eki Kazakçada “+ dan, + den, + tan, + ten, + nan, + nen” biçimlerinde kullanılmaktadır.

Teklik birinci ve ikinci teklik kişi iyelik eklerinden sonra “+ nan, + nen” biçimleri kullanılır.Birinci ve İkinci kişi iyelik eklerinden ve “n” yardımcı ünsüzünden sonra ilerleyici benzeşmeyle ikizleşen “n”den biri düşer.

“Üçüncü kişi iyelik ekleriyle çıkma hâli eki arasında, kendisinden sonra gelen çıkma hali ekinin ilk ünsüzünü kendisine benzeten zamir n’si düşer ve Üçüncü kişi iyelik ekinden sonra çıkma hâli eki “+ nan, + nen “ biçimlerinde görülür.”¹⁵⁶

“ıkma hâli ekinin “m, n, ñ” genizsi ünsüzlerinden herhangi biriyle biten bir sözcüğe ilâve edilmesi durumunda, çıkma hâli ekindeki diř ünsüzü d, genizsileşerek yerini n ünsüzüne terk eder. Dolayısıyla Kazak Türkçesindeki ıkma eki de bu ünsüzlerden sonra “+ nan, + nen” biçiminde kullanılır.”¹⁵⁷

“Kimnen (kimden), neden(neden), gaydan (nereden)” sorularını cevaplar.

Ünlü ile Biten Kelimelerden Sonra:

Ünlü ile biten kelimelerden sonra “+ dan, + den” biçiminde gelir.

¹⁵⁵ Emine Gürsoy NASKALİ: Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu, TDK, (Ankara 1997),30

¹⁵⁶ Erdal ŞAHİN: Tarihi ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Hâl Ekleri ve İşlevleri, Doktora Tezi, (İstanbul 2003), 264

¹⁵⁷ Kenan KOÇ: Kazak Türkçesi Grameri, Gazi Kitabevi,(Ankara 2004),205

Ekin Ünsüz Uyumları Karşısında Durumu

Tonlu Ünsüz ile Biten Kelimelerden Sonra:

Tonlu ünsüz ile biten kelimelerden sonra “+ dan, + den” biçiminde gelir.

Tonsuz Ünsüzle Biten Kelimelerden Sonra:

Tonsuz ünsüzle biten kelimelerden sonra “+ tan,+ ten” biçiminde gelir. Ünsüz uyumu vardır.

Ekin Ünlü Uyumlarına Göre Durumu :

Ek ünlü uyumlarına uyar, kelimelere “+ dan, + den, +t an, + ten “ biçimlerinde gelir. Kalınlık incelik ve düzlük yuvarlaklık uyumlarına uyar.

2.3.2.2.EKİN KULLANIMI

İsimlerde Kullanımı

Ünsüz ile biten isimlerden sonra ‘*Üyden Jaqsı:”evden daha iyi”;* “*küpten*” biçimlerinde gelir.

Birinci ve İkinci kişi iyelik eklerinden ve n yardımcı ünsüzünden sonra ilerleyici benzeşmeyle ikizleşen n’den biri düşer.

“Üçüncü kişi iyelik ekleriyle çıkma hâli eki arasında, kendisinden sonra gelen çıkma hali ekinin ilk ünsüzünü kendisine benzeten zamir n’si düşer ve Üçüncü kişi iyelik ekinden sonra Çıkma hâli eki “+ nan, + nen “ biçimlerinde görülür.”¹⁵⁸

Çokluk ekinden sonra kullanılır.

Ülkenderden *Ospan keldi.*

¹⁵⁸ Erdal ŞAHİN: a.g.e.,264

“Büyüklerden Osman geldi.”¹⁵⁹

Zamirlerde Kullanımı

Kişi Zamirleri

Kişi zamirlerinde çıkma hal eki “Menen, senen/sizden, onan (odan), bizden (bizderden), senderden (sizderden), olardan” biçimlerinde kullanılır.

Onan eri razı boladı.

“Ondan yine de razı olur.” (6/167)¹⁶⁰

İşaret Zamirleri

İşaret zamirlerinde çıkma hal eki “budan, osıdan, sodan, anadan, mınadan, bulardan, osılardan, solardan, analardan, mınalardan biçimlerinde kullanılır.”¹⁶¹

Munan keyin

“Bundan sonra.” (2/134)¹⁶²

Soru Zamirleri

Soru zamirlerinde “kimnen, neden, gaysısıdan, neşinşiden, qay jerden (qaydan) biçimlerinde kullanılır.

Dönüşlülük Zamirleri

Dönüşlülük zamirlerinde “ zimnen,  i nen,  zinen,  zimizden,  zi izden,  zderinen” biçimlerinde kullanılır.

“Barı, barlık, barça” zamirleri ile kullanılır: “Barinen, barlığınan, barşasınan”

Nanbatırdı  k şi  zderinen artık...

¹⁵⁹ Nurjan PUKAşEV: Çağdaş Kazak Türkçesinde Hal Eklerinin Kullanılış Biçimleri, (Dan: Kenan ACAR), Basılmamış yüksek lisans tezi, (Sakarya-2002), 49

¹⁶⁰ Gamze SAK: Kazak Halk Edebiyatı Ertegiler metni Esasında Kazakçada İsim, (Dan: Güzin TURAL), Basılmamış yüksek lisans tezi, (Ankara-2002), 91

¹⁶¹ Kenan KOÇ: a.g.e., 205

¹⁶² Gamze SAK: a.g.e., 103

“Nanbatır’ın gücü kendilerinden fazla...”(10/102)¹⁶³

Zarf-Fiillerde Kullanımı

Sıfat-fiillere eklenerek zarf-filler oluşturur.

Devlet ündemesten jügire bedri.

“Devlet ses çıkarmadan gitti.”(KETSKK,76/16)¹⁶⁴

Söyleskennen-ak abdirakman turalı suradı.

“Sohbet etmeye başlayınca hemen Abdurrahman hakkında soru sordu.”

Zarflarda Kullanımı

Zaman zarfı: “ejelden (eskiden, önceden)”

Yer-yön zarfı: *odan-budan:”oradan buradan”, äriden:”öteden, beriden”, keyinnen :”arkadan”*

Sebep zarfı: *amalsızdan:”çaresizlikten, kateden:”yanlıştan, Ğapıldıktan:”gaftetten, lajsızdan:”çaresizlikten”* (Kaz. TG,218)¹⁶⁵

Uruntın “gizlice”

Hâl zarfları hâl ekinin kalıplaşmasıyla oluşur: *Etpetinen:”ön tarafından”, özdiginen:”kendiliğinden”, tötesinen:”doğrudan”*

Bazı zarflar hâl ekiyle kurulur: “äwelden, äzelden, bayağıdan, burınnan, bastan vb.”

¹⁶³ Gamze SAK:a.g.e., 99

¹⁶⁴ Erdal ŞAHİN: Tarihi ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Hâl Ekleri ve İşlevleri, Doktora Tezi, (İstanbul 2003), 264

¹⁶⁵ Ceyhun Vedat UYGUR: Kırgız-Kazak-Karakalpak Türkçelerinde İsim,(Dan:A. Bican Ercilasun),Basılmamış doktora tezi,(Ankara-1994),741

Aitlik eki ile birlikte kullanılır.

Ne tüser qur külkiden cırtıñ cırtıñ.

“Ne çıkar yerli yersiz bol gülmenden.” (KEd,36,31)

Edatlarla kullanılır.

“Keyin, soñ, beri, ülken, basqa”

Sondıqtan semiz keydege saptap qoyğan jumır şar siyaqtı bolatın.

“Bu yüzden büyük şişman gövdeye saplanmış yuvarlak balon gibi idi.”

Senen basqa can coq pa?.

“Senden başka can yok mu?” (KEd,36,7)

Yapım Eki Olarak Kullanımı

Zarf yapar: *şalqasınan:”sırt üstü”, yetpetinen:”yüzü koyun”,
töteden:”kestirmeden”, şetinen:”tümü,hepsi”, bayağıdan:”eskiden,
amalsızdan:” çaresizlikten”*

Sonuç ifade eden edat: *sondıqtan:”bu yüzden”*¹⁶⁶

-dañ, -duñ: gürültü, kavga ses taklidi kelimeler yapar.

-dıñ-ñ-ñ: aniden çıkan dang sesidir. Sondaki ses sürenin uzunluğunu gösterir.

Qıltıñ: “Bir görünüp tekrar kaybolma.” Ses taklidinden yapılmış türemiş kelime.”

“Bu ekler çıkma manasından uzaklaşmış, adeta yapım eki olmuşlardır. Üleştirme sayı sıfatı yapar. ‘+dan, +den, +tan, +ten+, +nan, +nen’ “(Kaz. TG,101)

¹⁶⁶ Elmira KALİJANOVA: Kazakçada İsimler, “Yapı, Çekim, Anlam ve Fonksiyonları “,Yüksek lisans tezi, (İstanbul 2000), 68

uruntın:”gizlice”, çiraktın:”uzak, uzaktan”

2.3.2.3.EKİN FONKSİYONLARI

İş, hareket ve nesnenin başlangıcını, çıkış noktasını bildirir.

Ormannan bir şal otun alıp.

“Ormandan bir yaşlı adam döndü, odun alıp.”(KEd,27,10)

Bir şeyin neden meydana geldiğini bildirir.

Barkıttan istelgen

“Kadifeden yapılmış.” (Kaz T.G,61)¹⁶⁷

İş ve hareketin sebebini bildirir.

Sogıstan bu han kısıladı.

“Savaştan bu han zor durumda kalır.” (6/97)¹⁶⁸

Karşılaştırma derecesi kurar.

Üyden Jaqsı.

“Evden daha iyi”¹⁶⁹

Baldan tätti.

“Baldan tatlı”(Kaz.TG,61)

Bütünün bir parçasını ifade eder.

Halıktan bir adam.

“Halktan bir adam.” (2/202)¹⁷⁰

Cümlede yer tamlayıcısı durumundadır.

Altı kızdı kudıktan şıgaradı.

“Altı kızı kuyudan çıkarır.” (4/186)¹⁷¹

Cümlelerin nesnesi durumundadır.

Balasınan oynalayın.

“Çocuğunu seveyim.”¹⁷²

¹⁶⁷ Ceyhun Vedat UYGUR: a.g.e., 575

¹⁶⁸ Gamze SAK: a.g.e., 411

¹⁶⁹ Elmira KALİJANOVA: Kazakçada İsimler, “Yapı, Çekim, Anlam ve Fonksiyonları “,Yüksek lisans tezi, (İstanbul 2000), 68

¹⁷⁰ Gamze SAK: a.g.e., 45

¹⁷¹ Gamze SAK: a.g.e.,44

¹⁷² Nurjan PUKAŞEV: a.g.e.,52

Cümlede zarf durumundadır.

İnde küpten aňladım.

“Artık çoktan anladım.” (KEd,27,30)

-Zaman bildiren kelimelere eklenerek zaman zarfları yapar.

Bes jasınan qasına yerdı.

“Beş yaşından beri yanında.”¹⁷³

Yer ve yön bildiren kelimelere eklenerek hareket ve işin yer ve yönünü bildirir.

Enkey benze Sönen alıp kaytkan.

“Anacığım bizi Sön nehrinden almış.”(KEd,27,27)

İçinden manası verir.

Kar bazınnan çıkan mondıy nigmet.

“Mahzenden çıkan böyle nimet.”(KEd,27,s.29)

Üstünden, üzerinden manası verir.

Ağaştıñ basınan tüsip ölgen.

“Ağacın başından düşüp ölen.”(14/29)¹⁷⁴

İkilemeler kurar.

bostan-bosqa

“boşu boşuna”(OSMTYII)¹⁷⁵

2.3.2.4.ÇIKMA HÂLİ EKİNİN DİĞER HÂL EKLERİNİN YERİNE KULLANILMASI

Çıkma Hâlinin Yalın Hâl Yerine Kullanılması

Azdan soñ ornınan turdı.

“Biraz sonra yerinden kalktı.”¹⁷⁶

Çıkma Hâlinin İlgi Hâli Yerine Kullanılması

Kulannan attı kodıktı.

“Kulanın adı eşektir.”(Kaz. TG, 61)¹⁷⁷

¹⁷³ Elmira KALJANOVA: Kazakçada İsimler, “Yapı, Çekim, Anlam ve Fonksiyonları “,Yüksek lisans tezi, (İstanbul 2000), 68

¹⁷⁴ Gamze SAK:a.g.e., 45

¹⁷⁵ Elmira KALJANOVA: a.g.e., 58

¹⁷⁶ Elmira KALJANOVA: Kazakçada İsimler, “Yapı, Çekim, Anlam ve Fonksiyonları “,Yüksek lisans tezi, (İstanbul 2000)

Çıkma Hâlinin Yükleme Hâli Yerine Kullanılması

Basınnan siypadı.

“Başını okşadı.”¹⁷⁸

Çıkma Hâlinin Yönelme Hâli Yerine Kullanılması

Eki somnan aldı.

“İki altına aldı.”(Kaz. TG,61)¹⁷⁹

Çıkma Hâlinin Bulunma Hâli Yerine Kullanılması

Bazardan anı satıp alsa gerek.

“Pazarda onu satıp alsa gerek.”(Kazak Bilmecesi)¹⁸⁰

Çıkma Hâlinin Vasıta Hâli Yerine Kullanılması

Ağayınıñ özi körsin. Öz awzımen arılsın. Munısı makul.

“Akrabalarının kendileri görsünler. Kendi ağızlarıyla anlatsınlar.”¹⁸¹

2.3.2.5.ÇIKMA HÂLİ EKİ YERİNE KULLANILAN DİĞER EKLER

Bulunma Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Künderde bir kün

“Günlerden birgün.”(12/412)¹⁸²

Vasıta Hâlinin Çıkma Hâli Yerine Kullanılması

Awıldıñ šetimen jürdi.

“Köyün kenarından geçti.”¹⁸³

¹⁷⁷ Ceyhun Vedat UYGUR: a.g.e.,

¹⁷⁸ Elmira KALJANOVA: a.g.e.,30

¹⁷⁹ Ceyhun Vedat UYGUR: Kırgız-Kazak-Karakalpak Türkçelerinde İsim,(Dan:A. Bican Ercilasun),Basılmamış doktora tezi,(Ankara-1994)

¹⁸⁰ Ceyhun Vedat UYGUR: a.g.e.,575

¹⁸¹ Nurjan PUKAŞEV: a.g.e.,50

¹⁸² Gamze SAK:a.g.e., 41

¹⁸³ Nurjan PUKAŞEV: a.g.e.,56

2.3.3.TATAR TÜRKÇESİNDE ÇIKMA HÂLİ EKİ (Çığış Kileşe)¹⁸⁴

2.3.3.1.EKİN FONETİK ÖZELLİKLERİ

Ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra +dan, +dän; tonsuzlardan sonra “+ tan,+ tän” ekleriyle yapılır.

Baladan:”çocuktan, öydän:”evden”

Üçüncü şahıs iyelikten sonra araya n girer ve ek de “+nan, +nän” olur.

Yulinnan: “onun yolundan”, artınnan:”(onun ardından”, öyläriñnän :”evlerinden”

Teklik ikinci şahıs iyelik ekinden sonra da ek “+ nan, + nän”dir.

Äñiyiñnän:”annenden”¹⁸⁵

“m, n, ñ” ünsüzlerinden biriyle biten kök ve gövdelerden sonra “+ nan, + nän” biçimleriyle kullanılır.¹⁸⁶

Ünlü ile Biten Kelimelerden Sonra :

Ünlü ile biten kelimelerden sonra “+ dan, + dän” biçiminde gelir.

Ekin Üsüz Uyumları Karşısında Durumu

Tonlu Ünsüz ile Biten Kelimelerden Sonra :

Tonlu ünsüz ile biten kelimelerden sonra “+ dan, + dän” biçiminde gelir.

¹⁸⁴ Emine Gürsoy NASKALİ: Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu, TDK, (Ankara 1997),30

¹⁸⁵ Ahmet Bican ERCİLASUN:a.g.e.,1090

¹⁸⁶ F. S. SAFİULLİNE, M.Z.ZEKİYEV: Hezerge Tatar Edebi Tele, Megarif Yayınları, (Kazan1994), 217Erdal ŞAHİN: “Tatar Türkçesinin Kısa Dilbilgisi” Yurt Konulu Tatar Cırları , DK Yay. (Ankara 1999), 83

Tonsuz Ünsüzle Biten Kelimelerden Sonra:

Tonsuz ünsüz ile biten kelimelerden sonra “+tan, + tən”biçiminde gelir.Ünsüz uyumu vardır.

Teklik İkinci ve üçüncü şahıs iyelik eki almış kelimelerden sonra: “+ nan, + nən” biçimindedir.

Ekin Ünlü Uyumlarına Göre Durumu:

Çıkma hal eki “+ dan, + dən; + tan,+ tən” biçimlerinde olup kalınlık incelik ve düzlük yuvarlaklık uyumlarına uymaktadır.

2.3.3.2.EKİN KULLANIMI

İsimlerde Kullanımı

Tatar Türkçesinde çıkma hâli “m, n, ñ” seslerinden sonra gelirse “+ nan, + nen” biçimine dönüşür.

Ülümnen:”ölümden”

Zamirlerde Kullanımı

Zamirlerde *Şunnan:”şundan”* biçiminde kullanımı vardır.

Zarf-Fiillerde Kullanımı

Sıfat-fiillere eklenerek zarf-filler oluşturur.

Nilekten bolay bulup kitüven uylamastan, isep birmesten, tizrek kayta yagın karadı

“Niye böyle olduğunu düşünmeden hesap vermeden hemen tekrar yanına baktı.”¹⁸⁷

¹⁸⁷ Erdal ŞAHİN: Tarihi ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Hâl Ekleri ve İşlevleri, Doktora Tezi, (İstanbul 2003)

Edatlarla Kullanımı

“Birle, başka, tış;arı” edatlarıyla kullanımına rastlanmıştır.

Ul alarnıñ gadetten tış çiberlegene, şulkader par kilülerene...

“O onların alışılmışın dışında hamarat...”¹⁸⁸

Yapım Eki Olarak Kullanımı

Kesir sayı sıfatı yapar:

bişten öç:beşte üç ,ikeden ber: “ikide bir”

Zaman zarfı yapar:

Elekten:”çok önceden”, irten:”sabahleyin, tizden:”tezden”

Soru zarfı yapar:

*Kaydan:”nereden”*¹⁸⁹

2.3.3.3.EKİN FONKSİYONLARI

İş, hareket ve nesnenin başlangıcını, çıkış noktasını bildirir.

Elle kem aktan tiren ber yaradan.

“Birinin açtığı derin yaradan”(KEd,38,33)

Bir şeyin neden meydana geldiğini bildirir.

Azık-cimeñ temle bulır sineñ,ak mamıktan oya üfersien.

“Azık yemin lezzetli olur senin, ak pamuktan yuva kurarsın.” (YKTC,117/24-25)¹⁹⁰

Yegeť, arkannan nutka yasap.

“Yiğit kementten yular yapıp.”(KEd,33,35)

İş ve hareketin sebebini bildirir.

Şatlıktan sikirü

¹⁸⁸ Erdal ŞAHİN: Tarihi ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Hâl Ekleri ve İşlevleri, Doktora Tezi, (İstanbul 2003)

¹⁸⁹ Erdal ŞAHİN:a.g.e.,281

¹⁹⁰ Erdal ŞAHİN: “Tatar Türkçesinin Kısa Dilbilgisi” Yurt Konulu Tatar Cırları , TDK Yay. (Ankara 1999)

“Sevinçten zıplamak.”¹⁹¹

Karşılaştırma derecesi kurar.

Galidän yaş.

“Ali’den genç.”¹⁹²

Cümlede yer tamlayıcısı durumundadır.

Baskıçtan minü.

“Merdivenden inmek.”¹⁹³

Cümlede zarf durumundadır.

Bir atnadan ayakka bastı.

“Bir haftada ayaklandı.”¹⁹⁴

Zaman bildiren kelimelere eklenerek zaman zarfları yapar.

Cäydän daveam itü.

“yazdan devam etmek”¹⁹⁵

Yer ve yön bildiren kelimelere eklenerek hareket ve işin yer ve yönünü bildirir.

Çitten eytkenne köte ‘oss’ yaki ‘pil.

“Dışarıdan ‘kıs kıs’ veya ‘tut’ denmesini bekler.”(KEd,38,33)

İçinden manası verir.

Köçle etnen, könçe etnen avızinnan.

“Güçlü itin, kinci itin ağızından (ağızına)”(KEd, 38,33)

Yeget kapçıktan çıga da.

“Yiğit çuvaldan çıkar.”(KEd,33,38)

Üstünden, üzerinden manası verir.

baskıçtan minü

“merdivenden inmek”(415)¹⁹⁶

Ber tübeden diyuwter belen yegetnen kilep çıkanın küre.

“Bir tepeden devlerle yiğidin gelip çıktığını görür.” (KEd,38,37)

¹⁹¹ Fatma TÜRKİYILMAZ: *Kırım-Tatar-Başkurt Türkçelerinde İsim* (Dan:Leyla Karahan), Basılmamış doktora tezi,(Ankara-1999).,415

¹⁹² Fatma TÜRKİYILMAZ: a.g.e., 416

¹⁹³ Fatma TÜRKİYILMAZ: a.g.e., 415

¹⁹⁴ Fatma TÜRKİYILMAZ: a.g.e., 416

¹⁹⁵ Fatma TÜRKİYILMAZ: a.g.e., 416

¹⁹⁶ Fatma TÜRKİYILMAZ: a.g.e., 415

İkilemeler kurar.

Tağın bir-birigizdän alacağınız kalmadı mı?

“Artık birbirinizden alacağınız kalmadı mı?”¹⁹⁷

2.3.3.4.ÇIKMA HÂLİ EKİNİN DİĞER HÂL EKLERİNİN YERİNE KULLANILMASI

Çıkma Hâlinin Yönelme Hâli Yerine Kullanılması

Köçle etnen, könçe etnen avızınnan.

“Güçlü itin, kinci itin ağzına.”(KEd,38,33)

Çıkma Hâlinin Vasıta Hâli Yerine Kullanılması

Yeget, arkannan nutka yasap.

“Yiğit kementten (kement ile) yular yapıp.”(KEd,33,35)

Çıkma Hâlinin Eşitlik Hâli Yerine Kullanılması

Heyder hezret bayıqannan bayıdı, yort kiñeygennen kiñeyde, at-sıyr kübeygennen kübeyde.

“Heyder Hazret zenginlikleştikçe zenginleşti, ev genişledikçe genişledi, at-sıyr çoğaldıkça çoğaldı.” (164-20)¹⁹⁸

¹⁹⁷ Fatma TÜRKYILMAZ: a.g.e., 417

¹⁹⁸ Ayaz İSHAKİ: Zindan (roman), (Kazan 1991)

SONUÇ

Bu çalışma ile Tarihî ve Çağdaş Türk lehçelerinde çıkma hâlinin şekilleri, kullanımları, fonksiyonları; çıkma hâli ekinin diğer hâl ekleri ile birbirlerinin yerine kullanımları tespit edilmiş olup tüm bu dönemler arasındaki değişiklikler ve dönemler arası geçişler ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Dil bilgisi incelemesine geçilmeden önce tezimizin sınırlılıkları içinde ekler ve oluşumları; çekim ekleri, çıkma hâli eki ile ilgili mevcut bilgiler derlenmiş; bunun yanı sıra da çıkma hâli ekinin etimolojisi ile ilgili çalışmalara yer verilmiştir.

Çalışmada dil bilgisi kitaplarının, tezlerin ve dönemlere ait eserlerin taranmaları sonucu seçilen cümleler göz önünde bulundurularak sonuca varılmış bunun yanı sıra tablolar oluşturulmuştur.

Bir eke dayalı bu çalışma, dönemler arası farklılaşmaları ortaya koyması açısından önemli olup izlenen yöntem geliştirilerek bundan sonra yine tek ek üzerine yapılacak çalışmalara yardımcı olacaktır.

Tarihî ve Çağdaş Türk lehçelerinde çıkma hâlindeki kelime ve çıkma hâli ile oluşmuş kelime grupları cümle içinde çeşitli şekillerde; işlevlerde; anlamlarda yer almıştır.Tarihî ve Çağdaş lehçelerdeki benzer ve farklı kullanımların belirtildiği sonuçlar, yine ekin işlenişindeki aynı başlık sıralaması ile verilmiştir.

Ekin Şekilleri (bkz.Tablo 1)

Ekin “+ de, + da” biçimleri Köktürk Türkçesi, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi dönemine mahsustur. Daha sonraki dönemlerde bu şekil çıkma hâli eki değil bulunma hâli eki olarak karşımıza çıkar. Bu dönemlerde bulunma ve çıkma fonksiyonlarını karşılayan ek “+ de, + da”dır.

Çıkma hâli eki olarak karşımıza çıkan ikinci biçim “+ dın” olmakla birlikte ilk olarak Köktürk Türkçesinde görülmüştür. Bu kullanım Köktürk Türkçesinde kalıplaşmış birkaç zarfta karşımıza çıkmıştır. Uygur Türkçesinde çıkma hâli bulunma hâlinin de bazı anlamlarını üstlenerek “+ dın, + din, + tın, + tin” ekleriyle kullanılmaya devam edilmiştir. Karahanlı Türkçesinde de ek bu biçimiyle kullanılmıştır.

Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde “+ dın, + din, + tın, + tin” biçimlerinin kullanımına devam edilmekle birlikte ekin bu biçimleri Kıpçakçada seyrek kullanılmış, Kıpçakçada “+dan, +den, +tan, +ten” biçimleri sık kullanılan ek olmuştur. Harezmce ve Çağataycada ekin “+ dın, + din, + tın, + tin” biçiminde kullanımı devam etmiştir.

Batı Türkçesinde “+ dın” biçimi EOT’de karşımıza kalıplaşmış ek olarak çıkar. EOT’deki asıl çıkma hâli eki bu değildir. Osmanlıcada bu biçimin kullanımı seyrek.

Çağdaş Türk lehçelerinden Oğuz grubundan Türkiye Türkçesinde ekin “+dın, +tın, +din, +tin” biçimi kullanılmamaktadır. Azerbaycan Türkçesinde de Türkmen Türkçesinde de çıkma hâli eki olarak bu şekil kullanılmamaktadır. Türkmen Türkçesinde karşımıza çıkan “+ dın, + din, + tın, + tin” biçimi yapım eki olarak kullanılan ektir.

Tarihî lehçelerde çıkma hâli eki olarak karşımıza çıkan üçüncü biçim ise Türkiye Türkçesinde bu gün de kullandığımız “+ dan, + den” biçimidir. İlk olarak Uygur Türkçesinde “n” ağzı Mani metinlerinde (yazmalarda) görülmüştür. Daha sonra Kıpçak Türkçesinde kullanılmaya devam edilmiştir. Harezm Türkçesinde ve Çağatay Türkçesinde ekin bu biçimi seyrek kullanılmıştır. Çıkma hâli ekinin yönelme hâli eki ve bulunma hâli ekinin etkisiyle Kıpçak ve EOT ‘de geniş ünlülü olduğu da düşünülmektedir.

Ek asıl ek olarak Batı Türkçesinde EOT'de “+ dan, + den” olarak iki biçimde kullanılmış olup, Osmanlıcada kalıplaşmış “+ dın ,+ din” eki de bu eklerin yanı sıra kullanılmıştır.

Çağdaş Türk lehçelerinin Oğuz Grubu lehçelerinde “+ dan, + den” biçimleri esastır.

Karluk grubu lehçelerinden Yeni Uygur Türkçesinde bu biçim ağızlarda kullanılmış bunun dışında Özbekçede ekin bu biçiminin kullanımına rastlanmamakla birlikte “+ dän” kullanımı esastır..

Kıpçak grubu lehçelerinde ekin “+ den, + dan” kullanımlarının yanı sıra farklı kullanımları da söz konusudur.

Ekin en farklı biçimleri ses uyumlarının tam olması nedenine bağlı olarak Kırgızcada karşımıza çıkar. Yine Kıpçak grubu lehçelerinden Kazakça ve Tatarcada farklı biçimler kullanılır.

Azerice, Türkmence ve EOT'de “+ dan, + den” biçiminde olan ek Özbekçede yalnız “+ dän” biçimiyle karşımıza çıkar. Bu lehçelerde “+ ten” li biçimler yoktur.

Türkçe, Kazakça, Kırgızca, Tatarcada ünsüz uyumu gereği ünlüler ve tonlu ünsüzlerden sonra “+ dan, + den”; tonsuz ünsüzlerden sonra “+ tan, + ten” biçimlerinde kullanım söz konusudur.

Kırgızcada dudak uyumu gereği “+ dan, + den, + tan, + ten” yanında “+ don, + dön, + ton, + tön, + non, + nön” biçimleri de çıkma hâl eki olarak kullanılıp çok biçimlilik söz konusudur.

Ekin Uyumları (bkz.Tablo 2-3)

Tonlu Tonsuz Uyumu

Ünlü ile biten kelimelerden sonra Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren tonlu biçimler kullanılmıştır.

Oğuz grubu lehçelerinden Türkiye Türkçesi; Karluk grubu lehçelerinden ise Yeni Uygurcada ekin tonlu ve tonsuz şekillerinin kullanımı vardır. Diğer lehçelerde tonlu ünsüzlerden sonra tonlu biçimler kullanılmıştır.

Tonsuz uyumunun olmadığı dönemler Harezmi-Kıpçak Türkçesi dönemleridir. Az da olsa “+ an; + tın” kullanımı ile uyumlu örnekler de rastlanır.

Batı Türkçesinde Tonsuz uyumu yoktur. Oğuz grubunda Azerbaycan ve Türkmen lehçelerinde uyuma rastlanmazken Karluk grubu lehçelerinden Özbek Türkçesinde de uyum görülmemektedir. Diğer lehçelerde uyum vardır.

Kalınlık İncelik Uyumu (bkz.Tablo 3)

Kalınlık incelik uyumunun hemen hemen bütün dönemlerde olduğunu görürüz. Karluk grubu lehçelerinden Yeni Uygur ve Özbek lehçelerinde kalınlık incelik uyumu yoktur.

Düzlük Yuvarlaklık Uyumu

Uyumun olmadığı lehçeler tarihî lehçelerde Çağatayca; çağdaş lehçelerde Karluk grubunda Yeni Uygur Türkçesidir.

Uygurcada ve Batı Türkçesinde uyumun bozulduğu örnekler vardır.

Yapım Eki Olarak Kullanım (bkz.Tablo 4)

İsim çekim ekleri geçici ilişkiler kurmanın yanı sıra kalıplaşma yolu ile yapım eki gibi kullanılmış. Hâl eklerinden çıkma hâli eki de hâl kavramı dışına taşarak yapım eki gibi kullanılmıştır.

Hâl ekleri üst üste kullanılmazken çıkma hâli ekinin üst üste kullanımı söz konusudur. Eski Türkçede, genellikle yer adları yapan ve dudak uyumuna tâbi, aynı şekilde yazılan farklı iki “+ dın” bahis konusudur: “< oñtun + tinta (yerli yerinde)”, “aradın ajun (varlık arasında)”, “ikidin bas-(iki defa basmak)”¹

Köktürkçede *kanta* “kanlı” örneğinde “+ta” sıfat türetmiş; *kantın* “nereden” soru zarfı olarak karşımıza çıkmıştır.

Taşdın “dışarıdan, haricen” Eski Uygur Türkçesinde karşılaşılan bir örnektir.

Kıpçak Türkçesine ait Et-Tuhfetüz-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye'de yapım eki olarak Türkiye Türkçesinde de kullanılan bir örnek olan *Özden* kelimesi “hoş” anlamıyla karşımıza çıkmıştır.

Çağdaş lehçelerden Yeni Uygur Türkçesinde “+ tin” ve Özbekçede “+ tädän” ekleri üleştirme sayı sıfatı yapmaktadır.

Yine Çağdaş Türk lehçelerinde ek sıra sayı sıfatı yapma göreviyle de karşımıza çıkar.

¹ A. V. GABAİN: “Eski Türkçe”, Tarihi Türk Şiveleri, (Çev: M. AKALIN), TKAE, (Ankara 1998), 70

Fonksiyonlar (bkz.Tablo 5)

Tüm dönemlerde çıkma hâl ekinin kullanıldığı fonksiyonlar şunlardır: Karşılaştırma derecesi kurar, Cümlede yer tamlayıcısı durumundadır, Zaman bildiren kelimelere eklenerek zaman zarfları yapar.

Köktürk Türkçesi, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinin genelinde ise ortak kullanılan fonksiyonlar şunlardır: İş, hareket ve nesnenin başlangıcını, çıkış noktasını bildirir. Karşılaştırma derecesi kurar. Cümlede yer tamlayıcısı durumundadır.Zaman bildiren kelimelere eklenerek zaman zarfları yapar. Cümlede zarf durumundadır.Yer ve yön bildiren kelimelere eklenerek hareket ve işin yer ve yönünü bildirir. Üstünden, üzerinden manası verir.

Köktürkçeye mahsus olup diğer dönmlerde kullanılmayan bir fonksiyon söz konusu değildir. Bu dönemde kullanılmaya başlanmamış olan fonksiyonlar ise şunlardır: Bir şeyin neden meydana geldiğini bildirir. İş ve hareketin sebebini bildirir. Bütünü ifade eder. Bütünün bir parçasını ifade eder. Cümlelerin nesnesi durumundadır. İçinden manası verir. İkilemeler kurar.

Uygurcada fonksiyon olarak karşımıza çıkan Köktürkçede rastlamadığımız fonksiyonlar ise şunlardır: İş ve hareketin sebebini bildirir.Bütünü ifade eder. Cümlelerin nesnesi durumundadır. İçinden manası verir. İkilemeler kurar.

Karahanlı Türkçesine kadar rastlamadığımız ve bu dönemde ilk olarak örneğine rastladığımız fonksiyon şudur: Bütünün bir parçasını ifade eder.

Yine Karahanlı Türkçesinde örnek cümlelerine rastlamadığımız fonksiyon ise şudur: İçinden manası verir.

Batı Türkçesi ve Çağdaş lehçelerinin tümünde kullanılmış olan fonksiyonlar şunlardır: Bir şeyin neden meydana geldiğini bildirir. İkilemeler kurar. İş ve hareketin sebebini bildirir.

Kıpçak grubu lehçelerinden Tatarca ve Kazakçada örnek cümlesine rastlanmayan fonksiyon şudur: Bütünü ifade eder. Kıpçak grubu lehçelerinden yalnız Tatarcada görülmemiş olan fonksiyon ise şudur: Bütünün bir parçasını ifade eder.

Kırgız, Özbek, Tatar ve Osmanlı Türkçelerinde örnek cümlesine rastlanmamış olan fonksiyon ise şudur: Cümlelerin nesnesi durumundadır.

Yalnız Özbekçede kullanımına rastlanmayan fonksiyon şudur: Yer ve yön bildiren kelimelere eklenerek hareket ve işin yer ve yönünü bildirir..

Kırgız Türkçesinde rastlanmamış olan fonksiyon şudur: İçinden manası verir.

Azerice, Kırgızca ve Özbekçede kullanımına rastlanmayan fonksiyon ise şudur: Üstünden, üzerinden manası verir.

EKLERİN BİRBİRLERİNİN YERİNE KULLANIMI

Çıkma Hâli Ekinin Diğer Hâl Ekleri Yerine Kullanımı (bkz.Tablo 6)

Çıkma hâli eki en az eşitlik eki yerine kullanılmış, en çok bulunma hâli eki yerine kullanılmıştır. Sırasıyla en çok yerine kullanıldığı ekler bulunma hâli ekinden sonra ilgi, yükleme ve vasıta hâl ekleridir.

Çıkma hâli eki Köktürk Türkçesi, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde yalın, yükleme, vasıta hâl ekleri yerine kullanılmamıştır.

Yönelme, Bulunma, İlgi hâli yerine kullanımına ilk olarak Uygurcada rastlanır.

Eşitlik yerine kullanımı ise ilk olarak Karahanlı Türkçesi döneminde görülmüştür.

Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde yönelme hâli yerine kullanım yoktur; ilgi ve yükleme yerine kullanım vardır.

Yalın ve vasıta yerine ilk olarak kullanımı Kıpçak Türkçesi dönemine rastlar.

Doğu Türkçesinde yani Çağataycada çıkma eki yönelme hariç bütün eklerin yerine kullanılmıştır.

Bulunma yerine kullanımına Harezmi Türkçesinde rastlanmamıştır.

Eşitlik hâli kullanımına hem Harezmi Türkçesinde hem de Kıpçak Türkçesinde rastlanmamıştır.

Batı Türkçesinde EOT'de yalın hâl dışında tüm eklerin yerine kullanımı vardır.

Osmanlıcada yükleme hâli dışında bütün kullanımlara rastlanılır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Oğuz grubunda Türkmencede yalın hâl yerine kullanım vardır.

Türkiye Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinde yalın hâl yerine kullanım yoktur.

Karluk grubu lehçelerinde ekin yalın hâl yerine kullanımı mevcuttur.

Kıpçak grubu lehçelerinde Kırgızca ve Tatarcada yalın hâl yerine kullanımına rastlanmamış, Kazakçada rastlanmıştır.

İlgi, yönelme, bulunma, vasıta, eşitlik hâli yerine çıkma hâli eki Batı Türkçesinde (EOT ve Osmanlıca) kullanılmıştır. Osmanlıcada yalnız yükleme yerine kullanımı ile ilgili örneklerle rastlanmadı. EOT'de ise yalın hâl yerine kullanımı ile ilgili örnek cümleye rastlanmadı.

Çağdaş Türk lehçelerinde yükleme hâli ve bulunma hâli yerine kullanımına Oğuz grubu lehçelerinde rastlanır.

İlgi hâli yerine kullanımı Azerbaycan Türkçesi dışında diğer Oğuz grubu lehçelerinde görülür.

Oğuz grubu lehçelerinde yalnızca Azerbaycan Türkçesinde vasıta hâli yerine kullanımı ile ilgili örnek cümleye rastlanmadı.

Eşitlik hâli yerine kullanımı Oğuz grubu lehçelerinden yalnızca Türkmencede görülür.

Karluk grubu lehçelerinde yalın, ilgi, yükleme, yönelme, bulunma, vasıta yerine kullanımı vardır. Yalnız eşitlik yerine kullanımı yoktur.

Kıpçak Grubu lehçelerinde yönelme ve vasıta yerine kullanım vardır. Eşitlik yerine kullanım yalnız Tatarcada varken; yalın hâl yerine kullanım yalnız Kazakçada yer alır.

İlgi, yükleme, bulunma hâli yerine kullanım Tatarcada yoktur.

Diğer Hâl Eklerinin Çıkma Hâli Eki Yerine Kullanımı (bkz.Tablo 7)

Yön gösterme eki çıkma hâli eki yerine en az kullanılan ektir. Bulunma hâli eki ise çıkma hâl eki yerine en çok kullanılan ektir. Bulunma hâli ekinin yanı sıra en çok çıkma hâl eki yerine kullanılan diğer hâl ekleri; yönelme, vasıta, eşitlik, yükleme hâl ekleri sıralamasıyla karşımıza çıkar.

Karluk grubu lehçelerinde çıkma hâli eki yerine diğer hâl eklerinin kullanımına pek rastlanmaz.

Eski Türkçede yönelme, bulunma, vasıta çıkma hâli yerine kullanılmıştır.

İlgi eki ise Köktürk Türkçesi, Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi dönemlerinde çıkma hâli yerine kullanılmamıştır.

Yalın ve yükleme hallerinin çıkma hâli yerine kullanımına Karahanlı Türkçesinde rastlanmamıştır.

Eşitlik ekinin çıkma yerine kullanımı ilk olarak Karahanlı Türkçesinde görülürken, Yön göstermenin çıkma yerine kullanımına ilk olarak Uygurcada rastlanır.

Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçeleri döneminde yalın, bulunma, vasıta, eşitlik eklerinin çıkma hâli yerine kullanımı vardır.

Yön gösterme ekinin çıkma hâli yerine kullanımı yoktur. İlgi hali bu dönemde yalnız Kıpçak Türkçesinde çıkma hâli yerine kullanılmıştır.

Yükleme hâl eki Kuzey Türkçesi Kıpçak Türkçesinde ve Harezmi Türkçesinde çıkma hâli yerine kullanılırken Doğu Türkçesi Çağataycada kullanılmamıştır.

Yönelmenin çıkma hâli eki yerine kullanımına Harezmi Türkçesinde rastlanmazken Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde rastlanmıştır.

Batı Türkçesinde Eşitlik ve vasıta çıkma yerine kullanılmış; yön gösterme ve yükleme, çıkma hâli yerine kullanılmamıştır.

EOT'de ilgi hâli de çıkma hâli yerine kullanılmamıştır.

Osmanlıcada yalın, yönelme, bulunma hâllerinin çıkma hâli yerine kullanımı ile ilgili cümlelere rastlanmamıştır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Oğuz grubunda vasıta ve yön göstermenin çıkma hâli yerine kullanımına hiçbir lehçede rastlanmadı.

Yönelme ve yalın hâlin çıkma hâli yerine kullanımı, Türkmencede var. Diğerlerinde yok.

Eşitlik ve ilgi hâlinin çıkma hâli yerine kullanımı yalnız Türkiye Türkçesinde var.

Yükleme hâl ekinin kullanımı Türkiye Türkçesinde var.

Bulunma hâl ekinin çıkma yerine kullanımı tüm lehçelerde olup yalnız Azerbaycan Türkçesinde yok.

Karluk grubu lehçelerinde yalın, ilgi, vasıta, eşitlik, yön göstermenin çıkma hâli yerine kullanımı yok. Yüklem ve bulunma hâlinin kullanımı var.

Yönelme hâlinin çıkma hâli yerine kullanımı ise yeni Uygurcada görülürken Özbekçede görülmemiştir.

Kıpçak grubu lehçelerinde ise; yalın, ilgi, yükleme, eşitlik, yön gösterme hâllerinin çıkma hâli yerine kullanımı yok. Yönelme hâlinin kullanımı yalnız Kırgızcada var.

Bulunma hâli ekinin çıkma hâli eki yerine kullanımı ile ilgili örnek cümlelere çağdaş Türk lehçelerinden yalnız Tatarcada rastlanmadı.

Vasıta hâli ekinin çıkma hâli eki yerine kullanımına ise çağdaş lehçelerden yalnız Kazakçada rastlandı.

Tablo 1. Ekin Şekilleri

Dönemler	da	de	ta	te	dan	den	tan	ten	dın	din	tın	tin	don	dön	ton	tön	nan	nen	non	nön	dün	dene	lan	dän	man	men	mon	mön	tün	nän	zan	zän
Köktürkçe	+	+	+	+					.																							
Uygurca	+	+	+	+	.		.		+	+	+	+									X											
Karahanlıca	+	+			.				+	+	+	+									.											
Harezmce					.	.			+	+																						
Kıpçakça					+	+	+	+	.	.	.	.																				
Çağatayca					.	.			+	+	+	+																				
EOT					+	+				X																						
Osmanlıca					+	+	+	+	.	.																						
Türkiye T.					+	+	+	+																								
Azerbaycan T.					+	+																	+									
Türkmen T.					+	+			=	=	=	=																				
Özbek T.									o	o													+									
Yeni Uygur T.					o					+		+									o											
Kırgız T.					+	+	+	+					+	+	+	+	+	+	+	+					+	+	+	+	+	+	+	
Kazak T.					+	+	+	+									+	+														
Tatar T.					+	+											+						+					+	+	+	+	

+ Ekin bu şekli kullanılmaktadır.

x Ekin bu şekli kalıplaşma sonucu oluşmuştur.

= Bu şekil farklı fonksiyonda özellikle yapım eki olarak kullanılmaktadır.

° Ek bu şekli ile ağızlarda kullanılmaktadır.

Tablo 2. Ekin Fonetik Özellikleri

Dönemler	Ünlü İle Biten Kelimelerden sonra	Tonlu Ünsüz İle Biten Kelimelerden Sonra	Tonsuz Ünsüzlerden Sonra
Köktürkçe	+dA, +tA	+dA, +tA, +dUn	+dA, +tA
Uygurca	+tA, +dA+ +tIn, +dAn	+tA, +dA, tIn, dIn, dun	+dA, +tA, +dIn, +tIn
Karahanlıca	+dA, +dIn, +dun	+da, +ta, +tIn, +dIn, ++dAn, +dün	+tAn, +tIn
Harezmce	+dIn, +dan	+dIn, +dAn, +tIn	- ¹
Kıpçakça	+dAn, +dIn	+dAn, +tAn, +dIn	+dAn, +dIn ²
Çağatay	+dIn, +dAn	+dIn, +tIn	+dIn, +tIn
EOT	+dAn	+sAn, +dIn	+dAn ³
Osmanlıca	+dAn, +dIn	+dAn	+den ⁴
Türkiye T.	+dAn	+dAn, +tAn	+tAn
Azerbaycan T.	+dAn	+dAn	+dAn
Türkmen T.	+dAn	+dAn	+dAn
Özbek T.	+dän	+dän	+dän
Yeni Uygur T.	+din	+din, +tin	+tin
Kırgız T.	+dan, +den, +don, +dön	+dan, +den, +don, +dön	+tan, +ten, +ton, +tön
Kazak T.	+dAn	+dAn	+tAn
Tatar T.	+dan, +dän	+dan, +dän	+tan, +tän

¹ Bu dönemde tonsuz uyumu yoktur.

² Tonsuz uyumu yoktur. Az görülen +tAn ve +tIn şeklindeki tonsuz hallerde ise ünsüz uyumu bulunmaktadır.

³ Ünsüz uyumu yoktur.

⁴ Uyum yoktur.

Tablo 3. Ekin Ses Uyumları Karşısında Durumu

Dönemler	Kalınlık İncelik Uyumu	Düzlük Yuvarlaklık Uyumu
Köktürkçe	+	+ ¹
Uygurca	+	X ²
Karahanlıca	+	+
Harezmce	+	X
Kıpçakça	+	X ³
Çağatayca	+	-
EOT	+	X ⁴
Osmanlıca	+	X
Türkiye T.	+	+
Azerbaycan T.	+	+
Türkmen T.	+	+
Özbek T.	-	+
Yeni Uygur T.	-	-
Kırgız T.	+	+
Kazak T.	+	+
Tatar T.	+	+

¹ Köktürkçede Üçüncü teklik şahıs iyelik eki düz ünlülüdür. Kök ve tabanlara bağlı olarak uyuma girmez. +DİN çıkma hali ekinin de uyuma girip girmemesi kök vokaline bağlıdır.

² Uygurcada kalıplaşmış olarak +Dun şekli bulunup yuvarlak ünlülü kelimelere eklenmiş ve uyumu sağlamıştır.

³ Kıpçakçada birinci teklik ve çokluk şahıs iyelik eki kök vokaline uygun eklenmemiş ve uyum bozulmuştur.

⁴ EAT döneminde birinci, ikinci teklik ve çokluk şahıs iyelik eklerinde daima yuvarlak ünlülük söz konusudur. Kök ünlüsü düz olan örneklerde düzlük yuvarlaklık uyumu yoktur.

+ Uyum vardır.

- Uyum yoktur.

X Uyumun bozulduğu örnekler vardır.

Tablo 4. Ekin Yapım Eki Olarak Kullanımı		
Dönemler	VAR	YOK
Köktürkçe	+	
Uygurca	+	
Karahanlıca	+	
Harezmce	+	
Kıpçakça	+	
Çağatayca	+	
EOT	+	
Osmanlıca	x ¹	
Türkiye T.	+	
Azerbaycan T.	+	
Türkmen T.	+	
Özbek T.	+	
Yeni Uygur T.	+	
Kırgız T.	+	
Kazak T.	+	
Tatar T.	+	

¹ Bütün dönemlerde yapım eki gibi kullanılmış olan çıkma hal eki Osmanlıca döneminde Türkçe karşılığı “+lık,+lik” olan daha çok eşya ismi yapan Farsça ekle şekil olarak aynıdır. “Çaydan(çaylık)

Tablo 5. Ekin Fonksiyonları

1	İş, Hareketin ve Nesnenin Başlangıcını, çıkış Noktasını Bildirir.
2	Bir Şeyin Neden Meydana Geldiğini Bildirir.
3	İş veya Hareketin Sebebini Bildirir
4	Karşılaştırma Derecesi Kurar.
5	Bütünün bir Parçasını Belirtir.
6	Bütünü İfade Eder
7	Cümlede Yer Tamlayıcısı durumundadır.
8	Cümlenin Nesnesi Durumundadır.
9	Cümlede Zarf Durumundadır.
10	Yer ve Yön Bildiren Kelimelere eklenerek Hareket ve İşinYer ve Yönünü Belirtir.
11	İçinden Manası Verir.
12	Üstünden Üzerinden Manası Verir.
13	İkilemeler Kurar.

Dönemler	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Köktürkçe	+	-	-	+	-	-	+	-	+	+	-	+	-
Uygurca	+	-	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+
Karahanlıca	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Harezmce	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Kıpçakça	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Çağatayca	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
EOT	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Osmanlıca	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+
Türkiye T.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Anadolu Ağızları	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+
Azerbaycan T.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+
Türkmen T.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Özbek T.	+	+	+	+	+	+	+	-	+	-	+	-	+
Yeni Uygur T.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Kırgız T.	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	-	-	+
Kazak T.	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+
Tatar T	+	+	+	+	-	-	+	-	+	+	+	+	+

Tablo 6. Çıkma Hâli Ekinin Diğer Hâl Eklerinin Yerine Kullanımı							
Dönemler	Yalın Hali	İlgi Hali	Yükleme Hali	Yönelme Hali	Bulunma Hali	Vasıta Hali	Eşitlik Hali
Köktürkçe	-	-	-	-	-	-	-
Uygurca	-	+	-	+	+	-	-
Karahanlıca	-	+	-	+	+	-	+
Harezmce	-	+	+	-	-	-	-
Kıpçakça	+	+	+	-	+	+	-
Çağatayca	+	+	+	-	+	+	+
EOT	-	+	+	+	+	+	+
Osmanlıca	+	+	-	+	+	+	+
Türkiye T.	-	+	+	-	+	+	-
Azerbaycan T.	-	-	+	-	+	-	-
Türkmen T.	+	+	+	+	+	+	+
Özbek T.	+	+	+	+	+	+	-
Yeni Uygur T.	+	+	+	+	+	+	-
Kırgız T.	-	+	+	+	+	+	-
Kazak T.	+	+	+	+	+	+	-
Tatar T.	-	-	-	+	-	+	+

+ Kullanımı vardır.
- Kullanımı yoktur.

Tablo 7. Diğer Hal Eklerinin Çıkma Hâli Eki Yerine Kullanımı

Dönemler	Yalın Hali	İlgi Hali	Yükleme Hali	Yönelme Hali	Bulunma Hali	Vasıta Hali	Eşitlik Hali	Yön Gösterme Hali
Köktürkçe	+	-	+	+	+	+	-	-
Uygurca	+	-	+	+	+	+	-	+
Karahanlıca	-	-	-	+	+	+	+	+
Harezmce	+	-	+	-	+	+	+	-
Kıpçakça	+	+	+	+	+	+	+	-
Çağatayca	+	-	-	+	+	+	+	-
EOT	+	-	-	+	+	+	+	-
Osmanlıca	-	+	-	-	-	+	+	-
Türkiye T.	-	+	+	-	+	-	+	-
Azerbaycan T.	-	-	-	-	-	-	-	-
Türkmen T.	+	-	-	+	+	-	-	-
Özbek T.	-	-	+	-	+	-	-	-
Yeni Uygur T.	-	-	+	+	+	-	-	-
Kırgız T.	-	-	-	+	+	-	-	-
Kazak T.	-	-	-	-	+	+	-	-
Tatar T.	-	-	-	-	-	-	-	-

+ Kullanımı vardır.

- Kullanımı yoktur.

KAYNAKÇA

ABULLAYEV, E. Zakiroğlu

- 1996 Türk Dillerinin Tarihsel Gelişme Sorunları, Ankara: TDK Yayınları.

ACARLAR, Kevser

- 1971 “Çıkma Durumunda (den Hâlinde) Sözcüklerin Tümcede Türlü Kullanılışları” Türk Dili

ADALI, Oya

- 1979 Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler, Ankara: TDK Yayınları

ARAT, Reşit Rahmeti

- 1964 “Türkçede Cihet Mefhumu ve Bunun İle İlgili Tabirler”,
Türkiyat Mecmuası : XIV
- 1979 Kutadgu Bilig III-İndeks, (İndeksi neşre hazırlayanlar: Kemal ERASLAN, Osman F. SERTKAYA, Nuri YÜCE), Ankara :TKAE Yayınları
- 1987 “Türkçe Metinlerde e/i Meselesine Dâir”
Makaleler, (Yayına hazırlayan: O. F. Sertkaya), Ankara:TKAE Yayınları
- 1988 Kutadgu Bilig II-Çeviri, Ankara : TTK Yayınları
- 1991 Kutadgu Bilig I-Metin, Ankara: TDK Yayınları
- 1991 Eski Türk Şiiri, Ankara : TTK Yayınları
- 1992 “Türk Milletinin Dili”
Türk Dünyası El Kitabı, Ankara: II, 59, TKAE Yayınları
- 1992 Atebet’ül Hakâyık, Ankara: TDK Yayınları
- 1995 “Türkçede Kelime Eklerin Yapısı”, Türk Dili Dergisi, Nisan

AKSAN, Doğan

- 1998 Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, Ankara:TDK Yayınları

AMANJOLOV, Sersen

- 1994 Kazak Edebi Tili Sintaksiniñ Kısaşa Kursı, Almatı

ATA, Aysu

- 1997 Kısassü'l Enbiyâ, (Giriş-Metin-Tıpkıbasım), Ankara: TDK Yayınları
- 1997 Kısassü'l Enbiyâ, (Dizin), Ankara: TDK Yayınları
- 1998 Nehcü'l-Ferâdis III (Dizin-Sözlük), Ankara:TDK Yayınları,
- 2002 “Harezmi Altınordu Türkçesi, Harezmi Türkçesi “
Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 36, İstanbul

ATALAY, Besim

- 1986 Divanü Lügati't-Türk, Ankara: TDK Yayınları

AYDIN, Mehmet

- 1999 “da/de Edatı ile Yayınlanmış Bir Yazı Üzerine “
Türk Dili

ALTUNAY, Aysel

- Kitabu fi'n-Nuşşâb, Türkiyat Enstitüsü, Mezuniyet Tezi, T Nu:552

BABA, Okan

- 2000 “Nesne Tümlecini Gösterilmesi Üzerine Bir Deneme”,
Türk Dili, Kasım-Aralık
- 2002 “E’ Durum Eki Üzerine Bir Deneme”
Türk Dili Dergisi

BALAKEV, M-KORDABEV,T-ISKAKOV,A

- 1967 Kazak Tiliniñ Gramatıkası, Almatı

BANG, W.

- 1996 Köktürkçeden Osmanlıcaya, (çev: Tahsin ARTAÇ), TDK,
Ankara

BANGUOĞLU, Tahsin

- 1958 “Uygurlar ve Uygurca Üzerine” ,Kaşgariden Notlar I
TDAY Belleten, 88
- 1960 “Oğuz Lehçesi Üzerine” Kaşgari’den Notlar-III,
TDAY Belleten,
- 1990 Türkçenin Grameri, Ankara: TDK Yayınları

BATTAL, Aptullah

- 1997 İbn-i Mühenna Lügati, Ankara:TDK Yayınları

BAYSAL, Semra

- 2001 Sinan Paşa'nın "Maarifname" Adlı Eseri Üzerine Gramer Çalışması, (Dan: Muzaffer AKKUŞ), Niğde :Niğde Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi

BİRAY, Himmet

- 1999 Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim, Ankara:TDK Yayınları

BOLULU, Osman

- 1991 "Türkçede Eklerin Önemi ve -den Eki", Türk Dili Dergisi

BURAN Ahmet

- 1996 Anadolu Ağızlarında İsim Çekim Ekleri, Ankara :TDK Yayınları
1999 "Türkçede İsim Çekim Ekleri", Z. KORMAZ:;Türk Gramerinin Sorunları 2, Ankara

BURAN Ahmet ve E. Akkaya

- 1998 "Azerbaycan Türkçesi", Çağdaş Türk Lehçeleri, Elazığ: TİSAV Yayınları

CAFEROĞLU, Ahmet

- 1940 Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme-1, İstanbul
1951 Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler, İstanbul
1993 Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul: Enderun Kitabevi

CANPOLAT, Mustafa

- 1982 Mecmûatü'n-Nezâi'r, Ankara: TDK Yayınları
1995 Ali Şîr Nevâyî, Lisanü't Tayr, Ankara: TDK Yayınları

CLAUSON, Sır Gerard

- 1971 Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford University Pres, London

COŞKUN, Volkan

- 2000 Özbek Türkçesi Grameri , Ankara : TDK Yayınları

ÇAĞATAY, Saadet

- 1945 Altun Yaruktan İki Parça, Ankara Üniversitesi, DTCF Yayınları
1977 Türk Lehçeleri Örnekleri, Ankara: Atatürk Üniversitesi, DTCF Yayınları

ÇAĞIRAN, Önder

1999 “Tıbb-ı Nebevi’de İsim Çekim Ekleri”, TDAY Belleten, Ankara

CANPOLAT, Aysu Şimşek

2004 Özbek Masalları İle İlgili Olarak Metin, Aktarma ve İnceleme
Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara

ÇELİK, Ülkü

1996 Ali Şîr Nevâyî, Leylî vü Mecnun, Ankara: TDK Yayınları

ÇENELİ, İlhan

1986 Türkmen Türkçesi Sözlüğü, Ankara: TDK Yayınları

ÇENGEL, Hülya Kasapoğlu

1999 Abdurrahim Ötkürün Şiirleri 1-2, İstanbul: MEB

ÇETİN, Engin

2005 Eski Türkçede İnsan Yapımı Nesne Adlarında Ödünçleme
Üzerine, Çukurova Üniversitesi, Adana

DİLÇİN, Dehri

1946 Şeyyad Hamza-Yusuf vü Zeliha, İstanbul

DİLÇİN, Cem

1991 Mes’ud b. Ahmed-Süheyl ü Nevbahar, (İnceleme-Metin-
Sözlük), Ankara

DENY, Jean

1941 Türk Dili Grameri, (Çev: A. U. ELÖVE), İstanbul: Maarif
Matbaası,

1995 Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları, (Çev: Oytun Şahin),
Ankara : TDK Yayınları

DİLAÇAR, Agop

1971 “Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yönetimi, Eğitimdeki
Yeri ve Tarihçesi” TDAY Belleten

1988 Kutadgu Bilig İncelemesi, Ankara: TDK Yayınları

DOĞAN, İsmail

1990 Yabancı Ülkelerde Yayınlanmış Türkolojiyle İlgili Makaleler
Bibliografyası, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları

DURGUT, Hüseyin

- 1999 Karahanlı ve Harezmi Türkçesi Eserlerinde İsmi Hâlleri, (Dan: Vahit TÜRK), Çanakkale: Basılmamış Doktora Tezi

DURAK, Mustafa

- 2001 "Türkçede Çekim Eki Yoktur, İşletim Ekleri Vardır"
Çağdaş Türk Dili

DURAN, Suzan

- 1958 "Cihet ve Mekan Bildiren Ek ve Sözler", TDAY Belleten1956 ,
Ankara

ECKMANN, Janos

- 1988 "Türkçede D, T ve N Seslerinin Türemesi", TDAY Belleten,
Ankara: TDK Yayınları
- 1988 Çağatayca El Kitabı (Çev. Günay KARAAĞAÇ) İstanbul: TKAE
Yayınları
- 1991 "Kıpçak Edebiyatı" (Neşre Hazırlayan: Halil AÇIKGÖZ),
Türk Dünyası Edebiyatı I, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
- 1995 Nehcü'l-Ferâdîs, (Haz.: S. Tezcan, H. Zülfikâr), Ankara: I-II, TDK
Yayınları

EDİSKUN, Haydar

- 1992 Yeni Türk Dilbilgisi, İstanbul: Remzi Kitabevi

ERASLAN, Kemal

- 1996 "Çıkma Hâli (Ablativ) Ekinin Oluşumu" 3. Uluslar Arası Türk Dil
Kurultayı, TDK Yayınları
- 1998 Mevlânâ Sekkâkî Divânı, Ankara: TDK Yayınları

ERCİK, Cesim

- 2005 Tölgön Kasimbekov'un Singan Kılıç Romanı Esasında Kırgız
Türkçesinde İsim, (Dan: Çetin Pekacar), Ankara: Gazi
Üniversitesi (Basılmamış tez)

ERCİLASUN, Ahmet Bican

- 1984 Kutadgu Bilig Grameri, Ankara: Gazi Üniversitesi
- 1990 "Türk Dillerinin Bugünkü Durumu ve Yayılma Alanları"
Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri, Ankara

- 1992 Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınları
- 1997 “Türk Dilinde Ek-Ses İlişkisi”, TDAY Belleten
- 1988 “Batı Türkçesinin Doğuşu”, Uluslararası Türk Dili Kongresi
- 2000 “L, N, R’den Sonra Niçin T?”, TDAY Belleten
- 2004 Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Ankara: Akçağ Yayınları

ERDEN, Aysu

- 1988 “Cümlede Yükleme Tamamlayan Öğeler Üzerine”, Türk Dili

ERGİN, Muharrem

- 1981 Azeri Türkçesi, İstanbul: VII
- 1989 Türk Dil Bilgisi, İstanbul: Bayrak Basım
- 1989 Orhun Abideleri, İstanbul: Boğaziçi Yayınları
- 1995 Osmanlıca Dersleri, İstanbul :Boğaziçi Yayınları
- 1997 Dede Korkut Kitabı, Ankara: TDK Yayınları

GABAİN, A. Von

- 1988 Tarihi Türk Şiveleri , (Çev: Mehmet AKALIN), Ankara: TKAE Yayınları
- 1988 Eski Türkçenin Grameri, (Çev: Mehmet AKALIN), Ankara :TDK Yayınları

GACİYEVA, N. Z.

- 1973 Osnovniye Puti Razvitiya Sintaksičeskov Strukturi Tyurskih Yazıkov, Moskova

GEDİKLİ, G. Fatma

- 1997 Türkmen Türkçesi (Dil İncelemesi), (Dan: Gürer Gülsevin), Uşak: (Basılmamış yüksek lisans tezi)

GÖKŞEN, Enver Naci

- 1974 “Çıkma Durumu –den ve Kapsamı”, Türk Dili

GRÖNBECH, K.

- 1992 Kuman Lehçesi Sözlüğü Codex Comanicus’un Türkçe Sözlük Dizini, (Çev: Kemal Aytaç), Ankara: Kültür Bakanlığı
- 1995 Türkçenin Yapısı, (Çev.: Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yayınları

GÜLENSOY, Tuncer

1988 Kütahya ve Yöresi Ağızları, Ankara: TDK Yayınları

GÜLSEVİN, Gürer

1997 Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, Ankara: TDK Yayınları

GÜLSEVİN, Gürer ve S. Gülsevin

1993 Kamus-ı Türki'ye Göre Türkçede Yapım Ekleri ve Kullanılışları I. Fiilden İsim yapan Ekler, Malatya :Özmert Matbaacılık

GÜZELŞEN, Sema Rifat

1979 "İşlevsel Dilbilimde Sözdizim Sorunları", Dilbilim Dergisi

HACIEMİNOĞLU, Necmettin

1984 Türk Dilinde Edatlar, İstanbul : Milli Eğitim Basımevi

1996 Karahanlı Türkçesi Grameri, Ankara: TDK Yayınları

HAMILTON, James

1997 İyi Kötü Prens Öyküsü, (çev: Vedat KÖKEN), Ankara: TDK Yayınları

HATİPOĞLU, Vecihe

1974 Türkçenin Ekleri, Ankara

1974 "Türkçede Eklerin Kökeni", Türk Dili, C.XXIX

1982 Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, Ankara: Ankara Üniversitesi, DTCF

HİMRAN, S.

1946 Uygurca Üç Hikaye, İstanbul

İBRAGİMOVA, G.

1993 Tataskaya Grammatika (Morfologiya),Kazan

KAHRAMAN, Tahir

1996 Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları, Ankara: TDK Yayınları

KALJANOVA, Elmira

2000 Kazakçada İsimler, (Danışman: Nuri YÜCE), İstanbul: İstanbul Üniversitesi (Basılmamış yüksek lisans tezi)

KARA, Mehmet

1998 Türkmen Türkçesi ve Türkmen Edebiyatı Üzerine Araştırmalar, Ankara: Akçağ Yayınları

- 2005 Türkmen Türkçesi Grameri, Ankara : Gazi Kitabevi
 2006 “Bir Eskimo Dilinde Türkçenin İzleri I” ,Türemiş Kelimeler
V. Ulular arası Türk Dil Kongresi,2004

KARAKAŞ, Şuayip

- 2002 Mirkerim Asım, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye, Manas Üniversitesi
 Yayınları

KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi

- 1968 “Nehcü’l-Ferâdîs’in Dil HususiyetleriI”, TDED, İstanbul: XVI
 1969 “Nehcü’l-Ferâdîs’in Dil HususiyetleriII”, TDED, İstanbul:XVII
 1970 “Nehcü’l-Ferâdîs’in Dil HususiyetleriIII”, TDED, İstanbul: XVIII
 1989 Gülistan Tercümesi, Ankara: TDK Yayınları
 1971 “Nehcü’l-Ferâdîs’in Dil HususiyetleriIV”, TDED, İstanbul: XIX
 1994 Kıpçak Türkçesinin Grameri, Ankara : TDK, XVII -XVIII

KARASOY, Yakup

- 2001 Türkçede Kök Morfemlerin Araştırılmalarında –Ga Yapım Ekinin
 Yeri, Bişkek : Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi

(KAUP),W. Bang

- 1996 Köktürkçeden Osmanlıcaya, (Çev.: Tahsin Aktaş), Ankara: TDK
 Yayınları

KARDAŞ EDEBİYATLAR

- 1992 Kardaş Edebiyatlar -94-95-96-97/ S: 21-23-24-27-33-36-37-38-
 39-41-42, Erzurum:Çağlayan Matbaası

KARŞILAŞTIRMALI TÜRK LEHÇELERİ SÖZLÜĞÜ I-II

- 1991 Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (Haz: A.B. ERCİLASUN
 Başkanlığında Heyet),Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları

KAŞGARLI, Sultan Mahmut

- 1991 Modern Uygur Türkçesi Grameri, İstanbul : Orkun Yayınevi

KAYA, Ceval

- 1994 Uygurca Altun Yaruk, (Giriş-Metin-Dizin),Ankara: TDK Yayınları

KAYDAROV A.T., M. ORAZOV

- 1998 Türklük Bilgisine Giriş,. İstanbul: Birleşik Yayıncılık

KILIÇ, Mehmet

1996 Türkmen Folklorı, Bursa

KOÇ, Kenan ve O. DOĞAN

2004 Kazak Türkçesi Grameri, Ankara: Gazi Kitabevi

KORAŞ, Hikmet

1996 Özbek ve Uygur Türkçelerinde İsim, Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Doktora Tezi

KORKMAZ, Zeynep

1969 Türkiye Türkçesindeki –madan/-meden<madın<-medin Zarf-fiil (Gerindium) Ekinin Yapısı Üzerine, Türkoloji Dergisi II, Ankara

1971 Anadolu Ağızlarının Etnik Yapıyla İlişkisi Sorunu, TDAY

1973 Sadru'ddîn Şeyhoğlu-Marzubannâme, Ankara Üniversitesi, DTCF Yayınları

1975 "Eski Türkçede Oğuzca Belirtiler", Bilimsel Bildiriler 1975, Ankara: I. Türk Dili Bilimsel Kurultayı, 1972, TDK Yayınları:

1980 "Batı Anadolu Dillerinde Yazı Dilinden Ayrılan İsim Çekim Ekleri ve Fonolojgie-Morphologie Bağlantısı", 1. Milli Türkoloji Kongresi, 6-9 Şubat 1978, İstanbul

1981 "Türkçede Eklerin Kökeni" Türk Dili, XXIX, 268, Ocak 1974

1992 Gramer Terimleri Sözlüğü, Ankara : TDK Yayınları

1994 Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, Ankara

1995 "Türkiye Türkçesi", Türk Dili Üzerine Araştırmalar I-II, Ankara: TDK Yayınları

1999 Türk Gramerinin Sorunları II, Ankara: TDK Yayınları

2003 Türkiye Türkçesi Grameri, Ankara :TDK Yayınları

KÖKTEKİN, KAZIM

2001 "-makta, -mada Şimdiki Zaman Ekleri Üzerine", Türk Dili Dergisi

KÖPRÜLÜ, Fuat

1933 "Anadolu'da Türk Dili ve Edebiyatının Tekâmülüne Umumi Bir Bakış", Yeni Türk Mecmuası

KUDRET, Cevdet

- 1995 “Çağatay Lehçesi Edebiyatı”, Örnekli Türk Edebiyatı Tarihi,
Kültür Bakanlığı Yayınları

KURBAN, İklil

- 1986 “Çağdaş Uygur Türkçesi” ,Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul
1989 “Yeni Uygur Türkçesi Grameri”, Türk Kültürü Araştırma Dergisi,
Ankara

LÜBİMOV, Konstantin

- 1959 “Türkçede Kaç İsim Hali Var?” Türk Dili, VIII, 96: 88-690
1960 “Çekim Teriminin Anlamı Nedir?”Türk Dili

İBRAGİMOVA, G.

- 1992 Tatarskaya Grammatika (Morfologiya), Kazan

MANSUROĞLU, Mecdut

- 1951 “Anadoluda Türk Yazı Dilinin Başlaması ve Gelişmesi”,
TDED,IV
1988 “Karahanlıca”, Tarihi Türk Şiveleri, Ankara:TKAE. Yayınları

MUHAKEMET’ÜL LUGATEYN

- 1995 Muhakemet’ül Lügateyn, Ali Şir Nevai (Haz: F. Sema Barutçu
ÖZÖNDÖR), Ankara

NASKALİ, Emine Gürsoy

- 1996 Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu, Ankara: TDK Yayınları

NASKALİ, Emine Gürsoy ve G. SAĞOL

- 1995 18. 19. Yüzyıl Türkmen Şiiri Antolojisi, İstanbul:Yesevi Yayınları

NECİP, Emir Necipoviç

- 1995 Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü, (Çev: İklil KURBAN), Ankara:
TDK Yayınları

NERGİZ, Serkan

- 2000 Tulum Hoca Metni Esasında Türkmen Türkçesinde İsimler
Üzerine Gramer Çalışması, (Danışman: Mehmet Fatih
KİRİŞÇİOĞLU), Ankara : Gazi Üniversitesi (Basılmamış
yüksek lisans tezi)

ORKUN, Hüseyin Namık

1994 Eski Türk Yazıtları, Ankara: TDK Yayınları

ÖLMEZ, Zuhâl Kargı

1996 “Kırgızlar ve Kırgızca”, Çağdaş Türk Dili 9, Temmuz

ÖNER, Mustafa

1995 Bugünkü Kıpçak Türkçesi Tatar Kazak ve Kırgız Şivelerinin Karşılaştırmalı Grameri, (Dan: Günay Karaağaç) İzmir :Ege Üniversitesi, Doktora Tezi

1995 “-matı, -meti Gerindiyumu Hakkında”, 3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı , (Ankara 1999)

ÖZKAN, Mustafa

1995 Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi, İstanbul

ÖZÖNDER-BARUTÇU, Sema

1996 Muhakemet!ül-Lügateyn, Ankara

1999 Üç İtigsizler, Ankara: TDK Yayınları

ÖZTÜRK, Rıdvan

1994 Yeni Uygur Türkçesi Grameri , TDK

1999 “Yapım eklerinin Nitelikleri, Sınırları, İşlevleri ve Sorunları”, Türk Gramerinin Sorunları II, Ankara: TDK Yayınları

ÖZTUPÇU, Kurtuluş

1989 Münyetü'l Guzât, Harvard Üniversitesi Basımevi

PUKAŞEV, Nurjan

2002 Çağdaş Kazak Türkçesinde Hal Eklerinin Kullanılış Biçimleri, (Dan: Kenan Acar) Sakarya :Sakarya Üniversitesi (Basılmamış yüksek lisans tezi)

SAK, Gamze

2002 Kazak Halık Edebiyeti Ertegiler Metni Esasında Kazakçada İsim, (Danışman: Güzin TURAL), Ankara: Gazi Üniversitesi (Basılmamış yüksek lisans tezi)

SEV, Gülsel

2001 Tarihi Türk Lehçelerinde Hal Ekleri, (Dan: Mustafa

Canpolat),Ankara : Ankara Üniversitesi (Basılmamış doktora tezi)

- 2004 “Çıkma Durumunun Nesne Görevinde Kullanımı”
V. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı

SHADKAM, Zobaideh

- 1996 Kazakça ile Türkçedeki Çekim Eklerinin Karşılaştırılması,
(Dan: İclal ERGENÇ), Ankara: Ankara Üniversitesi (Basılmamış yüksek lisans tezi)

ŞAHİN, Erdal

- 1999 “Tatar Türkçesinin Kısa Dilbilgisi” Yurt Konulu Tatar Cırları,
Ankara: TDK Yayınları
- 2002 Tarihi ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Hâl Ekleri ve İşlevleri,
İstanbul (Basılmamış doktora tezi)

ŞAMSİEV, P.

- 1956 Sab’a-i Sayyâre, Taşkent

ŞÇERBAK, A.M.

- 1977 Oçerki Po Sravnitelyov Morfologii Tyurkskih Yazıkov, Leningrad

TABAKLAR, Özcan

- 1994 Türkmen Halk Ertekeleri “Türkmencenin Morfolojisi”,
(Danışman :Nuri YÜCE), İstanbul : İstanbul Üniversitesi
(Basılmamış doktora tezi)

TAŞCI, Yasemin

- 2001 Anadolu Ağızlarında Zarf-Fiil Ekleri , Ankara : Gazi Üniversitesi
(Basılmamış yüksek lisans tezi)

TAŞKIRAN, Celal

- 2002 “Türkçenin Ekleri”, Çağdaş Türk Dili

TEKİN, Şinasi

- 1992 “Eski Türkçe”, Türk Dünyası El Kitabı II, TKA E Yayınları 69
- 2001 “Türkçedeki Bazı Çekim Eklerinin Tarihi Üzerine Düşünceler ve
+Leyin Eki Hakkında”, İstikakçinin Köşesi ,İstanbul: Simurg
Yayınları

TEKİN, Talat

- 1988 XI.Yüzyıl Türk Şiiri Divanu Lügati't Türk'teki Manzum Parçalar,
Ankara: TDK Yayınları
- 1989 "Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi", Erdem Dergisi
- 1998 Orhon Yazıtları, Kültigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, İstanbul:
Simurg Yayınları

TEKİN ,Talat ve Mehmet ÖLMEZ

- 2001 Türk Dilleri , İstanbul: Simurg Yayınları

TEKİN-ALPAY, Gönül

- 1994 Ali Şir Nevai- Ferhâd ü Şirin, Ankara: TDK Yayınları

TEKTİĞÜL, Jonna Orınbasarkızı

- 2002 "Türk Eklerinin Etimolojisi Hakkında", Türk Dili Dergisi

TEMİR, Ahmet

- 1992 "Kuzey Türkçesi", TDEK II, Ankara

TİETZE, A.

- 1957 "Anadolu Türkçesinin Tabakalaşması", Bilimsel Bildiriler, Ankara

TİMURTAŞ, Faruk K.

- 1997 Osmanlı Türkçesi Grameri, İstanbul
- 1971 Şeyhî'nin Harnâmesi, İstanbul Üniversitesi Yayınları
- 1979 Osmanlı Türkçesine Giriş, İstanbul
- 1981 Eski Türkiye Türkçesi, İstanbul

TOKER, Mustafa

- 1996 Halid Said'in "Osmanlı, Özbek, Kazak Dillerinin Mukayeseli Sarfı" Adlı Eseri ve Bugünkü Türkiye, Özbek, Kazak Türkçelerinin Karşılaştırmalı Grameri, (Dan: Mustafa Çıpan),
Konya: Selçuk Üniversitesi

TOPALOĞLU, Ahmet

- 1974 Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, İstanbul Ötüken Yayınları

TOPARLI, Recep

- 1993 İrşâdü'l Mülûk ve's Selâtin, Ankar: TDK Yayınları

TÜRKÇE SÖZLÜK I-II

- 1988 Türkçe Sözlük, (Hasan EREN Başkanlığında Komisyon), Ankara: TDK Yayınları

TÜRKYILMAZ, Fatma

- 1999 Kırım-Tatar-Başkurt Türkçelerinde İsim, (Danışman:Leyla KARAHAN), Ankara : Gazi Üniversitesi (Basılmamış doktora tezi)

UÇAR, Filiz M. Erdem

- 2003 Özbek Türkçesinde İsim ve Fiil Çekim Ekleri, Niğde(Basılmamış yüksek lisans tezi)

UĞURLU, Mustafa

- 1998 Memlûk Türkçesinde Zarf-fiilli Parçaların Dizimi, Ankara:TDK Yayınları

USLU, Zeki

- 2001 "Türkçede Neden Bildirme İşlevi: "-dığı için" ve "-dığından" Yapıları Üzerine "15. Dil Kurultayı", Ankara:TDK Yayınları

UYGUR, Ceyhun Vedat

- 1994 Kırgız Kazak Karakalpak Türkçelerinde İsim, (Dan: Ahmet Bican ERCİLASUN), Ankara: Gazi Üniversitesi, Doktora Tezi

YAMAN, Hatice

- 2003 Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kalıcı İsim Yapmada İsim Çekim Eklerinin Kullanımı, (Dan: Erdoğan BOZ), Afyon:Afyon Kocatepe Üniversitesi (Basılmamış yüksek lisans tezi)

YAVAN, Kenan

- 1990 Küçük Yeni Uygur Türkçesi Grameri, (Dan: Mehmet AKALIN), İstanbul: Marmara Üniversitesi (Basılmamış yüksek lisans tezi)

YENİ TARAMA SÖZLÜĞÜ

- 1983 Yeni Tarama Sözlüğü (Düzenleme: Cem DİLÇİN), Ankara: TDK Yayınları

YEZD, Şerefeddîn Ali

- 1944 Zafernâme, Çağatayca Tercüme, İstanbul

YILDIRIM, Faruk

- 2002 “Türkiye Türkçesinin Ağzları ve Etnik Yapı”, Çukurova Ağzları
Örneği 1996, Türkbilig, , Ankara:TDK Yayınları

YILMAZ, Şeref

- 1998 “Durum Eklerinin Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki
Şekilleri”, Dil ve Edebiyat, Bahar, Sayı 3

YUDAHİN, K.K.

- 2000 Kırgız Sözlüğü, (Çev: Abdullah Taymas), Ankara: TDK Yayınları

YÜCEL, Bilâl

- 1995 Bâbûr Divânı, Ankara: AKM Yayını

ZEYNELOV, F. R

- 1999 “Türk Dillerinin Gramatikası”, Türk Gramerinin Sorunları II,
Ankara

ZÜLFİKAR, Hamza

- 1998 “Yapım ve Çekim Eklerinin Tahlili”, Türk Gramerinin Sorunları II,
Ankara: TDK Yayınları

ZSUZSA, Kakuk

- 1970 Mai Török Nyelvek, Budapeşte

ÖZET

Bu çalışmada Tarihî Türk lehçelerinde ve Çağdaş Türk lehçelerinde “ÇIKMA HÂLİ EKİ ” incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Girişte ek kavramı, eklerin tarihsel gelişimi, eklerin oluşumu, Türkçede eklerin oluşumu, Türkçede ekler, çekim ekleri, hâl ekleri, çıkma hâl eki konuları sırasıyla işlenmiş ve çıkma hâl ekinin etimolojisi ile ilgili görüşlere yer verilmiştir.

İncelemenin yapıldığı birinci ve ikinci bölümlerde tarihî Türk lehçeleri ve çağdaş Türk lehçeleri, dönemlere ait taranmış eserlerden seçilmiş örnek cümlelere yer verilerek işlenmiştir. Fonetik özellikler başlığı altında; ekin şekilleri, ses uyumları üzerinde durulmuştur. Kullanım başlığı altında; ekin isimlerde, zamirlerde, zarf fillerde ve yapım eki olarak kullanımı incelenmiştir. On dokuz farklı fonksiyon tüm dönemlerde örnek cümlelerle belirtilmiştir. Diğer hâl ekleri ile birbirlerinin yerine kullanımı yine her döneme ait taranmış eserlerden seçilmiş örnek cümlelerle ortaya konulmuştur.

Sonuç bölümünde tablolar ile ekin dönemlere ait gerek şekilleri gerek kullanımları gerekse fonksiyonları ve diğer hâl ekleri ile eklerin birbirlerinin yerine kullanımları sırasıyla ortaya konulmuştur.

Tablolar dikkate alınarak, tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde çıkma hâl ekiyle ilgili dönemler arası şekil, fonksiyon geçişleri ve farklı kullanımlar da dahil olmak üzere konuyla ilgili tespitlere yer verilmiştir.

Çalışma faydalanılan kaynakçanın metni ile tamamlanmıştır.

ABSTRACT

In this study, “ABLATIVE CASE ENDING” is investigated and evaluated in “Historical Turkish Dialects”, and “Modern Turkish Dialects”

Historical development of endings, ending concept, formation of endings, formation of endings in Turkish, endings in Turkish, flexion endings, case endings, ablative case endings subjects are performed respectively and opinions about etymology of ablative case ending are ranked in the introduction chapter.

Investigation is done in the first and second chapter. Sample sentences in these chapters are selected from scanned work belonging to historical Turkish dialects and modern Turkish dialects period. Form of ending and phonetics rhythm subjects are emphasized under phonetics characteristic caption. Usage of ending in nouns, pronouns, adverb verbal, dialect and usage as formation ending are investigated under usage caption. Nineteen different functions at all periods are specified in the sample sentences. Substitutions with other case endings are presented by sample sentences selected from scanned work belong to every period.

Graphs, usages, functions of ending belong to periods and substitutions of endings with other case endings are presented respectively in the result chapter.

In the result chapter is mentioned about determinations related subject including inter-period graphs, function transition and different usage about ablative case ending, with concerning tables, in the historical and modern Turkish dialects.

Study is completed with references.